९७/१

97/1

"अथ"

ग्रन्थनामः-	"शब्दकौस्तुभः" (तृतीयाध्यायः)	
कर्तृनामः-	"भट्टोजी दीक्षितः" Bhattoji Dikshitaha.	
विषयः	व्याकरणम् Vyakarna.	

Shabda Kaustubaha

2122

अथ।

"शब्दकौस्तुभः"

भट्टोजी दीक्षीत प्रणीतः

॥ शब्दकोस्तुभतत्तीयाध्यायस्यप्रथमपादप्रारंभः॥

व्याकरण॥

श०र० श्रीगणाधिपतिर्जयति॥ ॥अथ तृतीयाध्यायनिरूपणं॥ प्रत्ययः। प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेन अधिक्रियते। आपंचमस
१ माप्तेः स्यादेतत् प्रकृत्युपपदोपाधिविकारागमानामपि तर्हि संज्ञा स्यात्॥ हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ॥ हरते
रिति प्रकृतिः दृतिनाथयोरित्युपपदं। यथा विस्तुपाधिः। हनस्तच्चेत्यादि विकारः। अनुजत्तुनोः सुगित्यागमः। नत्वेषां
प्रत्ययत्वे सति किं स्यादिति चेत् शृणु। प्रकृतिप्रत्यययोः परस्परापेक्षं प्रत्ययपरत्वं पर्यायेण स्यात्। शब्दात्तरपे
क्षं वा प्रकृतेः उपपदस्यापि परत्वं स्यात्। उपसर्जनं पूर्वमिति तु राजदन्तादिषु सावकाशपरत्वात्परश्चेत्यने
न वाध्येत। न तु स्वविधौ शान्तिपदिकाधिकारात् राजपुरुषादौ कथं सावकाशत्वेनेति चेत् न। एवमपि समा
संज्ञाविरहस्थले उपपदस्य परत्वं स्यादेव। तथा च भीरुं व्रजतीत्येव स्यात् न तु व्रजति भीरुमिति। उपा
धेस्तु अर्थत्वेन परत्वासंभवेऽपि तद्वाचकशब्दस्य परत्वं नियतं स्यात्। आद्युदात्तत्वं च स्यात्। अंगसंज्ञा तु विधाना
पत्ता। न च प्रकृत्यादयः कृतद्विहितिना। अतो न प्रकृत्यादिषु परश्चेत्यस्य न प्राप्तिरिति वाच्यं। एवं दो
षाः विकारागमयोरपि यथायथं परत्वमाद्युदात्तत्वं तयोः परतः पूर्वस्यांगत्वं च स्यादिति दुष्टोऽयं प्रत्यया
धिकारः। अत्राहुः प्रकृत्यादीनां सूनाघरुपत्वे निमित्तत्वेनोपादानात् पारार्थ्यात् तत्संस्कारकत्वेन प्रयोज एप
कत्वं। यथा यो यस्य प्रकृतौ यस्य स्वेन भवति तस्य संज्ञा। किंच हरतेर्दृतिनाथयोः कर्मण्युपपदयोः पशौ क २

र्त्वद्विनप्रत्ययो भवतीति वाक्यार्थपर्यवसाने कथं प्रकृत्यादीनां संज्ञाप्राप्तिः न च आहत्येति वहत्यादयः प्रत्य
यसंज्ञकाः इति द्वितीयवाक्यं मानाभावात् गौरवप्रसङ्गात्त्वाच्च· यस्तु सनादीनाम विशिष्टतो संज्ञानुपपत्तेः वाक्य
भेदेनैव संज्ञाविधेया· न तथा यथा एकेन सनादीनां विधिः अपरेण संज्ञाविधिः एवं प्रकृत्यादीनामपि स्यादेवे
ति चेत्· तन्न· बहिरङ्गत्वेन वर्णितया प्रत्यासत्त्या प्रत्ययो भवतीत्यादिक्रमेण संज्ञाविधस्य संभवति ना एकवाक्ये
नैव विधिसंभवात्· न च डिदायजेनेत्यादौ नामधेयसंबन्धलाभाय याविधाद्वित्तिंभवतेत्यायविदः अभ्युपे
त्यच्छमः संज्ञापरं द्वितीयं वाक्यमपि गुपनिजकिन्भ्यः सन् प्रत्ययइत्यादिरूपमेव तथा च विरुद्धविभक्त्यव
रुद्धार्थानां प्रकृत्यादीनां षष्ठमीतेन प्रत्ययइत्यनेन सामानाधिकरण्यासंभव एवानव द्वितीयवाक्ये प्रकृ
त्यादीनां विभक्तिविपरिणामेन षष्ठमाकृत्य· योग्यविभक्तिनिर्दिष्टेषु सनादिषु संज्ञाया अन्वितार्थत्वात्·
अपि च आद्यवाक्ये सनादीनामेव अपूर्वविधानविषयतया प्राधान्ये· एवं च द्वितीयेपि संनिहिततमत्वे न्नमाणाम
ना पूर्वेण प्रधानतयान्वयमेव गृह्णीयात्· न त्वप्रधानमपि· न चैवमपि विकारागमानां विधेयतया प्राधान्या
त्संज्ञा दुर्वारेति वेतमेवं· अवश्यं संज्ञाविज्ञानात्प्रतिपत्त्यनेनार्थमिति हि प्रत्ययः विकारागमो त्वनर्थको·
त चैवमकेः कस्त्यादीनां समासेनानां च प्रत्ययसंज्ञानस्यात्· अनर्थकत्वादिति वाच्यं स्वार्थिकत्वेऽपि प्रकृ

शद्व३ कृत्पर्येनार्थवत्त्वं तएवेतिसिद्धांतात्‌· यत्तु कल्पनामात्रमेतदिति· तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थविभागस्य सर्वस्या
२ पि काल्पनिकत्वाविशेषात्‌· तेषां कल्पना शास्त्रकृत्संमतेति चेत्‌· द्वितीयेति सूत्रे पूरणार्थोत्सार्थेऽ
न्यत्सत्पयस्यापिपूरणार्थतायाः भगवतैवोक्तेः इष्टाविद्यत्यावप्यतइतिसूत्रस्थैतन्मविश्राश्रितत्वाच्छृत्याश्र
पि व्यपमानार्थत्वस्याश्रितत्वान्नामस्तीतिभाष्यकैयटयोः स्वीकाराच्च· नचैवं विकारागमयोः प्रमवृत्ति
त्वकृत्स्ववयवत्वात्‌ तदर्थ एवोपदेशात्‌· अपि तु द्वयोरनाभावात्‌· नामीषां संज्ञा· नचयदत्वमेवप्रयोज
नं षष्ठ्या विकारागमोद्धान संबंधस्य आगमानामवयवत्वेन संबंधस्य घटितयादनात्‌· नचाद्यंतत्वे प्रयो
जनं· आगमानामनुदात्तत्वविधानात्‌ यत्र तु प्रयोजनं लभ्यते तत्र तद्दृष्टत एवागमस्यापि प्रत्ययत्वं· य
थाश्रमः शकारस्य द्रकृत्स्न्यार्थमिति· इदं त्वचथिध्यते।। हृनश्चवधः।। नामिनिभवा विरागविरागे वैसादावा
वेशानां संज्ञा स्यात्‌· अर्थवत्त्वाद्विधेयत्वेन प्राधान्यात्‌· योऽप्य विभक्तिकत्वाद्वेति· संज्ञाप्रयोजनं तुख्वा नि
न आदेशी न निवर्त्तितत्वे विशत्वा न यपंत्वयापरत्वमस्त्विति· तस्मात्कितेत्र्योऽयत्नश्ति हारत्नाः मुत्रेरे
वक्तव्यं ।। ह्रस्वछेत्यादिविकापेन प्रत्ययसंज्ञामात्रस्यापकर्षणार्थः· अधिकारादेवतल्लाभात्‌· किंतु संज्ञायाम
विशिष्टस्य· एवं च तत्रैव निपकांक्षा संज्ञा कथ्यवाधारिभिः संबध्यते· श्लेमप्रियमइशा वेत्यादौ तलोऽत्वा २

हि सामर्थ्यादिहास्यासंज्ञालाभः किंच नर्मविरंगामिति द्वितीयांतं न तु प्रथमांतं अस्मा वसुमा देशं लभते
इत्याशयेन प्राप्याप्यवधारणात्॰ कंचुकाति शाखे॰ अस्मा वसुमिति तिन द्वावसुक्तामिति॰ समामानासरभं
न स्वस्वमकद्येस्वरोदयमिति च॰ इकोयणचीति तदर्थः॥ एवं स्थिते नभविरंगयोः संज्ञामहाविरुद्ध वि
भक्तरूपवरो घोपि स्पष्ट एवेति दिक्॥ अथ एतनः मशदादारम्भकपः पकारेणाविति प्रत्याहारमाश्रित्य
स्य प्रत्ययग्रहणे स्वकृतीनोक्तमिति चेत्॰ नच त्यापास्त्या मत्पातिपः पकारेणाग्रहणापत्तेः व्याख्यानात्तु तपन
न घनाद्यूति तत्रपः तस्माद्यथान्यासमस्तु॰ संज्ञाप्रयोजनं तु कर्मण्यण् इत्यादौ धातोरंगसंज्ञा ङच्चन्नावां
गो गुणाः यत्तु प्रत्ययाधिकारस्य तत्त्वं फलमिति तन्न वा पा मततः आद्युदात्तश्चेत्यधिकारमाश्रित्य तस्यास्तु सा
धकत्वात्॥ परश्च॥ अयमपि अधिकारः परिभाषा वा॰ लिंगवती चेयं॰ लिंगं तु प्रत्ययसंज्ञा॰ युपनि ज्ञ किंच
मत्रित्यादौ आपादान्तत्वासंभवात्तनिग्धयोगलक्षणा पंचमी॰ तत्र पराः पूर्वविप्रतिषेधनियमेनाध्याहारेण म
केपाए चेति नियमार्थमिति रंगापो ष्णगित्यादौ षष्ठीनिर्देशेति आनंतर्यरूपस्य षष्ठ्यर्थस्य पूर्वपरयोर
विशेषाद्वनियमस्तु तत्र एव॰ स्यादेतत् न विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्॥ इत्येनाविधार्थमस्तु॰ बहुजेव
पुरस्तान्नान्यत्रेति तन्न बहुच् विपूर्वस्य नियमनत्वाद्दन्यः प्रत्ययः पर एव भवितव्यमिति॰ नचैवमपि बहुच्

श० इ०३ निर्देशेषु मध्यशब्दाध्याहारेणामध्येपि प्रसंग एवेति वाच्यं· अव्ययसर्वनाम्नामित्यनेन अकजेव प्रकृतिम
३ ध्ये नान्य इति नियमात्· न च अकजेव पुरस्तादकजेव मध्ये इति नियमे कुत्र कचो· नियमेन लभ्यत इ
ति वाच्यं· देशनियमार्थयोरविवाक्ययोर्वकृत्नकचोर्देशसंबंधघटितान्यानिराकांक्षतायां तयोर्देशां
तरसंबंधेमानाभावात्· विकल्पस्यानेकदोषदुष्टत्वाच्च न वाकजेव प्राकृटे इति नियमे प्रत्ययां
तरदिषु प्रकृभागरूपमध्यविशेषो माभूत्· मध्यान्तरे तु स्यादेवेति वाच्यं· लाक्षिद्दये मध्यमामा
त्रापेक्ष नियमाभ्युपगमे बाधकाभावात्· किंचयुपतिन्नकिद्धइत्यादौ भवत्यादीनां पात्वद्यो
नेनअर्गमज्ञात्वत्रे प्रत्ययइतिसप्तमीवलेन स्यात्प्रत्यात्तिपरिका दित्यादौ परशब्दाध्याहारेण नि
र्धित्वेन देकृष्णाय प्रत्ययविधिपरामर्शत्पधात्यान पूर्वोरि परांतराध्याहारेण्याप्यांतत्कि
परधृत्तिसूत्रेण· च्छत्ते· प्रयोगनियमार्थमिदं· पाए इव प्रत्ययोन केवल इति· अन्यथा प्रत्यया
र्थमात्रविवक्षायां किमप्यहस मित्यादावपि प्रयुज्येत· यदि तु प्रकृतिविशेषोद्देशेन प्रत्यय
स्यविधानात् केवलो न प्रयोक्तव्य इति न्यासे· एवमपि प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायां केवलापि प्रकृतिः एप
प्रयुज्येतेव· यथा पचयत इति· अतः प्रत्ययः परो भवत्येवेति नियमार्थमिदं· आपलत्वानिष्ट ३

त्रिधायं नियमः तदेतद्वृत्तावुच्यते नकेवला चप्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्ययइति अपदं न प्रयुंजीते
ति च· अपरिनिष्ठितं नैव प्रयुंजीतेति तस्यार्थ इत्युक्तं· यत्त्विह भाष्ये वक्ष्यमेतुलं मकइत्यादीनां शब्दत्वमुक्तं
यच्च पदमंजर्यां· नारतम्यादिशब्दानां तत्सर्वं लाक्षणिकत्वमनाहत्य प्रत्युक्तेषु बोध्यं· इत्याने हि गोणीश
दस्य गाविगोणी सादृश्यवाक्तिः भ्रमात्प्रयुक्तस्य साधुसाधुत्वज्ञप्य बुद्ध्या· अत एव बहूचवचर जइति
स्थ्रीरधुण ह्रस्पतदपत्येलक्षणायामसाधुत्वे हरदत्तेनोक्तं· प्रक्रुतमप्यत्रेपि नोक्त्वा रभ्यमाणमप्येन
लक्षणाप्रयोगं निवारयितुं अर्हतीत्युक्तं नेनैव अत एव वृत्तौ तस्यापि तस्य शब्दपरस्यार्थे लक्षणायां सा
धुत्वं केय्यटेन साधकतमं करणमिति सूत्रे धनिनमिति दिक्॥ ॥आद्युदात्तश्च॥ अयमप्यधिकारः प
रिभाषावाप्रायतः· तित्तिरिणाप्रोक्तमधीतेनैत्तिरीयं ब्राह्मणाकर्षं तित्तिरिवरतंतु खंडिकोखाच्छण·
छंदोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि· तत्र धीतेन छंदांसीक्तास्तुक्त आयत्रादिषु उपदेशिवद्वचनं स्वरसि
ध्यर्थं· इहरीशरइत्यादिः स्यादेतनत· अस्वरकस्यापि चं अच्चारणासंभवात्सर्व एव स्वरविधिर्नियमार्थः
तत्रापि तस्यैवोतोदात्तः स्तेनैवमध्योदात्तः तितरेवस्वरितः स्थापितावैवश्नतुदात्तानाहरात्सत्बुद्धा यवैक
श्रुत्यमिति स्वराणां गणानामन्यत्र नियमात्पारिशेष्यात्सत्यय आद्युदात्त एवम् अविष्यतिनास्वरकः नाप्य

३।१।३ यस्य स्वरः कातत्किमनेनेत्युक्ते आद्युदात्त इति चेत् नैवं उक्तरीत्या आद्युदात्तत्वमपि चित्त्वादौ नियम्येत किं च त्वदु
४ क्तनियमे चित्त्वादीनामनियमः स्यात् अनतिष्ठितौ तएवेत्याद्यवधार्यं ततश्च छणादीनामनियतस्वरं
स्यात् अपि चास्त्येवेति नियमे शून्यत्रयोपेतमरूपमध्यविशेष उदात्तो मा भूत् मध्योत् उत्तस्यादेव सा
मान्यापेक्षनियमे व्याख्यानमेव शरणीकार्णीयं स्यात् तस्मात्प्रत्ययारम्भ एव भवितः स्यादेतत् चि
त्वादिनित्यं प्रत्ययस्य च लसार्वधातुकमनुदात्तं स्वपितौ चेति षष्ठ्येव स्यात् एवं स्वापकाणिपादात्तं
त्वमस्तुदितिआघुदात्तानुदात्त शरयोक्तत्वप्रयोरेवज्ञपजीवनाख्या ह्युवेच नचेषं प्रत्ययग्रहणपरिभा ष
यात् वंतस्य स्वरः स्यात् इहतु क्रियमाणे आद्युदात्तश्चेत्यस्य प्रतियोगमुपक्ष्य नेस निरूप्यमानएव
न आदिरुदात्तः एवं तिवादि स्वरात्त अतः प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेन स्वरो विधीयत इति वेत् नैवं षाष्ठ
त्वेपि ज्ञापकेनन दंत विधिनिरासंभवात् तथाहि प्रत्ययस्य पद्यत्पत्रन तदंतविधिः चित्त्वादित्यादिभा
न स्युचितो चेत्तथापि नधातो रित्याद्यारंभात् यदि हि प्रत्ययांतस्यान्तोदात्तत्वं स्यात् धातुप्रातिप
दिकयोरंतोदात्तविधिर्निर्विषय एव स्यात् यत्र हि प्रत्ययोनुदात्तः पातित्वज्ञानित्पादौ तत्रैव प्रकृति एप
स्वरः अपते यत्नो यातिव्वज्ञत्वे छन्ते त्यादौ तु मनि शिष्टत्वप्रत्ययस्वरेणा बाध्यते तस्मात्स्वष्टे प्रत्ययाणा मे ४

चोदितमिति चेत्मैवं· गोपायतिधूपायतीत्यत्र गुप्तिविसंविधियोगेनोक्तदात्तत्वेऽकृतेनतः सनाद्यन्ताइतिधा
तुत्वे धातोरित्यनेनोदात्तो भवति· यदि तु ञ्नित्यादिर्नित्यं प्रत्ययस्य स्युरित्येतन्न दापत्वाद्यात्र स्वरं प्रत्यय
स्वरो बाधे· तस्मात्प्रत्ययस्वरात्तेणानिमानेक्तं वा स्यात्· स्वपिति तो चेत्सस्पृष्टेत्यसोप्यनुवित: तथा च सति
न दंतविधेईवोरत्वात्· यत्र कृत्प्रकृतिस्वरविधानं तावकमिति तन्त्र· आस्तिशेनेइत्यादौ लसार्वधा
तुकमात्रस्यानुदात्तत्वे यतेनिषीत्तस्वस्य सावकाशत्वात्· प्रातिपदिकोनोदात्तस्यापि अग्निमान्अग्नी
नापित्या दो ढकावनुब्ध्या मतुप्· नामन्यतास्यामिति स्वरविधि वृंत्वात्· तत्र त्यतो दात्तादिस्यनुवर्तते·
तमश्याम मधुमतमित्यादौ मा भूदिति॥ मित्वाधकरणो सोढागो रवं चेहूस्वतोपाक लंधातुस्वरात् द्
तरर्नायहरणोष्वितं न नुम्अस्फफलंतमपि· तथाहि मवितव्यमित्यादौ प्रत्ययो त्यविकालएवाधक
दात्तत्वे कृते पश्चाड्डवति स्वर्ननुदात्तः सिध्यति॥ अन्यथानुमूनमिति छित्वे आद्युदात्तत्वे शब्दा
तरं जास्यात् अनित्यइत्युस्वरमिवस्पति नमयोरनित्ययोः पात्वादिरिक्तेनेत स्पेवमत्यध्यावयत्वत्वाड्
दात्तत्वे स्यात्· मेवं· पास्तुरदानं वचनेकत्थ तापकमितिवाच्यं· एवं हि लसार्वधातुकं घेत्यपहाय
अपि चेत्येव स्यात्· अपि चेलि ङिः त्युत्र्याहि सार्वधातुकमपि दितिङि· त्वमपि सिध्यत्येव· अवश्यं

श.द.उ वीर्कत्तापकेत्वयाप्यादर्शनेप्ये· अन्यथाप्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तविधावपि म विधीयेत्यादौ स्वरेण
५ सिध्येत· नचहि लावस्थायामनङ्कत्वात· प्रत्ययस्वरेऽस्मति पात्वात विशेषविहितत्वाच्च सीयुडिङ्क ने
पश्चात्स्यादेशे प्रत्ययाद्युदात्तत्वमीयुडेवस्यात· तापक्षा अयत्तीतु सीयुडनुदात्त।।इत्योदिताकाज्ञातः
नवतित्वात्स्वरितत्वशंका· नकारञ्चारणार्थोनतु इत्स्त्त का इत्सेत्तामुपगाम परोवक्तिर्यथस्त्त अत्रात्मा
ष्यादिविरोधात पक्षायनत्वराधमः इत्यंतोदात्तत्वस्य विरोधाद्वचामाहिके इति न विभक्तौ तस्मादुत्पान्ना
वोवामनत्रैवमपि सीयुङितेऽकारस्याहित्वं विच्छिन्नं नत्वेत्थमनुदात्तत्वमिति चेत· पाक्ष्वरूदात्तव
चनेन शस्त्रयाद्युदात्तत्वं कर्तव्ये आगमा अविद्यमानवद्भवंतीति ज्ञापितत्वात· तत्र त्वेविद्यमानवद्भा
वमात्रत्तापेनेन उपत्तीतां लिंग आगमानामनुदात्तत्वं न तापयतीति चेत· वाचनिकं न त्वेदस्तं नथाच
भाष्य· यद्येववचनात्तथापि तापकादागमा अनुदात्ता भवंतीति· अवश्यं चैतत्वयापीदं वाच्यं भ
वितव्यमित्यादौ हि पूर्वमुदात्तत्वेमत्प पिपश्चाद्भवन् इड्तापकं चनं वाचिनाकिमित्यनुदात्तो भ
वेत· शेषनिघातेनेतिचेत नायं शेषनिघातस्य विषयः।।धातुविधिशेषत्वात्तस्य यस्मिन्पदे यस्यामन एव
वद्व्याख्याय स्याव्गदात्तः स्वरितोवाविधीयते नेवस्मिन्पदेन्यस्यामवशब्द्यायां पत्रिहितमजंतरं निहन्यत इ ५

थः नवायं प्रकारोत्र संभवति। अत एव यत्पदनिघानविधानं चरितार्थं तस्मादिटानुदात्तत्वं नात्र स्वराभार्
मस्य फलमिति स्थितं॥ इदं तर्हि फलं स्कंधेपवारक्षौ ग्री· आगमस्य तिवेलायामेवं गृह्यमाणत्वे सति उदात्त
निवृत्तिस्वरेणाऽनुदात्तः अन्यथा ग्लौ ग्रहे इति स्थितेऽप्यस्य ग्रस्य वेत्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा परत्वाद्यस्येति
लोपे कृते उदात्तस्वरेण न लभ्येतेति चेन्न· मैवं· परस्यापि यस्येति लोपस्य ङीप उत्पत्तिमपेक्ष्य समासांस्यान्तरंगत्वं
स्वरेणाबाधनात् चापि स्त्रीत्रेपी शारदे इत्यमेव गतिः न थाहि अत्रोपत्यं इं तरं स्थानिन्निद्रा इति टक्कुमायत्रादिषु
उपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमपि निषत्स्यत्सु स्त्राट्वेमेवापादेशः ङिदेति ङी पृश्नात्रे य ईइति स्थिते न हि
तस्य स्थितः इति स्वरं बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे कृते उदात्तस्वरेण स्यात्· तस्मात्रेदं फलमिति स्थितं अन्त
तर्हि अनुदात्तस्यात्र प्रदेशे कार्यं फलांतरं· तथा हि पितस्य यतिस्वरश्चापि चित्स्वरश्चापि पिति लवुपांतत्का
र्यशब्दात तद्विस्वस्तितत्वात आगमेकादेशे कृते तस्य पूर्वं प्रति अंतवद्भावात इत्याः आम्रौ निपर्ययातिश्रा
विवक्षावासितिक्या श्च· पारत्वात्स्वरितो भवति यदि तुलसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् तौ चेत्पुंस्वेन· न
हि परत्वात्तु अनुदात्तत्वं स्यात्॥ एवं आंवक्ष्ये प्रत्यय रूपाणि एकादेशे कृते पितस्वरात्परत्वात् इति· सत्य
विधानापि स्वरितैकादेशयोरुभयोरनित्ययोः परत्वात्स्वरितेन कृते अंतर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादे

३।१।३ शाःस्वरितेनएवंभवति·आबंध्यायामविद्यापश्चित्करणासामर्थ्यादेवस्वरोभविष्यति·सामान्यग्रहणेविरुस्य
६ पञ्चीणामिति चेत्·एवंहितापृथक्करणमेववयः·इतिसूत्रयेत॥अनुदात्तौसुप्पितौ॥पूर्वस्यायमपवादः·
स्वव्यत्याहारः·विस्त्रअनुदात्तौस्यात्·प्रत्याहाराःसुप्पःप्रकारेणानन्तकपःटाचादीनां·पित्करणात्·स्व
पःपकारस्यअनन्यार्थत्वाच्च·दृषदःपचपुरः॥गुप्तिज्किद्भ्यःसन्॥एभ्यःसन्प्रत्ययःस्यात्·धातोःक
र्मणइतिसूत्रेवाग्रहणंविभज्यानिसूत्रेशेषनयासंबध्यते·साचव्यवस्थितविभाषा·तेनप्रथमसूत्र
स्थयेऽर्थविशेषोपाहितेभ्यएवधातुभ्यःसन्·सवविशेषोसुनिश्चयेणसास्ताहस्तव्यक्तोविद्वासिकाराहि
भिरूपानिवद्धः·तत्ररूपेनिंदायां·जुगुप्सतेतितिनः·समायां·तितिक्षते·कितेव्याधिप्रतीकारे·अपनयने·
नाशने·निग्रहे·च·चिकित्सति·वैद्यः·स्वेन्द्रिय·च·परस्त्रेचिकित्स्य·इतिस्तिग्रंथः·स्वेन्द्रियाणिव्रणानि·स
स्पार्थस्त्रेजातानिचिकित्स्यानि·अपनेयानिविनाशयितव्यानिचा·तथास्वेन्द्रियःपारदारिकः
पारदारिकःपरस्त्रेषु·मय·चिकित्स्यो·निग्रहीतव्यः·विपूर्वः·संशयेऽपि·विचिकित्सतिमेमनः·विचिकित्सा
तुसंशयइत्यमरः·अर्थांतरेतुगोपयति·इत्तेमणिणाच·तेजयति·निसंकेतयति·इतमणिणाचतु एम
तदितित्वो·धूर्वातेत्रुपदैचानयोःपाठादितिन्यासकारः·वस्तुतस्तुसर्वत्रहरादितिजे·नतुहे ६

त्वमत्ति वदति अनुपदमेव स्फुटीकरिष्यामः॥ इहगुपितिज्भ्यो मनं नाम्यां कथं नङि॥ त्पा शंका अत्र वृषवे
हरित्यार्थे लिंगसामर्थ्यात्समुदायस्य विशेषकमिति भाष्येप्रमर्थिनं पुंस्त्वे चेनत॥ धातावनुदात्तस्युं
वर्णोपनेति जिनिशानेद्गत्पनयोः पाठात॥ मैत्रेयस्तुनैवगुपगोषनकुत्सनयोरितिपपाठ एषानि
त्यप न॥ तथा च भाष्ये नैतेभ्यः प्राक् सनः आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्यामः॥ एवं च गोपतेतेजतेर्त्वात्पु
क्तः केवलात्तिङ्प्रयोगाः न स्तुक्रीनचे वंगोपयतितेजयतीति॥ णिजंतेपि तङ्॥ शमेंगः सनेते कः भवक्रपेत्र
नुदात्त्वं चरितार्थमितिचेत्॥ णिच्श्च वले तं नानुत्तमनी ति विपरीतं कुतो नेति चेत्॥ अत्राग्रते॥ भिन्नार्था
धातवो भिन्ना एव॥ एवं च निंदाक्षमाद्येपत्ययार्थे सन्नित्र्प्यते॥ ननु पठितामात्रे बंधाधारयोभिन्ना॥ एव॥ पत्र
तुणिजिष्यतेनञानत्वबंधकाए वचुरादौ बोध्याः॥ अत्र वृषवे हरत्नेलिंगमिति भाष्यप्रयायमेवाशयः॥ स्पर्ष
वे तं पूर्ववत्सनइति सूत्रे परस्मैनयो॥ एवं च धातादिम्पोहेत्वमणिनितिषा गुरुस्त्या संयथोः गतएवं
अत्रानुगोकाराः गुपादिसूत्रे गुपरतिज्किस्मानित्यु पक्रम्य गुपा सिद्धनुबंधकागामात्मनेपदार्थमि
तिभाष्यवार्तिकेचोक्तत्वात्किंति॥ परस्मैपदेषुपनितेपित्रात्मनेपदंबोध्यः॥ नच गुपादिभिरितिब
हुवचनं वक्ष्यमाणनवबंधायेत्यमिति वाच्यं॥ भाष्ये विशिष्य किनेरप्युपक्रमादित्याह॥ एतदनुसार

श०र० वर्द्धमानोपिस्वाप्यर्थंकश्चित्कित्सतउनिखंउनस्यव्याख्यावसरे चिकित्सतनामितिन्तुपुरुषमित्याहु॰ माधवस्तु
७ नैतन्मेने॰ अनेकमहाग्रंथविरुद्धत्वात्॰ तथाहि धातुपाठेनावश्यमुदात्तेत्यमितः घ नि कारोपीह पर
स्मैपदमुदात्तेतांहार॰ केप्यनेष्याहुः कमदर्शनायाकितिः पठितान यथमनुसरन्त्विति हरदत्तोप्याह॰
किति स्कपास्मैपदीति॰ स्वामीकाश्यपइंउच्छेत्यादयोपीत्थमेव पत्यपीपठन्न् तस्मात्तथोहर्षाकिरे
चपुरुष्का॰ वर्द्धमानोकिरपुरुष्कतिहिक॰ तथा च पयुज्यते॰ तस्याचिकित्सनरपएवं विद्वान्नचिकित्सतीत्या
दिसनोनकारः रुगार्थः धातुस्वास्के॰ नमरशति॰ निकरणासामथ्यान्॰ युस्मानारं निबधमतिमावार्थ॥
ननुआर्द्धधातुकेअनोलोपेनभाव्येमावंधातुकेशपामासहएकारेशेन॥ तथाच मतोअकारोमालि
तिचेत्॰ नचित्सधित्सादिष्वः एकाचलोयः इमसंगात॰ चित्सधित्समित्यत्रापत्यसगाद्येकास्यनेकास्य
हाताबुलुपाद्यथामिति वार्त्तिकस्यप्रत्ययग्रहणमपनीयानेकान्ग्रहणंकर्त्तव्यमित्येवंपरत्वेन चित्सा
चक्रुरित्यादयः सिध्यापत्तेश्च॰ एतेनमनपङोरितिमममीव्याख्यायमनोबिभति॰ अत्राद्यनेइत्यादोतम
न्पङोरेकारोचारणासामर्थ्योद्धित्वमिति वदनः प्रमादएकारादयः परास्ता॰ उक्करीत्या अकारो हार राम
णस्यचरितार्थत्वात्स्यामहास्याद्वियेथस्कसन्पङो र्द्विंचमपिफलमित्येवपराः तेचषष्टीत्या ७

ख्यानमेवगृहीत्वाथोऽपाइतिदिक् ॥ मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ एभ्यः सन्प्रत्ययः
अभ्यासस्य इकारस्य दीर्घश्च अत्रापि पूर्ववदर्थविशेषोपहितेभ्यामानुबंधेभ्यो नित्यः सन्· अर्था
न्तरोपहितात्तु धातोर्नतरां । गुपादौ वोधी वोध्या । निझति निष्कर्षः तत्र माने विचारः मीमांसते· ननु
ता नार्थोस्माने: अथ सूत्रे प्रोक्त एव सन्न अश्के मैवं· दीर्घविधानार्थः इभावार्थश्चास्यावश्यकत्वात्· धा
तोरित्यविधानाद्धि सनोऽनिर्धेर्धातुकत्वं· अतो नेट्· परन्तु उत्तरत्रैवावश्यत्वादौ मीमांसा मासौमा
नांशरोमाइ· मानस्त्य सात्वतृत्पत्वरस्तु· क्रं· तस्मायमाशयः इह सनप्रकृतिसावसात्मानेपदाशीतुरा
दिकानभित्रैवेति छिन्नं· नन्वमानप्रनायामित्पा द्विहातिर्गंथीभस्कापापाल्पेय एव· नहि तस्मादयम
न· एवं छिनेमन प्रकृति त्वराने न्कैवेत्यत्रामाना भावानडि· डेचमाल्कः रुधकृत्स्वे निपात्यता· मुंज
मिश्रा दिमस्वे हालि कल्पोरद्दं तन्ववत्· नचवेय्याकाणानामुपाये छाप्रहृ ज्ञ पे यसृतिपत्या थांज्प
याश्र स्वप छिनारत्पक्तौ· नचैव मनि मीमो मि इत्यस्य संगावाहिमाहवर्थीगाइच्छा मन्ये चन द्विधानादि
ति· वधी छिन्न विकारेबीभत्सते· दानेपजांवेदाहीमति· दीदांसते· शानतेनिशाने· निशानंती शाीक
रणे· शीशांसति· शीशांसते· चुरादीनां तु मानश्जनायां मामयति· वध बंधने· वाधयति· दानेन वमंर

पा२३
८

तनेः तानयति । शानते जनेः शानयति अत्र सनप्रकृतिभूतो माङ्धी अनुदात्तेतो शेषो स्वरितेतो । चुरादयस्तु
न तु वं धाः न तत्रयाणामर्थम् । दातुर्भेतोस्क शानेस्क णिच मनोरथैः क्यात्कर्थमेदरु तिचेत् धुना तिधुनो
तीत्या दीनामिवेति एहाणाः स्यादेतत् । इह दीर्घे कृत्याश्च वस्तु पठितेः तत्रेदभ्यासेनाविशेषत्वे तेन दाग्र
ध्यासस्यावो विधीयमानो दीर्घहिलादि शेषात्प्राक् स्यात् तस्याचामविशेषणोतु अनंतस्याभ्यासस्य विधी
यमानो हलादि शेषवत्परत्वात् । नतो धिकस्य घतीत्यायां कारणाभावात् विशेषविहितत्वाच्च समनंता
मेवं भवन्न बंधेरित्वस्यशेषाणां ह्रस्वस्य बाधकः स्यात् । न तत्रत्रभ्यासे आकारः श्रूयेत । न तई कारद्
नि चेत् । सत्यो अत एवं आभ्यासस्येति पदच्छेदः कृतः अभ्यासस्य विकारः आभ्यासः । सच ह्रस्वमेवं न
थाहि लोपस्तावत्त्रा विकारः लोपागमवर्णविकाराज्ज्ञः इति यस्पशाख्यो होवापरो वर्णविकारनोशावित्ति
वार्त्तिके स्थगुपादानात् अभावस्यादेशविधानायोगाद्धे । अचरत्तुपाछि नेष्ठ । यदितु ह्रस्वस्य स्यात् ।
तर्हि तद्विननिर्देशोऽनर्थः स्यात् । तस्माद्दित्वमेवत द्वितेन प्रत्याप्यते । यद्वा मन्याह्रस्व विहितस्य विका
रस्यग्रहणमस्तु तद्देनदभिसंधायव्याख्यातं प्राक्च अभ्यासस्य विकारस्येति । अथवा दीर्घोकितत्स्मा राम
किद्ग्रहणेनअभ्यासविकारेष्वाध्यबाधकभावो नास्तीतिज्ञाप्यते । नहीदियं स्यते रंरमतरस्या दौ ८

नुकिं कृते माभूदिति कृतं· विशेषविहितेन ननु का अनंजनत्वा रेवदीर्घेन भविष्यति· किं तेन आनए
वडो येकृते नौवौक्य तुइत्या दोन्न स्वेकृते गुणोभवति· अन्यथा ववाधे त्यादो चरितार्थे कृत्स्वत्वे पाप
यतस्त्यादो चरितार्थो दीर्घेयात्वात बाधेन धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा। इषेः
कर्मत्वे नैव समानकर्तृकयोधातोः तस्मादिच्छायामर्थे सन प्रत्ययो वा स्यात· धातोः कर्मत्व
समानकर्तृकत्वे अर्थद्वारके बोध्ये अर्थस्यापि ते इषिनिरूपिते एवं तत्क्रियोता। निरूपितं इ
पायामित्यस्य सन्विधानात· कर्तुमिच्छति चिकीर्षति· धातोः किं सन· आर्धधातुकस्येत्यस्या
स्यात· तेनयथाय थमिहुगोक्ता· अन्यथा तुगुप्सते इत्यादावि वनस्यानां· कर्मणः इति किं। गमनेनेच्छती
त्यर्थे ति गमिषतीति याष्ट्रत· समानकर्तृकात् किं· देवदत्तकर्तृकं भोजनमिच्छति यज्ञदत्तः इच्छायां
किं· कर्तुं जानाति· वा वचनाद्वाक्यमपि· नच समानकर्तृके षुतुमुनिति तुमुन्विधानसामर्थ्याद्वैव
वाक्ये सिद्धमिति वाच्यं· चिकीर्षितुमिच्छतीत्यत्र चरितार्थत्वात· नहि अत्र सनः प्रसंगः· सनंतान्नसान्न
तिषेधमाणत्वात। आशंकायामुपसंख्यानां कृतं पिपतिषति ध्रामुस्वुवति· शंकेपतिष्यति कूलं·
शंके मरिष्यति श्वास्त्यर्थः। अशंका संभावनानहि इच्छाक्रियावचनात्स्वार्थे सन्विति केयरादय

श २३ र्थकाविशिष्टयोः पतनमारणयोः लडर्थवर्तमानान्वये स्वर्गीयध्वंस इत्यादौ विषयविशेषणीभूतवर्थकाद्यो व
९ र्तमानत्वपर्यवसानं बोध्यं पत्या व्याप्तं तयोर्यदि छत्रिमत्तस्य पूर्वेद्युः पातित्कौत्थिया देवदत्तः कटं विकी
र्षुः पूलादीन्सुपादत्ते एवं कूलस्यापि लोष्टक्रियारणादीति उपालम्भपतनेच्छाश्रयोत्वेन पदार्थसन्निधा
यकेच्छत्वेनेच्छाविशेषगौणमुख्यसाधारणगौणमुख्यान्यायस्तत्र जिज्ञासानुरोधात्तचरितार्थत्वाद्यताश्रीयते
अत्र भाष्ये शिविकाम्पत्यवर्थीया लेखिकोमलवर्त्तिकः सरूपश्रुत्यानिष्पन्नसनंतात्रसन्निष्पत्तेः अ
र्थभेदौ कइ हस्तत्रेमतभविधौ भाष्ये पठितः अस्मापि स्फुटयत्वर्थे बोधेऽनिमित्त सन्नावितौ यामितित
चैवमाख्योक्स्यते एतद्व्याख्यानपराः प्रकृतसूत्रस्थाकैयटहरदत्तादिग्रन्थाः पांचमिकभाष्ये वि
घ इति तत्रैव वक्ष्यते इह सन्नन्तगादृत्यो ग्रानिष्टः प्रत्ययो वा इति प्रकृतोपयुक्तं तुन सनं मानम्
सनिष्पत्ते सरूपत्वेपि सा रूपं च त्र्यमाद्यरूपं तथा च अर्थेच्छारुक्तेनेन चिकीर्षितृमिच्छती निर
व्यापनं नाम नेच्छापन्न स्वार्थसनन्तात्तस्मादेव जुगुप्सिषते मीमांसिषते एतदृप्याप्रसिद्धं तथा
हि तस्य वशादिह जातिः पदार्थः तन्वचमेकवद्धसेनरताः प्रवर्तते इति परस्य कृतौ प्रकृतप्रत्यय एष
प्रकृत्यर्थपवानरं तात्रस्यत्यस्य प्रकृतसनः एव नासीत्याहुः एवं तथैव सनाद्यपेनातममिवोध्यं ९

पिषतीत्यादिवद्गुणो नोलेवनं विरुध्यते तस्माद्धातवनिकाः सर्वेनतान्नस्भाव इत्येव सारः इहयो ग्रामं गंतु
मिच्छति तस्य प्रयुपि ग्रामो न स्वरूपेण इष्यः ग्रामो नेस्पादि ति न था पिगम्यमानता स्वरूपेणेष्य एव
अत एव ग्रामो ऽजिगंसते निगिमिषितुं ग्रामः अजिगमिषिता ग्रामजिगमिषइति मनंताद्यामेकर्मणि ला
दयो भवंति यामन इति कर्मत्वमप्यस्ति व अत एव ग्रामो ग्रामं वा जिगमिषतीत्यत्र गत्यर्थक
र्मणीति द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवन इति भाष्ये स्थितं एवं च ग्रामो गमनं चेत्युभयं इषेः कर्म शक्यं वक्तु
मुपदं तु मिनि यमस्य शायामाप्यस्य तत्र स्यकेयस्य स्य च पयाजो वनयाः त्वदुपदर्हनं नचेत्युभयं शक्यं
कर्मेति स्थितं ॥ एवं च गंतुमिष्यते शक्यते चेति प्रयोगे ग्रामो ग्रामं चेत्युभयमपि वक्तुमभिहितेन साधु
प्रथमा तस्य हि इषिशक्तिरूपां कर्मत्वेन थारोप्य गमिनान्वयः द्वितीया तस्य तु गमिप्रतिकर्मत्वशा
ने इषिशक्तीच्यते तु विशिष्टस्यैव विशिष्यं विशेष्ये विशेषणानन्वयेत्विशेषणानां तरमितिवाबोध्यं एत
नेविशक्तीच हि द्विकर्मको भाष्ये स्थिता विति माधवग्रंथो व्याख्यातः किंतु एनं तु पदं भेन अपाविना
नेन ही नि शब्दोऽकेदेव देवस्य शक्तिकर्म त्वं यदुपपादितं न चित्यं गच्छरीत्या हि स्थतां या इति तं मि
तिद्वयं कर्मोऽस्तु एवं द्वा निकर्तृत्वस्य शक्तिकर्मनाधाक्त समाप्तः ॥ ॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे तृतीयस्य

श० १३ थमेपादे प्रथममाह्निकं॥ ॥ सुप आत्मनः क्यच्॥ कर्मणः इच्छायां वेति वर्त्तते इषिकर्मण एषितृसंबंधिनः स्व
१० वं नारिछायामर्थे क्यच् प्रत्ययो वा स्यात्॥ आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति। आत्मशब्दोत्र परव्यावृत्तिपरः स्वश
ब्दपर्यायो गृह्यते। न तु चेतनमात्रवचनः तथा त्वेहि सर्वत्रैव विशेष्यं तत्त्ववचनं वा आद्येपि आत्मन इति कर्त्त
रि षष्ठी वेत् आत्मा वेद्विछति इति तर्हि पर्यवस्येत। तथा च स्वार्थे विशेषणानां। नत्वन्यात्मा इच्छति। कर्मषष्ठ्या
तत्र अथसंतो इति सूत्रे न संगच्छते। द्वीणरिष्यः कर्थ चोइर्जं भन्त्यात्। द्वितीये पिस्वार्थे विशेषणानेव। पाठ्या विहि
इष्यमाणस्य न तन संबंधी भवत्येव। तस्माद्यथोक्तमेव साधु। स्वस्य यत्तत्त्वं तं मित्यर्थस्तु केस्य स्वस्य तत्पदेष्ट्रा
याविच्छायाः एषितुः संनिधापितत्वात् तस्यैव निलभ्यते। न चैवमपि आत्मनः पुत्रं परस्य स्वामिनमिच्छ
ति इत्यत्र प्रसंगः सुबंतस्यात्मसंबंधित्वादिति वाच्यं। न ह्यत्र यथा कथंचिदात्मसंबंधित्वं विवक्षितं किं
न हि इष्यमाणरूपं आत्मनः संबंधित्वेन यत्ता इष्यते तेन भायतस्य इह त्वात्मीयत्वेन तेच्छा किं तु परस्यापि
त्वेनेति न दोषः। स्वस्वप्रयह्रणं परविविक्तार्थं। तेन समर्थपरिभाषा प्रमाणं नास्तुपहरणे पुत्रमिच्छतीत्यादौ
सापेक्षत्वमप्रवृत्तिः अन्यथा महांतं पुत्रीयतीति स्यात्। न च सुप्ग्रहणं विनापि कर्मणः इत्यनेनैवपदवि एम
धित्वं लभ्यते इति वाच्यं। यत्राहि परस्य साधारणं तत्रोपसंख्येय नेमपदविधिः कर्मत्वं तु अपदेपि इदं ए १

ने· धातोः कर्मणः इति यथा· कथं तर्हि कर्मण्यण् इत्यादौ पञ्चविधि चामिति चेन्न। उपपदसंज्ञायामत्र थैला
भादिति गृह्णादिति गृहाण· महापुत्रीयतीति त्वमहापुत्रमिच्छतीति विग्रहे बोध्यं· आत्मन इति किं राज्ञः
पुत्रमिच्छति पुरोहितः नच सामर्थ्यादेवात्र न भविष्यति इति चेन्न तर्हि आत्मनः पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि न स्या
त्· ननु लौकिके विग्रहे आत्मन इति प्रयोगाद् विग्रलौकिके प्रक्रिया वाक्ये केवलात्स्वशब्दात् क्यजि
ति चेत्· तर्हि तथैव परकीयपुत्रेच्छायामपि स्यादिति गृहाण· किंच पुत्रशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वाच्चात्रासामर्थ्ये·
अपिच· यत्रार्थादेव परकीयत्वं गम्यते तत्र परस्येति प्रयोगाभावात् तस्य च्छेवातिव्याप्तिः· अघमिच्छती
ति यथा· नहि कश्चिदात्मनोऽघमिच्छति क्यचः ककारो नः क्ये इति सामान्यग्रहणार्थः॥ नोये त्रुसुके
ह्सिामस्व साधुः सामान्यः अत्रापि स्यात्· चकारः स्वरविघातार्थः स्वाम्ल इत्यत्र स्वरेण धातुस्वरेणा
वामिद्धं अकारस्य यपि न श्रवणार्थः॥ आर्द्धधातुकेषु लोपात्· सार्वधातुके शुशपा गतार्थत्वात्तन्
णा विगुणाद्यङ्गनिषेधार्थः॥ सान्तथाहि समिधं दृषदं वा इच्छति समिध्यति· दृषयति· न लोप एव लन्यतोलो
पः यस्य हलः। क्यस्य विभाषा समिधकः॥ दृषदः। कः अत्र लोपस्य स्थानिवद्भावात् सुगते नियुणो अनत
पधायाः इति वृद्धिप्राप्तन भवति· किंच मृदमिच्छति मृद्य तिमृधो नेरचो यतः। अतो लोपादिरूर्वक्त्· गुरत्य· यतो

शोधपत्रं

शद्व३ नावरत्वात्पुरस्तात्त्वं· अपिच पुत्रीयतीत्यादौ शापोनुरादन त्वेत्स्यात्· शपामहइएकादेशे तु संज्ञा सौ भवति· अ
११ पिच प्रतौवा कारदित्याक्रमेण· इतीतेरितिवा· यथाक्रमादिषु अभ्यासापोनः· उन्मुखाकरेनेव प्राप्य
तेन तु प्राप्य कौटिल्ये निरूढः उक्तं च वक्ष्यमाणकांडे मदपीठाकाचः कर्मेवा कारएव प्रयुज्यते· वासिद्वेन त
तः शब्दो भावगाहो विधामिनी अभ्यासेन तत्स्वरूपत्वाद्वयड़· तं प्रवर्त्तनमिति· एतेन यथेति क्रमादिषु य·
था वेदादि विषयोभ्यासो व्यज्यते तथा वाक्येष्वाकाङ्क्षा व· कर्मत्यर्थः अथवा भ्यासक्रमादि विस्पेकं पदे अ
भ्यासेन वर्णक्रमादि विषयाभिव्यक्तिर्भवति तथा वाक्ये न कर्मत्वविषयाभिव्यक्तिरित्यर्थ इति वि
वरणं वस्तुतः· अत्र च भाष्ये कथं जनमप्रेष्यः पुत्रः इष्यते पुत्रस्यात्स्यात्योविग्रहानिराकृतः तस्मा यमा
श्रयः यद्यपि द्वित्रिवाक्ययोरप्येन समानार्थे कृतानास्तीत्यप्यविप्रकर्षेणोवमर्थे विग्रहान्तथापि
स्वरूपसंभवे संदेहशोपादानमन्याप्ये खाकजन्मप वा कर्मतया कर्मसंख्यातो विग्रहोत्तु वितः
निर्धीकारा धिकता वा अपत्येपिति· अतएव वाङ्गुलकान्कर्मणि किं वं नस्प आशाद स्पृश्य मनस्येव विग्र
होस्यात्प्यो नत्व अयं स्य नापि नि कर्त्रर्थेति· तेनेतिमात्पाः यस्तिक्कर्मणिकि घन हिंसीयतीत्येव विग्र तम
हः रत्स्यरस्यरेतत· एवं च अयं स्येतानित्यत्र किं शराश्वृद्धिरर्थात् आदिवत्पादिवत्तान मचस्यभाष्यपर्यालो ११

मूलकत्वादुपपदे॰ अथ नामधातुषु शतिसूत्रं लेशतः प्रक्रिया समुत्पाद्यते॰ पुत्रीयतीत्यादेरजौ क्विकेश्रि
यावाक्ये संधिकार्यरहितत्वात्सुन्नश्रमः त्वपस्मात्का विस्वपोस्तु कृत्रंतरंगानपीति न्यायात्॰ ततः का
विधं तीत्वं॰ अश्वस्पति॰ वृषस्पति॰ क्षीरस्पति॰ लवणस्पति॰ अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि
सस्सुगागमः अत्र आत्मप्रीताविति पदनिर्देशः अश्ववृष्योर्मैथुनेच्छायां॰ क्षीरलवणयोर्जालसायामिति व
क्तव्ये॰ तेन अश्वयोरुदाहरणयोरश्ववृषौ मैथुनायेच्छतीत्यर्थः अन्यत्र परिस्फुटः अश्ववृषस्य मैथुनेच्छा
धं इत्याद्युः॰ तथा चकाश्चिदाम इति एतमौध वृषस्यतीत्युक्तं शिधा श्राशासनामिति॰ नीवंदश्च॰ वृषस्यंतीत्व
कामुकीति॰ इतरयोरपि॰ लवणातिरेको अभ्यवनिद्रितीषां तिरेको लालसा॰ तेन क्षीरलवणोऽन्यापां ला
लसा रूपायापित्यर्थलाभात्॰ क्षीरलवणोऽतिशयेन अभ्यवहर्तुमिच्छतीत्यर्थः॥ अत्रं वस्स्वं सं
सर्गकारयोः पूर्वरादीर्घविधित्वात् अतो गुण इति पररूपे अकारो दीर्घः रणां तस्य पूर्वस्य दीर्घो दाहरणोवाक्यणान
इत्यादोक्तता र्थं तथा सर्वधातिपदिके स्पोलातसायां अस्तु यकरूपरत्य नकारा इस्वं किंरध्यस्पती
त्यादेव॰ स्वगस्यकौच दधिमधभ्यामेवस्तः भाष्ये दधिस्पति मधुस्पतिरस्येवमर्थमिति सुकौरिति के॰
अभ्येतु सर्वप्रीतिपदिके भ्यः स्येकेरति सर्वयद्वाणाद्वरुलवचनानि ईशाद्यस्य वर्गलाः एवमर्थमिति

शा॰द॰३ तिन्त्वाहृणां नराणामपि उपलक्षणमिति वदन्ति। अशनोदकधनेभ्यः क्यचि अशनायोदन्यधनाया
१२ बुभुक्षा पिपासागर्धेष्विति अशनधर्मयोरीत्वापवादत्वात् उदकस्योदन्नादेशश्च॰ अशनायति म
त्रो भोक्तुं अशनमिच्छतीत्यर्थः॰ बुभुक्षायां किं अशनीयति॰ ओतस्कालिकमशनमिच्छतीत्यर्थः॰ उ
दन्यति पातुमुदकमिच्छतीत्यर्थः॰ उदकीयति स्नानाद्यर्थमुदकमिच्छतीत्यर्थः॰ धनायति सत्यपि ध
ने भूयोमीच्छतीत्यर्थः॥ धनीयति दरिद्रः सन्धनमिच्छतीत्यर्थः॰ केचित्तु अशनायादिष्वकृत्यर्थम न पे
क्षन्ते केवलं बुभुक्षादीनेव कर्तृत्वेन प्रत्ययार्थत्वमनुमन्यते॰ तथा च निघण्टुः उदन्यातृडपि नामास्त्विति भार
विः॰ किं सुधनं धनायितुमिच्छति। गार्गीमिच्छति गार्गीयति॰ अत्र कस्य लोपो हि इति हलस्तद्धितस्येत्याप
त्ययकारस्य लोपः उपाध्यायमिच्छति अपाध्यायीयति॰ उपात्कारीयति उपकारीयति॰ वाह्यप्याविशजे
रिति वृद्धिविकल्पः पक्षे गुणः न च हलेपर्यत्पकरं तिष्ठन्तिपाठः शंकनीयः वास्तुपदेलोपस्य प्रतिपदोक्तत्वा
इति धातावितिक्षेपणमनुवर्तनेन तत्रैव क्रियायुक्ता इति न्यायेनोपसर्गग्रहणादेव धातावितिलब्धे
पुनः धातुग्रहणं योगविभागेन अधिकविधानार्थमस्य कृतिभावं बाधते इति षष्ठ्येव इष्यमाणा एव
त्वात् उपगन्तास्वयमीगकार्यमं देशस्य षष्ठीयपकौदेशः इहयुणायक्तु निभावोनतु बाहुल्यमितिच १२

प्रत्युपसर्गत्वे विमुच्यातुं घ्नति अव्यथान्वात् · न चोपसर्गादृध नऽस्पादादि विधा ध्रुप लत्वकत्वे · नत्वे यार
मुप्येवाधाभावात् · आवम स्पसमीपमुपर्षमे · न हि द्विति उप्रेषमी यानि। अत्रा दिशुराशङ्कतिभावोनत्व
द्वाद्धिः पूर्ववत् · स्पा हेतत · धातुसंज्ञानिमित्तेभ्रत्पये चिकीर्षितेत उपसर्गोः एछक्रियनेत इति तावद्दस्य ने
उदमानयत · तस्मनापि मात् उपर्षभीप्स · उपेनपादिसमासः उपर्बिभीपिबत्ते स्यादि लिर्ष्य तं · द्वाद्धि
स्कृतक्ते तीनेति चेत्र अषमीयते रिहं स्वबोतत्वाभावात् · प्रत्ययग्रहणं परिभाषया विपर्यम शद्वोत्त्र
प्यवं तः नतु केवल अषम शद्वात् विहृयः स्वबं तीनामो धात्ववयवः पश्च धात्ववयवः नामो स्वं तः किं
च · उपसर्गत्वाभावात् दपिनष्टद्धिः अतएवास्पर्थ्यादि समासः रत्पुत्रं · ननुं गतिसमासइति · न दमोपि
त्वोतेन असमास थ्योनुक्त समिति वाच्यं · प्रकृत्ये कदेशद्वारकस्य विशिष्टे नलाप स्वरूपे प्रकृत्ल समर्थ विं
वाच्यत्वात् न चोक्रुरी स्पात्सुघात्वाभावे यथेण द्विर्वचनं न सिध्यि रिति वाच्यं · नामधातुत्वे स्येवतत्रप
पीजकत्वात् तस्न कारमिछ्छनि अकार्यति · उपकारीयतिरस्त्पवास्वपीतिवाद्धिः शाकलस्पहृतिभा
वश्रित्पुम धनभवनिअतीतितपाव्हपात् उक्षामेत्र नश्रोप्रियतन्नौ कारीपत्त्राजटा श्रोटः श्रोयी
यन · अत्र उपपदानात् · ओमाङोश्चेति पररूपं प्राप्तं · आटश्चेति पुनर्वृद्धिविधानार्थे नवथश्चेनवाधा

ने॰ तथा च षष्ठे वार्त्तिकं उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेध इति चेत्सिद्धे ओमाङोश्च परयोरातः पररूपं नेत्यर्थः स्यादेतन्न
१५ ङ्क्ष्व॰ वार्त्तिके आङ्ग्रहणं ओरीयदितितद्भाष्ये चासंगतं॰ उपसर्गाणां पृथक्करणस्यैतावित्त्वात्तन्न
च संध्यभावविषयकमेवतदिति वाच्यं॰ उपबेभीयतीत्यत्र तद्भावापत्तेः न चेष्टापत्तिः माधवादिग्रं
१२ थविरोधात्॰ अत्राहुः धातूपसर्गस्वरूपमविकृतं पृथक्कृतं श्रूयते तत्रैव संतापकस्य विषयः॰ इह तु आङ्
ङ्काराण सह एकादेशेनतथेति॰ ओकारात्सर्वमाङ्‌तत्स्यात्तद्वावल्लब्धाङ्॰ व्यपदेशेन ओकारेण
सह आद्गुणापररूपयोर्हिमांवाधिष्ठेति वार्त्तिकं आङ्ग्रहणं तत्त्वार्त्तिकभाष्ययोरथ एवं च नापक
स्य विशेषविषयत्वे प्रमाणमिति॰ एवंहि नेश्रूदेन॰ एतेः ऐतायत्तः एनीत्वा॰ एनीति विग्रहेत्
त्वा क्रिं हूत्यं॰ अ एनीति स्थिते॰ एङि पररूपं वाधित्वा आद्गुणे प्राप्ते धनीति चेद्विमां॰ ओमाङोश्चेति पररू
पं प्राप्ते आद्गुणे धते आगतन्त्ररूपः आ ईषद्रूपो वरूपः आदिसमासः अदेङ्गुणः अरेपमित्यन्ति
अरूपीयति आरूपीयतामत्र गुणापवादी नवद्वावेनं आङ्॰ तत्त्वात् ओमाङोश्चेति पररूपं प्राप्तं
परत्वोत्तस्वाधित्वा सवर्णदीर्घः आसीः सीविस्नाश्चेति पुनर्हि विधानार्थेन वचकोरेण वाध्यते एव
इति केचित्तन्न॰ रूपेविशेषाभावात् पुनर्विधानस्य पररूपविधाने नोपक्षीणत्वाच्च॰ अत एवोष्ठा १३

अत एवोष्ठ्योमाङ्गुत्विति वार्त्तिकेन पररूपमेव निषिद्धमिति रिक्तः अशीयतीत्यस्याशिषि पूर्ववत्त्वेव
रुपीयति । अथ अ ओ मोङो श्वेति वाधित्वा परत्वात् आत् गुणः एव ओ दीर्घः वकारे गुणः पररूपविधानाच्चे
ति माधवः अरमिच्छति रीयति रीङृत अश्वमिच्छतीत्यत्रापि इदमेव रूपं मायापीत । तपरकरणात् तदी
र्घस्य न रीङ् नापि क्यच् न स्वं अधातुत्वात् अपति । देशमिच्छति दिश्यति । गामिच्छति गव्यति । गा वि
ता अतो लोपे कस्य विभाषेति हलेः सम्प्रेकर्त्तव्यं प्रत्ययस्य क्वाम्यघा लोलो लोपः संनिपातपरिभा ष
या न भवति अगम्यात । वस्त्रेत्यत्र हलश्च इणश्च समुदाय प्रतिपत्त्यर्थत्वे पि अल्लोपस्य स्थानि
वत्वेन अग्गस्य हलन्तत्वाभावात् वद्धि रयति । साम्प्रतिकां त्विनाद्य लिघाति । श्वविलिति ताद्य । लि
हिता । लघूपधगुणेन । न धातुलोप इति निषेधात् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । अथ लिघात । अथ
लिहीत । अत्र इज्ञे नलसगणान्वृद्धिर्न अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् नेटीति निषेधाच्च । अत्र होटइतिद
त्वं न । नः क्ये इति यमेन अपदान्तत्वात् अत एव गोऽस्यतीत्यत्र दाहेरिति घत्वं मित्रद्रुह्यतीत्यादौ
वा द्रुहेति तद्विकल्पः उपान्न्यतीत्यत्र न हो ध इति ध. च । अनइत्यतीत्यादौ वसु स्रंसु ध्वंसु इत्वं क्व
पुरमिच्छति पूर्वति । हलि च इति दीर्घः यलि अधातुत्वात् इति दीर्घः इति माधवेनोक्तं । तन्न पिपठीः । वि

श०दू० ज्झोप्यपूर्वस्यैत्वत्वेति ष्यन्तस्य पुरुशब्दस्य धातुत्वानपायात्॰ कथमन्यथा परमप्यो मित्यादौ दीर्घः कथं च
२५ स्मकुरच्छुरः इस्य वेत्यादि निर्देशात् इति दिक्॰ एवं गिरश्चिञ्छतिमोयेति॰ अत्रापि गिरतेः क्विपि अन्तरङ्ग
त्वात्त्वेपावदीर्घः गाधिनाः गिरिर्ण कस्यविभाषेति यलोपयङ्गेहल परत्वाभावा न दीर्घः वीरिति
पदस्य विधौ यषानो पिन कुर्वन्ति नियमेनाप्रवृत्त्वात्॰ स्वरितीति वाक्यमेव न तकार च॰ मानाप्य
प्यः प्रतिषेधात्॰ चतुर्थ्येति॰ द्विष्यतिश्चानयोर्धातुत्वात्॰ हलितेति दीर्घो न॰ वचनादिवसम्बोहिवनेरुल
नाद्र तिसूत्रेणादिवेङ्गिवि तितिस्माप्ताहित सूत्रे एव सुप्यत्रो॰ असुप्यत्रावे ववा॰ नमयथा विधान
त्वाभावः स्यृष्टएव॰ एतत्प्रक्रियायां हलि चेति दीर्घः दिवनिञ्छतिदीव्यतीसुकन्नदपामाणिकमेव॰
तथा च हलि चेति सूत्रे सका धातोरित्ये वाविवमिञ्छतिरिक्वातिङ्ति॰ एतद्दिवेराणास्विके क्विपि वशदोधा
तस्वेतिमुन्यति प्रसमाप्ति त्वाशङ्किया मेवः अमुमपिपन्नमाधि त्यकाणि केतपविरोधन्नतिसमा
तकारोरूनघ वक्कि वन्तत्त्वेनदा श्रयोगात्॰ भाव्यं विरोधात्॰ स्विस्रो हि ति सूचेम्सो धारित्यचन्तु
अतिव्याप्तिमेकदेशाविकृतस्थानस्यत्वा दृष्टि प्पानिरनुबंधरूप पारे भावा या जातिरेवाति राम
तिसूत्रादधातुमहरणाद्वन्यापेमि इधानमाहि नभयथापि न्चतसे अस्य गतिः स्याबरेवेति दिक्॰ २५

नमिच्छति नध्यति यद्यति· प्राणीतीति प्राणा· प्राणपति· अर्हर्यति· गीः स्वपीतिरुत्वापवादो रेफः सबनतो·
पि कर्ष्यिअसिद्धो नेति वक्तव्यं· उसेः क्विप्· उत्· तमिच्छति उस्यति· ककुभ्यमिमड्ं परिहिर्ट्वान्त्वाणमि
च्छति मद्यति· परिच्छ्यति· नाविष्टवृद्धिरित्यतिदेशात्पारिभाषिकेऽकारस्य रेफवधेः क्विप्सुतः· नमिच्छति त्व
ध्यति· त्वां मामिच्छति त्वद्यति मद्यति· अतित्वामतिमामिच्छति अतित्वद्यति· अतिमद्यति· प्रत्ययोत्तर
पदयोश्चेति त्वमौ· युवामावां वेत्यादिविग्रहे युष्मद्यति अस्मद्यति अतियुष्मद्यति अत्यस्मद्यति
उक्षोपंथानेचश्रा उक्षाणमिच्छति उक्ष्यति· पथ्यति· महत्यति· अदस्यति· ययस्यतीत्यादि
।कामाच्च॥ उक्तविषये काम्यच् स्यात्· पुत्रमात्मनः इच्छति पुत्रकाम्यति· सुपआत्मनकाम्यवा
विति वक्तव्ये इच्छाद्वयोरनुवृत्तिर्माभूदित्येवमर्थो योगविभागः न चैवमपि तद्धितत्वात्काम्यप्रत्ये
वोक्तरूसंवेप्यंते निवार्य· इ· रत्नकारेणाकृष्टस्य कतृताराथर्त्वात् सुपआत्मनकाम्यवक्तव्यति
कृचयित्व पुत्रः काम्यवत्ककारस्येत्संज्ञाफलाभावान्न चेक्षितिवेति निषेधः फलं· अधातुग्र
हिणत्वेन आर्धधातुकत्वाभावेदवस्रुणाद्यागमो वाकाम्यतीत्यत्र हो पुष्पाणां फलं स्यादिति वि
त्र· बह्वान्तभोज्याहल्यत चनिपातेने नधातोः स्वरूपग्रहणादिदम् स्वेपयेकाये वितानमिति नापाद्

शरद
१४

नमितिज्ञापयिष्यमाणत्वात्॰ नन्वल्पयोधातुसंज्ञाद्वैनेन विहितः प्रत्ययः इति प्रांचः स्वरूपग्रहणं च नेष्टं
गत्यादिक्रियोपपादने॰ तथा सति घनस्य स्यामित्यादावव मेरागमस्य वदुपव[illegible]स्यमागमप्रसंगात्॰ किंतु
यत्वकार्यं धातुनन्तमपि वा तेन त्रैयेपरिभाषोपतिष्ठते॰ तथा च स्वरूपग्रहणं ना[illegible]तोरेवाश्रयणा
नद्वयथा कथं विहितप्रात्ययांतावृत्त॰ घकारस्क भाष्यवार्तिकयोः प्रत्याख्यातत्वात् सकारः इह स्वमा
धवात्कं पुत्रकाम्यिष्यतीत्यादौ सनि दिष्यमवि स्मस्व बाधित्वाधातुस्वरोप धास्यादिरित्येव म
र्थविन्कणापि स्यात्रुः नन्वपो दिवादमात्रं॰ मुनिवचनविरोधेन स्वोक्तेन्त्वितस्वरस्यानादर्शच्यत्वा
दिति सन्नस्वर्थैर्विभाव्यंनाः पुत्रकाम्यिताः पुत्रकाम्यिषति॰ इह यस्य हलः इति न भवति॰ अनर्थ
कत्वात्॰ यस्येति हि संघात ग्रहणादर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति वक्ष्यते॰ अत एव प्रयत्नो पुत्रका
म्ययेति सिध्यति॰ इहाांतेवेर्तिन्याविभक्त्यापवादत्वात् यथा योगं पस्कार्यापि॰ पयस्काम्यति य
शस्काम्यति॰ रुत्वं॰ विसर्गोः सोपदादावितिसत्वं॰ स्वःकाम्यति॰ सोपदादावनव्ययस्येति वचना
त्सत्वाभावः॰ अधिकारात्तो शक्ति प्रधानस्यापि स्वस्य ग्रहतिविषयेशक्ति प्रधानत्वात्॰ इषिणाक्रम्य यम
त्वेनयोगात्रिगीःकाम्यनीत्यादौ रोःकाम्यइति गर्वविसर्जनीयस्य काम्ये सत्त्वनियमात्सत्वाभावः॥ १४

सर्पिष्काम्यतिमत्वं बाधित्वादिणः षइति षः अर्थंवसत्त्वापवादनुयायत्रत त्वसं गानत्रैवः नेनोघैः का
म्यति गीःकाम्यतीत्यादौ न भवति · पुंस्काम्यति · अत्र पुंसन्तस्य योगान्तलोपे पुंसः ष्वप्यम पाइति रुत्वं
तिन्नर्पुसं पुंस्कानामोधस्क व्यइ इति सत्ववचनानामलिविसर्जनानइतिनषत्वमातात्म्यपि प्पीप्रयं भव
त्येव · किंकाम्यति · अत्र तुखार्यान्वतोविकल्पो ॥ उपमानादाचारे ॥ उपमानात्कर्मणः स
वंतादाचारेर्थे क्यच्स्यात् · पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति घात्रं · विष्णूयति द्विजं अधिकरणाद्वेतिवक्तव्यं
प्रासादीयति कुंद्यां कुटीयति प्रासादे इहोपमेये सप्तमी अत्र ॥ उपमानमपि सप्तम्यंतमेवेति क
र्मत्वविवक्षयाऽसूत्रेण सिद्धेवार्तिकारंभः स्वरवार्तिकयोरुभयोरप्युदाहरणे क्यच्स्त्यपस्य प्राथा
रमोद्यमर्थः स्वस्तने स्फुटानि वि षये एकत्र स्वार्थे कर्मकारणमहशमर्थः अपादानाद्यर्थाधिक
रणकारणेसहशी · नच प्रत्ययार्थे आधेदेनसंगृहीता विशेषणं · प्रत्ययार्थभूतानाचरणं क्रियानन्त
वमेरोः माववा धात्वर्थकर्माधिकारणान्यां संबध्यते। कर्तुः क्यङ् · सलोपश्च ॥ उपमानात्कर्तुः सुब
तादाचारेका क्यङ्वास्यात् · मानस्यन्तकर्तुरलौप्यस्यतिलोपोवास्यात · प्रत्ययविकल्पनात्पक्षेवा

श॰र॰३ कं॰ मांतस्य लोपो विकल्पस्स च व्यवस्थितः॰ ओजसो प्सरसो र्नित्यं॰ अन्येषां तु विकल्प एवेति॰ कृष्ण इव आचरति
१६ कृष्णायते॰ कथं तर्हि स्नीतेदीपति मध्यापकजं जलधयो वा स्वकीयंति नागाङ्गतिस्तीरे रमिवच्च आत्मानं।
आचरंतीत्यर्थे उपमानादाचार इति क्यच्॰ ओजायते॰ ओजः शब्दो वृत्तिविषये न हृतिवृत्तिः॰ अप्सरस
इवाचरति अप्सरायते॰ यशायते॰ यशस्यते॰ विद्वायते॰ विद्वस्यते॰ इह मध्येव कारोऽत्र यावयेनेन कृतो।
व्यपूर्व मध्ये भवति यत्र तु सकारः संभवति तत्र सलोपो विपेपेति च पृथक्पदे लगत्वमुदीक्ष्य तेन कृतो विश
षणात्तदंतविधिः॰ अतो हि सांतस्यापारो सलोपेन॰ मांतेषापि लोपो व्यवस्थितः॰ तथा च वार्तिकं॰ ओज
सो प्सरसो नित्यमिति॰ एवं स्थिते ओजस्तमोत्सस्येमे नित्यं पयसस्तु विभाषयेति काशिकायां पयोऽसहगां॰
ओजो मरो मित्रम सकारांतस्यापि पलस्पाद्धे॰ एतेनयशाश्च भूतेनैव भवतीति क्षीमपंनाप राप्सराः॰ पयस्तु स
क्रियायां स्वपूर्वस्य मनसो नित्यमिति तदपालानीयं॰ यत्तु विद्वस्यमानः शास्त्रे अधिकारीति नाचम्प
तिर्यथ्या व्यवस्थैक्यं तत्कारणो तं॰ विद्वस्यमान इति लोहिताद्डाचभ्यः क्यष् इति तु लो
हिता देराकृतिगणत्वेन पोटिवाद्रमात्वं च तत्केन तत्र क्यप् उ॰ वाक्ये न तु क्यप्॰ लोहिताद्रिरवेनो राम
यहृन्वेनानाविधायन इति वरहिभी ष्पकारेऽलतात्का पोनंगीकृतत्वात्॰ कथम न्यथा वाक्य १६

घाक्यस्य विभाषेत्यत्र सामान्यग्रहणार्थं ककारं अल्पाचत्तीरश्चित्पवधेयं· अर्शिरिवआचारति ऋर्विष्व
तेन। कप्ड इति नियमेन पदो तत्वाभावात्वत्वं त्वघते मघते अनेकार्थत्वेत्वपप्मघते अप्मघते कु
मारीवाचरति कुमारायते· हरिणीवाचरति गौरीवगुर्वीवआचरति हरिणायते गौरायते गुर्वयते कुरुङ्·पाति
नोष्ठे इति पुंवत्सपत्नीवआचरति सपत्नीयते· अत्र पुंवत्त्वाभावे नेति न्यासकारः पुदाहरति स्मसपत्ना
इति चित्सप्रसमुदायोधारणं पुंवद्भाव बाधनार्थमिति· न च तत्रैकिं विरुद्धं भाष्यविरुद्धं चेत्तथाहि·
समुदाय निपातनं रूप्यर्थं समानस्य सभावार्थं चेति न तु उक्तार्थज्ञापकं· न पातनिला इति नि
त्रेभाष्यकारः सपत्नाशब्दाच्छिवाधतिभस्यात् इति पुंवद्भावे सापत्नः इति अल्पयन्नग्रहणमपनी
यअनपत्य इति विवक्षयापरिहृत्य गार्ग्यो वृतपाः अपत्यैकत्विते गौञ्जतियाः कुत्सने गावेति
गाभत्य पगार्ग्यायणाः इति स्यात् गार्ग्ये इति वेष्ठोते इति दोषसमुद्रान्यमस्यार इति यथान्या स्वा
पपित्वानि स्पस पत्नाति चितिसमुदायनिपातनं इहारत्वेनानाभिधायशनुपपतायाङ्रूपत्वशा
वाचाक्षं·रवाहिजीनेताच्छिषाद्यानिति सापत्नशब्दं साधितवान्·शिवादिषु समानः पति येषां
इति व्युत्पादितस्य समानस्य स्याभिकाभिधायिनो भावितपुंस्कस्य केवलया ति कन्याग्रहणं

शा.र.३
१८

नेष्टमितिनदाशयः एवञ्चिनेतस्मात्लिंगविशिष्टपरिभाषयाप्रवस्तुशरपदलक्षणोरोयमापत्स्यति
भवति। भावकर्मणोः पत्यैतलक्षणोयकिमापत्समितिस्यघातोमाधवः तस्मात्करणापिप्रहृतिभि
र्हेनसमवजायते। सप्तमीत्यत्रइतिहयमपिसाधयत्त्वपाद्लपणाइतिधातोमाधवेनोक्तभावकर्म
णोः पत्पैतलक्षणोयकिमापत्सं। अभाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावोनेत्याहि। तत्रहिवाहजनपसंस्का
रविशेषनिमित्तकंपतिशब्दमाश्रित्य। इतरत्त्वाचामिन्वमात्रपामित्पविरोधात्एवंवशिवाहोनित्य
स्त्रीलिंगस्यापियोगाद्रव्यस्यप्रहणात्मापत्वशब्दोह्यर्थः सपत्नीपत्नइतिचन्द्रतीयमपिहर्षसाधित्य
वर्धय। पुंवतिस्त्रिआवरतिपुंवायते पत्नुत्रापृक्तत्रेभाष्येयुवतितरेत्युदाहरणात्योवनेनातिः अ
न्यथाजातेष्ठोतिनिषेधाभावात्रमिलाहिविति पुंवद्भावः क्रियेनेतितत्र वयसो अनित्यत्वेनअना
तित्वात्। कथमन्यथाश्रवापामिन्निन्निमित्तेयवज्ञानिरितिभाष्येसंगच्छते। स्ववनितरेतित्वभा
ष्यनिर्देशादेवनपुंवदितिकैयटरेस्पष्टंपद्दीवस्पृद्दीचयद्दीवद्योतेरवाचरतिपद्यास्पद्दयते। पू
र्वपदस्यकरपपात्वाभाष्यातिहैशाक्षेनपुंवदितिकैयट्रेस्पष्टं। पद्दीवस्पृद्दीचपतीस्पद्योते राम
रवाचरतिपद्यास्पद्दयते। पूर्वपदस्यकारपरात्वाभावात्पुंवत्त्ववतः पाठिकायते। नकोपधायाः १८

चतुर्थीयत्ने· संतापाद्यपेक्ष· द्वौमीयत्ने· द्वद्वि निमित्तस्य च तद्दि तस्मात्स्कं विकारे· का श्याथतेक्या·
·स्कं विकारार्थत्वान्नेह पुंवद्भावोनिषिद्धः खदिरस्य विकारः खादिरी· पलाशा हिस्पो वेति विकारेऽप्राणि जो न्यतरः द्धी पाथवा
दिभ्य इत्यतइत्याविः आवारथंगन्नस्य क्लीव ह्रोतेभ्यः किंचाकुरुणोपवादीयं· पंक्तिवाच्यहणात्काइः पिंगअधार्ध्यैः क्लीवश्रधार्ध्ये
हेज्र्रनादेरएते पवाद्यन्तंता श्रयोकाम्येइहेववार्तिके अनुदात्तत्वा त्तुनासिकत्वेप्रतिज्ञायते· तेन किं वेतादात्म ने
पदं सिध्यति किं पर्ण नियोगेन अनुनासिकत्व प्रति ज्ञाना न्वयदूपदेशे इत्संज्ञा न भवति· स्यादेतत्· स्कं धातूनामप
दात्तत्वादेवमन्भते· क्लीवतेहोडतेइति प्रसिद्धं· तेषु एवं पवाद्य जंतेभ्या का उ· अगवल्मा यतइत्यादिः न च अ
वगन्मनइत्या दीनांधा छोद्दिकमिव अर्थं स्यात्· न त्वावारइतिवाच्य· धातूनामनेकार्थत्वेनाचारार्थतायाअ
पि जाभात्· न त्किमनेन वार्तिकेनेति चेत्· सत्यं अवगल्भाचक्रे· क्लीवांचक्रे· होडांचक्रे इत्यत्र प्रत्ययांतालम
पथास्यादित्येवमर्थमिदं· वार्तिके अवगल्भेति किं· अनुपसर्गाद्दुपसर्गांतरविशिष्टाद्यथा काउ· च यथा स्यात्·
गल्भायांचक्रे इति माधवादयः प्रक्रियांतरं अवेत्यपहाय केवलस्य पाठः नरत्तुगा पिवक्षादादित्यं थ ह्युष्माहि
कएवधातुम्पएवलिंगितज्ञगल्भे वि क्लीवे· जुहोते सर्व प्रातिपदिकेभ्यः तत्केवलमवगल्भादिभ्य एव किंत्व
सर्वेभ्य एव आचार्येति घक्तमइत्यर्थं पूर्ववार्तिकं तत्र अनुबंधासंगार्थं स्थितमेव· प्रातिपदिकग्रहणादिहस्वप

श०द०३ नित्यसंबध्यते॰तेनदन्त्वाभावादुस्ताहणेषुपरकार्योणिनन्कुरूपइत्यआवरति कुञ्मति॰ अतोगुणाइतिशयामहपररूपं
१८ एतेनधर्मइत्यआवरतिवमेतीतिश्किया॰श्थः वगास्तः अपदांतत्वेनलोपायोगात॰कथमन्पथाइ इत्येवशयामहपर
रूपंस्यादितिचेत्किं विशेमनत॰स्यद्वितीययावार्त्तिकेवाग्रहणानानुवर्त्तते॰ प्रातिपदिकविषयत्वानेनक्रियास्तवंतवि
षयस्यकमपेभिन्नविषयत्वादेववाधस्याप्रसंगात॰वचनद्वयप्रामाण्यादिकल्पोपपत्तेश्च॰पूर्ववार्त्तिकेपिएते
त्सिद्धकिंवतुवादेनअनुवर्धाप्रसंगमात्रेणानास्यपेस्याभावप्रतिच्छिन्नत्वेनप्रातिपदिकविषयता॰वाशब्दवैयर्थ्यं
वेतितन्त्वे॰नस्यस्तुवंतविषयत्वेहि अनर्थानिविभक्त्यापहत्वात॰ अवग्रनभते॰संयोगान्तलोपोरुत्वोदा॰अथाकि
वंतेषुरूपाणिजेशानः ग्रहाभ्रियंते॰ अइत्यआवरतिअतिअनः अतिणालिअवोनिणातीनिहन्दौआनओणालः
ओतथाचकशवस्यवकाविनिहरदसः माधवस्कएप द्वौपावितिवचनातणानिवृद्धिं वाधित्वाअतोलोपात
चकेतुशाजहारनन्मेतिपिस्त्रशारस्यओ॰अतः गुसवंद्वा यद्विर्वचनेअनोनोपादंतरंगत्वाद्तोगुणेपररूपत्वे
तृस्यांगग्रहणेनप्राप्नादतोलोपाल्सात्वात्स्यामयग्रहणेनग्रहणाद्नुआदेरितिदीर्घःआनोनोपदृति चेत्स्या राम
लोपः किति॰ णलम्कओहविःस्यादेतत॰इहप्रत्ययांतत्वाद्वाभावात्प्रतवकाप्पनेकाच्चग्रहणापि निवार्त्तिकेन १८
प्रत्ययग्रहणाच्छेनेअनेकाच्चहणाप्सङ्गतत्वात॰प्रत्ययांतोप्योपिएकाजयग्राम नेतिवाच्यंच्लुपादीनामप्रत्य

पांतानोसंग्रहार्थमनेकाज्ग्रहणमधिकं कर्त्तव्यमित्येतावन्मात्रपरतयापि वार्त्तिकस्य कृतार्थत्वे सौत्रस्य वल्प
यग्रहणस्य अपनयने कारणाभावात् अत एव वार्त्तिककृता बहुलंपाद्यर्थमित्युक्तं न त्वेकाज्निवृत्त्यर्थम्
वीति अत एव अवगलभांचक्रे इत्यादि भाष्यमप्युदाहृतं संगच्छते न हि तत्रानेकाच्त्वमस्ति आत्मनेपदार्थ
मनुबंधासंगस्य निर्विवादत्वात् अत एव स्वामाक्षस्वांचकारे निज क्रियाकर्त्रभिप्रायेऽपि निर्बाधमिति चेन्नै
व इरस्त्रादिये पुक शब्दाहरणात् उभयथाप्यक्षिकं तेनैकाच्कोऽपि प्रत्ययान्तत्वात् तत्राम स्यात् बहुलं पादि
प्रशृतस्मात् अतोऽव्याप्तिरतिव्याप्तिपरिहाराय प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाज्ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थ
कतयावार्त्तिकस्य व्याख्यानत्वात् तन्माधवादिभिरपि तस्नुसारेणैव रूपाणामुदाहृतत्वाच्च युक्तं चैतत् कास्य
नेकाज्ग्रहणमिति वार्त्तिकाद्दशस्वरसात् अन्यथा ह्यनेकाच्च्यपसंख्यानमित्येव ब्रूयात् न तु प्रत्ययशब्दाव रूढ
कास्सुत्तरभागे अनेकाचं निविशयेत् आगन्तूनामनेनिवेशस्यन्याय्यत्वात् बहुलंपाद्यर्थोऽपि इति वार्त्तिकशेषस्य
रसोपमास्यन्तुकृलोत्मीति चेत्तत्र न दयेक्षयाक्रमस्याभावप्राप्तेः न चैवं गल्भादावामनस्यादिति वाच्यं ने
षां क्विपप्रत्ययोगेन एकाचत्वेऽपि पूर्वमनेकाच्त्वात् कास्यनेकाचस्त्वपत्रभूत पूर्वगतेरावपणात् आचारेव
गल्भेत्यादिवार्त्तिकस्यैव च भूतपूर्वगत्या अपणो प्रमाणत्वात् न ह्याम् प्रत्ययो यथास्यादित्येवमर्थमिति

श॰द॰३ पाण्यादेस्पष्टं॰ उद्दन्तापकस्य सामान्यविषयत्वे बहपरत्वश्रुतिस्पष्टत्वकरोतिण्णेतेप्पि क्विप् चेति वैनतन आचारक्वौ
१९ ङिति आमाभावे॰ गालभादिविशेषमात्रविषयत्वे त्वनेत्स्पन्परेनन॰ इदन्त्ववाशिष्यते सर्वेषां निपादिकेभ्यः नि
क्विपार्त्स्मैपदेषाप्ते आत्मनेपदं उहान्वाचरितार्थंवचनं कथमामस्य इतिं माधवीये रिति॰ अत्रोत्र रेवाक्याप्य त
त्ताना र्थंकृतस्या विरुद्धासनिघाय हताप्य पूर्वस्वरहृदयेप्पवृक्षा पकत्वमाभित्यगुणादेनिद्रा रुमारिवेव मत्ता
न्यत्रेतियथाणसिद्धानितथा इहापि तद्वलेनेव सर्वेषां निपदिकेभ्यः इति क्विपगानमारेनं कारिष्यते इति पारस्मै
पदनिवृत्तिस्सावत्सिद्धा॰ आत्मनेपदमपि स्वतंत्र्यधातुभ्योस्त्येव॰ आचारार्थता विअनेकार्थत्वात्तुलमान्तथाव
चनस्य नान्यत्रचरितार्थेनेति ज्ञापकत्वं मुख्यमेव॰ एवं च सकलपदार्थं यविदद् स्वामामेति प्रक्रियोदाहरणं नञ
ह्येयमिति छिनं॰ इणोऽप्यते वाणिजेनाक्विपचेनिक्विपः॰ आपयतीत्यापः आपमाचष्टाणाः॰ आः॰ सरव आचारति
आति॰ पामेति रूपसको आसीत्॰ आसिषुः॰ एकदेशविकृतस्पिर्ष्वानित्वाल्लिंगविशिष्टपरिभाषया वा मालेव
आचरति मालाति॰ अमालासीत्॰ अमालासिषं॰ अमाल्लि ङि॰ अमालात॰ अमाला॰ अत्रहृस्व आदितो पु
स्कनभवति॰ उमाह्व यंदा यो पि सो रेवजोपविधानात्क विरिविक वद्यति॰ कवयां चकार॰ आशी र्लिङि॰ एम
कवीयात्॰ सिविद्धि॰ इत्पन्नतइ्ज्ञानो रित्पनोधातो रित्पनुबन्धेऽधातुरेव यो धातुरिति विज्ञानान्नामधातो १९

त्वनुबन्धेः कैरपि अप्रदर्शितत्वादित्यतन्नामधानादपि वृद्धिर्भवति । तस्मात् एव वाक्यात् विशिष्ट । वद्यति । विवाय ।
विषतुः अवधीत् । इत्विअयतिः इयाय । इयतुः । इयुः । इयिथ । इयथुः । इय । इयाय । इयय । इयिव । इयिम । अवि
त्वसवर्णो दीर्घेकृते इयङ् इ दादीघोत्पत्त्वेनोत्तरत्वं इण एनेकाचइति यणगुणाद्व द्विविषयेत्व अपापाहिर्वचने
वीनिरवानि चतुर्णादेनो इकेअप्यासस्त्व अप्यासवर्णो इतिइयङ् । एदैतोरपिस्थानिचन्नादिकार्यं हिर्वचने
तिपरेत्वसवर्णदीर्घोत्पाद्वादुत्तरत्वं ऊप्यपुनर्गुणोहइः ततोप्यासस्येयङ् त्वसमीथिलस्यपाति । लक्ष्मथोर्वक्षा
रः श्रीरिवश्रयति । शिश्राय । शिश्रियतुः शिश्रियुः । कारिवअवति अवचाव्वकारः इत्यादेश्पस्पामुकुरिवक्वाति बु
काव । ध्रुरिवभ्रवति । बुभाव । बुभुवतुः अधि अधातिनिक्त्वः । गुणाद्बद्धिविषये त्वनाप्योबाधते । पिनेवापिनति
विनतांचक्षाः आशीर्लिङि । लिङ् । शायस्ति इतिरिङ्दृशः । विजिघ्रयात् । नेवनरतिननाः । एवआचरतिअरति । पा
घ्रेत्पादेनायं प्रत्यते । अभिव्यक्तपदर्थ्य येइतिन्पायेनधातुपाअन्नस्पेव पहातः । एवंचास्मादश्चचाहि
तिअस्त्वत्वतापितिनप्रवर्तते नत्रधात्वभ्यासयोः सवर्णो दीर्घे धातुग्रहणेनग्रहणात् हकारातेनलसणे गुणो
आरत्वरित्पादीत्पादीत्येके अन्येतुभ्यासग्रहणेनग्रहणाइदं चेहल्वादिशेषः अतआदेरितिदीर्घः आ
नोलोपइति चेत्पालोपः आतुः आः इतिइस्पथमात्तमवशिष्यनरत्पाइः इरिवआचरतिइवतिअनप्रिवति

शवृ॰३
२०
पसार्थत्वेन णिाश्रित इत्यस्त्यमपि इति वृद्धेोभावान्. लिडि विध्यञ्जावी न. भूरेवग्रा वराति भवति. ग्रजगाति खितिनश्वर्व
ते. अभावीत्. अभाविष्टां अभाविषुः वुभावेत्यादि. एवं दिवनेर्विविपात्. ननः क्लिपिपाद्याधेतिगाति स्थितिवन
श्वर्जने. पाति अपासीत्. एवं इति परोक्षानाम्न्ये वा मपि अपच्छ तिहत्रे या. कथं तर्हिं वर्क्ष्य वत्तातिति भायुवर्
दाहृत इति चेत् धातन्व पयुक्तो सोनतक्तान्व अयुक्त इति अवधेहि. यदि वञ्ज्ञा वराति पाति. पपार मपत्वरि
मादि. अथं मृश इत्यातुक्त णाधात्वेन ने नतु नाक्या रोदधा तैवापद्यमानइ तिश्राक्ष्यद्य नभवति. कितिलिवि
अठलटतामिति स्वकारान्त लस्थानेगुणाः भूदूपामि तिरूव विकल्पमक्तनभवति. अनाभि स्यक्ते पदार्थत्वान
भूरि विश्राचरति आति अरोववकाम् इत्यादेर्थुत्पाम. लुङि अावति अजिति. लिङि द्विर्वचनं. लघवणोपरी
वीभावात्लवर्णा दीर्घोभावः अञातव्वस्मगणित अभ्यासम्मुखत्वात् इत्क्षाल. असततृत्यादीनिमाधवः
तत्रपणीतिकि द्विपर्य. विक्रुत्तृगुणाद्वद्वीवोधके मवर्णा दीर्घोभावइतिगुणाद्धिद्विनेभवत्तुनामअव
र्णस्य लृकारं स्वल्प मवर्णात्वात् गुणादूर्ध्वादापनिवड्रावेन लकारा द्विर्वचने पिमवर्णादीर्घोत्पात् नेनपुनर
नारवं ञ्जगुणादिषद्वनेःनवो तरंगत्वात्मवर्णो दीर्घः अभ्यासस्यामवर्णाद्व्यस्पानि विध्यप्रतापन्नेः नचर त्तम
पर्णिः इयेनइत्यादि स्ववकाशः एवो रेश्रभ्यासस्यन्तो चित्येवद्युयात् नच एवीप्येन्दश्रोपेक्तचोवेत्यवकाशः २.

मायायामिजादेरित्याम् अत्ययस्योविंतत्वात्. वं इसितुतन्वादीनामुपसंख्यानात्. इयं वकं सुवर्गाइत्या
दाविवउ थडु. वज्जोरूपपत्तेः तथापिल्वर्गादीर्नाभावाविति माधवोपन्यस्तो हेतुरसंगतः एवं होत्वका
रस्याशाविवक्ष्य कास्य इवोरत्वात्. तथा वक्ष शब्दात् क्विपि इवए कादेशस्य धातुग्रहणेन अभ्यासग्र
तोन वाग्रहणमिति मतभेदेन आरतः अरू अतः जरितिरूपद्वयमेव अवितः इति ल्वेति पाठे वार्तिक
विधेयस्य वर्गोतास्य ध वत्रोत उ अतः ऊरू इत्यादि तेषां तथापि अजतः अतुरिति माधवोदाहृतं उद
पपाठमेवेति विभाव्यतां भाष्यजेः हेरिवया चरति. इयति जिहायः अहयीन. पातत्वात् वृद्धिः एरिव आचर
ति अयति. इजादेरित्याम्. अयां चकार. नेगीति वृद्धि निषेधात् माभवान् अयात्. गोरिव आचरति गवय
ति. अवीघ काः. माभवान वीत्. लेरापतिरिराथनोनावति. सुनावश्चो. आवति. आवाव कार. गोधु गिवा
चरतिगोदोहति. पयइवाचरति पयति. पयायः लुङि. यां तत्वाद्ध्यापावा द्रपवीनइति माधवः अत्रे दंकत
वक्रूश्चो. अपपयत्ययध्यात्वघ्रक्वि चेति क्विपि अतपतहादितिनावतत्वये वो दाहृतं. आवारक्विपितश्च
तत्वा तुगागमो माभूत. यकारस्वरूपं नत्वपेत. तस्मात् शब्दवदेवात्ररूपमुचितं. द्यौरिव आचरति दे
वतीति माधवः अचज द्विघवतीत्युचितं. फजेर्लोपे क्विप् चेति क्विपः लोपे आवारक्विप पलतीति. यड्

श०द्व० लुवौपेकाम्पतेऽयं फालीनः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अभ्यासमनुगितिचरफलौ शीति सूत्रे न्यास वि
२१ स्मारोपद्येपि प्रतिपदोपात्तेषु अभिव्यक्तपदार्थेनामेवग्रहणं तथापि जन्पारम्पातइति सूत्रे अतइतितप
रनिर्देशेन दीर्घव्याहस्यार्थं क्रियमाणे नइह अस्यापि ग्रहणं ज्ञाप्यत इति तदाशयः इदमिव आचरति इदाम
ति·यङि·वयाऽइति आणिक अगाति·राजेवराजाचति अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः थ लुक्काश्चि ता
न्नलादिः क्विमधातोरेवसंभवतीति न तस्याहृचर्यात् क्विव विधानादिविहितएव ग्राह्य तइतिआचारक्वौ नानेन दी
र्घः इत्याह·तत्र·अस्य क्विपं क्काप्यात्रैव सामान्य ग्रहणार्थत्वात् प्रकारस्यतद विद्यातार्थत्वात् ग्राह्य
वर्यस्य च सर्वत्रा नियामकत्वायाः द्विविचतुरितिकृत्वोर्थे ग्रहणेन न तद्विनत्वात्·एतेनैव क्विपि अनुबंध
योः फलं चिंत्यमिति न्यासकाराः प्रत्युक्त इति दिक्·एवं च पथिमथिऋभुक्षां परमपिऊपथा गुणंबाधित्वा
तरंगत्वाद्दीर्घः सति पथीनमिम थीनि निऋभुक्षीणानि इत्यादि विवो ढ्यंश्च माधवादि मनतमनुमृत्य अनुना
सिकानांदीर्घोऽपंविना अपाम नत्कुप्यैवदीर्घः न त्वावार्क्विपिमाहृचर्यस्यनियामकत्वेनापिकवि
दाश्रयणात्·नचैवमनुबंधवैयर्थ्यं चेत्युक्तस्येत्यत्र अस्येव ग्रहणापत्तेः निकृकार प्रसंगात्·पित्व पप
सामर्थ्यानुपकृतिः सर्वोऽपहारात्मनि क्विषां क्विमतस्यासंयं थेस्य वृत्तवात्·पुक्तं चेतत्·कौमाराध्याकरणं २१

संवादान्तत्वं इह हि कर्तृ एव चैकल्पिकोऽजो यो विहितः । न तु क्विप् । तत्र च क्विवाश्रयस्पर्द्धीवस्याश्रसंगात् तगुणौ
सति पदेऽनन्तिम पदेनन्तीत्यादौ तत्र ते । न्यायसाम्येन ब्रो । भूइ स्यन्त्रापि ऋ स्यादि । यो ऽय हरणात् तयोरिवा च्छति
देवतीत्यपि माधवोदात्तत्त्व मा मिन्यते निर्वहति र सोपस्यप्रा ब्वे अस्यात्यानात्त् । अनन्तेपद र मंजयोर्व इ
षु को शेषु राज्तन नी तिकृत्व पाद । संगच्छते । अन एवं च न पदान्त त्वेन इति दीर्घः तत्रोपधायां वे ति दीर्घ इति
काशिका विर्णगच्छते । आचार्यप्रकृति नात्र विच घस्य पर इति तदाशयात् वर्म वाव तति च मतीति घक्रियात
अत्रापि पक्षे अषु देयः नलोपप्रात्ययोः पदान्ता पदान्त त्वप्रयुक्त योः । समावेश स्पष्ट्ट इति दि क
अप्रसिद्धा येहंजंतात्सेपं काटितणी कृ तेष्विलो पेवतित लोपेवतइ लं तत्व मूल्यता । मटम हन्क्क फ त्थ्रं चाव
त्समाणः हू र्वनवा । मटमकं कफन्त । मरवा चाति मटति । सुखति । कफति । रथतीत्यादिकृ मेलाय थाल
त्तणमव यु कृ हूत्य मि त्यर्थः घ ऋ तम नु सरा मः ॥ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ अत्राचेरित्येक वचनं
भृशादिभ्यः च्व्यप्वापेक्षं सोऽपोचा वचनमत्यय पर्युदासात् हश ग्रह । अध्ततन आचवि षयि भ्योप शा... भ्यो भ
वत्यर्थे क्यङ् स्यात् । हलंतानां तेषां लोपो विस्यात् । अभृशो भृशो भवति भृशायते । वशघो वायते न
तस्यनियोगे । अजंतानां गणोऽयामस्य वे प्यर्थ्यो पवलो । अचेरितिवयादि धर्मज्य प्रतिषेधः स्यात् अर्ह श्रर्थ

श॰वृ॰३ समासो वाक्यभेदमयस्य स एव । किंच भवति योगे छेदविधानादनुप्रसुज्यमानेन भवति नेव उक्तार्थत्वात्प्रयो॰
२२ प्रसक्तौ निषेधवैयर्थ्यं अतः पर्युदास एवोचितः तथा नञिवयुक्तन्यायेन सादृश्यलाभात् अमृतनञ्ज्ञवि
षयेप्यस्तु एक्तं । तेन हन्नञ्च दिवाभृशाभवतियेभ्यो भृशानञ्प्रादयः ते दिवाकृपरे शेभवंतीत्यर्थः इह
सुमनसः उन्मनसः दुर्मनसः अभिमनसः इति पठ्यंते ॥ तत्र शंका नेमासान्ताडिविशिष्टधातुत्वात् अ
स्त्यव्यवृद्धिर्वचनेषदोषः तथाहि । सुमनायते उन्मनायते त्यादिदृश्यते । अप्रसमनायते ओ उन्मनायते त्या
दि प्राप्नोति । तथा सुमनायेत्यादौ स्वविष्टः स्तुतं इत्यादीनामकोत शरीर पूर्वशेतन प्रतिहिदपदाभा
वावसति समासेल्पयो अभावात् सुमनापित्वेत्यादि प्राप्नोति । अत्रा डुःचुगादिषु संयामघदूइ तिपद्यातेम
नपाद्यः संग्रामशुष्कद्वाविना तन्त्रपेतीप्येवतिवास्तिदेहितितन्यातेनियमार्थः ॥ धातुसंतानिमिन्न
स्वप्रत्ययाः सोपसर्गा तदेवद्भवंति संग्राममुपतेरव नान्यस्मादिति । तापनार्थी वामी उपसर्गीर्सवातावा तु सं
त्तानि मित्ते प्रत्यये विधिर्लक्षिते उपसर्गाः पृथक्क्रियंते । परिशिष्टेरेतनु प्रत्यपरति संग्रामशब्दो हिचु
रादौ पठ्यमानः सोपसर्गः संघात एव । नतूपसर्गो पिहशावर्य संग्रामस्थापि स्याविति वरशब्दांतरं तथा शप
चापरांतस्पेति परसवर्णो विकल्पो भवति । संघातपाठफलं तु असंग्रामयत तगृह संग्रामयिता । तिसं २२

संयाममयिषते इत्यादि॰ ततश्चीकरीत्या नियमो ज्ञापनं वा निष्कृष्टफलमिति॰ अत्र यह रक्षां अतु
दात्रे दध॰ संग्रामयति रिष्यते॰ ततश्चात्मनेपदार्थेऽग्रप्रक्रीयादानामिवातुवंधासंगार्थपाठस्या
दिति कथं नियमो ज्ञापकं वा भवेदिति॰ नवानुवंधासंजनार्थे पाठे यामयुक्तत्वेव पक्षे न॰ संशयस्य
घोनकं प्रयोगदर्शनवशात्वेवल्पते॰ यथा इङि॰ कोपधिः तस्माद्विशिष्टपाठः शायुक्तफलकएवेति
वाच्य॰ एवं हिप्पथा इहि॰ कौथ॰ पूर्वमा ङ्नभवति तथा स्यादिनत्यादिति॰ अत्र माधवः अस्यात्मनेपदे
त्वमपाणिनीयमिति पाठस्यैतदर्थे नयानुपलंभगइति॰ एतन्नसंग्रामयतिरत्रदात्रेहो इत्यइति
केष्पहेन विदध्यते॰ यदविहारस्तेन सिद्धोतितं॰ मनः शब्दस्पर्शादिभिर्निहमाषः किंचसमस्ताय
वेते प्रत्ययार्थे विशेषणो मनः शरश्चहन्ति विषये तद्विवर्तते॰ मनस्वी स्वयमवतीर्यादिरर्थः इतिन
हृपिध्भो पाल्हद इत्यत्र परिहृटमाच ष्टे इति णौ विस्काप्रत्यये कृते परिवृदस्येतिल्पभवतीतिमा
ष्पकाराद्विभिर्वद्धपमाणेन क्तितेधात्पराहन्नेष॰ तच्छे रेवतयापि प्रत्ययार्थे विशेषणत्वं संभ
वति कथं नहीहइष्टार्थे त्रिहिरिति वेत॰ अत्रोच्यते॰ चुरादौ पठ्यमानसंग्राममेत्येतस्मातिपदिकं
अग्निन्धुइतिमगाधिकारप्रसेरहृति सुत्पारना तनधान्तः तरप चनन्करीतीति पूर्वज्ञप्तांतेनगा

श॰ दू॰ ३ ननगतासुटेत्ताप्तितिसिद्धेनत्संयोगेनअनुबंधासंगएवफलंगलभादिवत्‌ एवंछितेयुद्वैयोर्यग्रामश
२३ ब्दंइत्युक्तेपिकेवलस्यग्रामशब्दस्ययुद्धेत्यभावात्‌ ग्रामग्रोतत्संग्रामशब्दोलभ्यतएव. तत्रसंग्रामी
तिविशिष्टस्यधातुत्वमपिस्तुलभं. सन्नाय्यंताइतिसूत्रेणविधीयमानायाः लतायाः शब्दतिज्ञत्वं
संग्रामतेविशोतः एतेन इडिः कोः प्रतिर्वहिः परास्ता. तत्रहि प्रागपेसाधातुसंज्ञाविधिर्वनस्पृशतीति
वैषम्यात्‌ एवंचसंग्रामेतिविशिष्टपाठोनापद्यति. उपसर्गसमाकालप्रकृतेपरंधातुसंज्ञाप्रयोजका
भ्रतेषस्यपर्येष्विकीर्विते पृथक्कियतइति. तच अजहत्स्वार्थायांवृत्तौस्वांशेनभागेनधातुसंज्ञाति
मित्तप्रत्ययशब्दतिभूतेनसमानार्थकमितितद्बोधितविशिष्टार्थेनापिसत्त्वात्‌ तेनसहसमर्थत्वात्‌
गतीतिसूत्रेणसमासादिग्रहणात्‌ समस्यतइति परिहरन्त्येत्यादि सिद्धिः अवजिगमिषते अवाग
मनत्‌ अवगम्यमानादावपीयमेवगतिः नुवेवमुस्योमाङः स्यादिति परिहरन्त्येत्यादि सिद्धिः अवजिग
मिषते. अवागमनत्‌ अवगम्यमानादावपीयमेवगतिः नचैवमुस्योमाङः इतिशब्दवार्तिकेनअ
टीयदितिनञ्भाष्येणाचमहविशिष्टाज्ञापकस्यमनाजीवविबद्धतयाप्रयमाणेपूर्वपदेप्रवत्ति राम
नत्वादेशेनापत्हतेइतिस्वीकारात्‌ अत्रचभाष्यवार्तिकधातुवृत्त्यादिग्रंथास्तत्रैवलाइतिगुरवः २३

दर्शनात् । नापि लोहितायनुङिति श्रूयते यञ्छकृत्सार्वेति दीर्घग्रहणस्यार्थः न यञ्छितीत्यस्यानुवृत्तेः न वानुवृत्ति
रावश्यकी अरूपाधृ इत्युपेत्येवमर्थमिति चेन्न । इह हि ट्रनी यास्थाने सुपांसुलुगिति यादेशः स वर्णान्तरसः
न श्रवद्धसोपि वर्णान्तरस एवं भविष्यति । अगायं तु मापत्न योगविभागादयइतिवत् । नापि कस्य विभाषेत्यत्र
सामान्यग्रहणार्थः हल इत्यनुवृत्तेः न त्यायं हलन्तानामिति न च वाक्यवदिति विशेषणार्थः चायाहित्येवमा
त्राणात् । नचैवं पाशादिभ्यो यः पाश्यादित्यत्र प्रसंगः सामान्यविहितानामिति ङोनियमार्थो हि ग्रहणं न
च पाशादिपानान्निङ् संतनवाचारक्विवंतात्संतीति चेत्तदाभावप्रसंगात् प्रधानं पूर्वस्मादपि विधी
एकादेशस्य स्थानिवद्भावात् । न च द्रव्यवधादि शब्दप्रक्षावाचारक्विवंतस्यो ऽतिप्रसंगः शक्यः न चदं
ङाद्यपइति सूत्रेणायदेव विधीयते । शीर्षच्छेदाद्यच्चेति पूर्वसूत्राद्यदनुवृत्तेः नतु यदपइतिवे
च मेव रूपमाख्यात् । अत एव षकारोपि प्रथ्थः सहितवाक्यस्य च विशेषणार्थः क्वाचित्सि । क्य
स्य विभाषेत्यात्रै सामान्यग्रहणाविधातार्थी वेति फलं संभाव्यते । न च सर्वं दूषितमेवं तस्मात् ।
श्राद्दिशब्दकल्पो वा हित्वा बोहिनङानयोः इति भाष्ये स्थापितं यदि तु सभापायाः सभायाम् हवा
वर्तीत्यादेरावारक्विवंतस्याभिधानमेतति तर्हि वा पष इत्यस्य नोपकामोत्रेवाक्य ग्रायशिष्ठं

शा०२३ तदर्थमेव॰ हतिकारस्तु घार्तिकस्यार्थमस्यथामन्यते॰ तद्यथा॰ नकिलानिनारित्यग्रहणं धत्वा व्यायते॰
२५ र्धिं लुप्तानि पठितानानिनीलारीतिबहुतेषामेवं इतो यहृष्यभृशादिषु निवेशउक्तो ते॰ अपठितानां तु कल्पे
वं॰ नानि वाहृतिगणात्वाह्यम्यते॰ अहृतिगणत्वेनापकृत्तनः कर इति समान्यग्रहणार्थः॰ कषः॰ ककारः॰ न
इति ग्रहाताथः॰ षकारश्चान्न हि पद्यमाने षुन्नो हितादिषु नीनः॰ कश्चिद्दस्ति॰ नानि वाहृतिगणामिह्ना नि
गणाहृतिकारः॰ सनयाइलोहितः॰ रूपा मडुः॰ खानि हर्षगावेस्तु खानि च॰ मूर्छा क्रियात्रु पाध्मा॰ ककुणानिल
चमेणी इति॰ निद्राकरुणास्याः॰ हान्नि विषयेन इति वर्त्तते निद्रायति॰ निद्रायते॰ इत्यादि न देन तत्ववमाष्य
विरुद्धत्वादुपेक्ष्यं॰ किंच लोहितरुग्णम्पर इति वर्त्तनो वार्त्तिककारस्यापि अभिप्रायः इत्याख्यानमपि चेत
मिति स्पष्टं लभ्यते॰ अन्यथा हि लोहितादिष्पे व्यूयात॰ अत एव विद्वन्मानस्य लोहिताहितग्लप्यः
कषः इति कल्पनत्वस्याः योहतिकारीत्यासंभवन्न विभाष्य विरुद्धत्वा तप्रोदिवारमाचामि तिकप इति
धावचौवामः॰ स्पादेनत॰ कषश्चेति हृदयमस्तु चाल्पत्व॰ तत्र कषष्य ज्ञेपाक्षेपदेकाइ॰ पक्षेत्वात्मनेप
दंसि इति तिवाकषइ निष्ठवमास्ति तिचेत॰ सर्वं प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति राम
तिलोहिनीशरात्कापिलोहिनीयति॰ लोहिनीयते॰ इति रूपद्वयमिष्यते॰ कपडि॰ तु कष्ट्यानिनोश्चेति २५

न्यौर्विभाष्यतो॰ एवं बुध्यमाना धित्वा विचारयित्वेत्पादयत्केषां धित्वप्रयोगाः शामादिकाएव॰ अतएव बुध
शस्यमाघष्टेआ पयति ज्पा पयतीति अज्पा उदाहरता सुधाकरादयः अपयतिज्प पयति इत्युदाहरंतः
शाकटायनादयश्च प्रक्रियारत्नेनिराकृताः घशाचूस्पष्टथक्ककरणेनअस्पशद्धादेवाणित्वस्पत्वाअ
ज्पयोरभावः अतएवमाधवादिभिः अशस्यपतीत्येवकृतं॰ एतेदशाह्वषमात्यन्तः अयशावतव्वाहुध
मास्मतः अविवीलत्स्पाधकताहुरंतोधानुवंशोदयकारादयः धारासाः संग्रामयतेःपाशेनत्नाविता थेल्म
स्योमाउ॰ स्वातः निषाष्टभाष्यवार्त्तिकवलेनअनित्यनात्तापनमाश्रित्यकथं विदांपमर्थंनीयइतिदिक्॰
भृशादयेत्सक्षोकगणापाठानुरोधेमाधवीयेउदाहृताः तद्यथा॰ भृशायते॰ चपलायते॰ मंदायते॰ पंडि
तायते॰ रेहायतेहरादोहसिनिर्घृणत्वेभिक्षाभिलाषस्य च निहत्तौ वर्तेत उतिगणछंत्रिः सुपायते॰ व
पर्द्धिप्रासमृद्धौ॰ वेहायतेवेहद्धर्भोपचातिनी॰ अधरायते॰ अधरो मूर्खो॰ पुष्करस्थोनिगणाव्रह्मि॰ ओजायते॰
ववीपते॰ ओजोवर्द्धः शरीहहिविषयतेतद्वतिवर्त्तते॰ रेफायते॰ रेफात्मरोवउतिगधाहतो॰ दुर्मनायते॰ सुम
नायते॰ उन्मनायते॰ अभिमनायते॰ उत्सुकायते॰ शब्दायते॰ हायते॰ नातोवर्त्तो॰ सुवामर्थितत्स्वत्रमन
स्तुपसर्गस्यपटंगवज्ञावउपसर्गलोपः॰ तेनसुमनायतइत्यादोति उतिगाहतिनि बानानभवति॰ दे

श.व.३ वद्दन्तः स्वमनायतेत्यादौ सोपसर्गस्य निघातश्च भवतीति प्रकृतस्वरस्य भाष्यपर्यालोचनया लभ्यते॰ अ
२४ नीलोकृगाणपाटछ्यामशारद्यं गणाद्दसौ नु हठढो न पश्यति॰ मद्दशरात्कृप्यति॰ कंधरशद्धस्व वीप्से
तरेस्य जनंत्वाभाज्ञसे पुष्कासापुः कुधरा॰ न ह्वाकंधरः म.चर्थे॰ शोवाहि स्यौव॰। लोहितादिडाजंतः क्य
षः। लोहितादिभ्यः डाजंतेभ्यो भवत्यर्थे क्यष् स्यात्॰ वा क्यषः॰ लोहितायते॰ अत्र अवधे इत्यनुवृत्त्या अभूततद्
द्भावविषयत्वं लभ्यते॰ न चैवमपि विशेषणाभावः अलोहितो लोहितो भवतीति विग्रहः॰ पद
घरायति॰ पटपटायते॰ कृभ्वस्तियोगं विनापि क्यषोऽस्ते तद्विधानसामर्थ्यादेवेह डाच् भवत्यर्थे वि
धीयमानेन क्यषाऽकृत्वार्थस्य भवने॰ इहच योगायोगात्॰ अत्र वार्तिकं॰ लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं
भृशादिष्वितराणीति॰ आदिशब्दत्वाख्यानपरमेतत्॰ लोहितशब्दस्याप्याद्यमानानि नीलह
रितमद्रफेनदासमंदरस्येनानि भृशादिषु द्रष्टव्यानीत्यर्थः॰ क्यषः कःकारषकारावपि व्याख्यानौ
नथाहि ककारो गुणवृद्धिनिषेधार्थो नेति स्पष्टमेव॰ अवमस्य प्रतिषेधयोगात्॰ नापि नः क्यङ्
सामान्यग्रहणार्थः नांताद्विधानात्॰ नापि आपत्यस्यच तद्धितेनाति॰ काश्यो छ्यु इति॰ आपत्याद्विधा राम
नात्॰ नापि क्यावृत्तिशाति॰ पाठस्तीत्येवसत्वत्वात्॰ पुंस्कं चैतत्॰ शकुनंभ्रूणपुपितिनि केचारियताः॰ २४

धं वङ्गावे सति लोहितायत इति स्यादिति फलमेव रात् ।। कष्टाय क्रमणे ।। कष्टं कृच्छ्रं, कृच्छ्रग्रहनयोः कष
ति कृच्छ्रे इत्यभावः तेन घनेत्क्रमणोपापं कर्म लक्ष्यते । क्रमणमुत्साहः द्वितीयगतायने विति सूत्रे हि सा
उत्साह इत्युक्तं । तदयमर्थः चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् । स्यात् । कष्टाय क्रमते । कष्टायते । पापं क
र्तुमुत्सहत इत्यर्थः ।। सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यं । कण्वं पापं । सत्रादयो
वृत्तिविषये पापपर्यायाः तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो चिकीर्षायां क्यङ् । पापं विकीर्षतीति । अत्वपदेन वियुक्ता स
त्रायते । कक्षायते । कष्टायते । कृच्छ्रायते । गहनायते ।। कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः ।। कर्मण इति
वचनी रोमन्थतपोभ्यां विशेषणं समानाधिकरणपाठात्प्रत्ययकर्मबंधात्केकवचनं । वर्त्तीनि तएपताद्व
तेः । एषां मध्ये रोमन्थशब्दो विद्यते एव नियामकतान्निर्दिष्टते । संवत्सरहिता उद्देविकि प । रोमन्थन
योन्यां कर्मण्याद्यथासंख्यं वर्ति वर्तितायाः क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते । हनुचलनेति व
क्तव्यं । हनुचलने नान्यत्राविन स्वपनहस्तवर्ण्याकृष्टं वर्णालसते । ने हक्षीयरोमन्थं वर्तयति । अपा
नप्रदेशान्निः सृतं द्रव्यं कीटो वर्तुलं करोतीत्यर्थः इति न्यासकारहरदत्तौ । अपानप्रदेशान्निःसृ
तमभ्यानीतमर्थ इति कैयटोऽयास्यत । तपश्चरति तपस्यति । इह तङ् । आत्मनेपदं तपसः परस्मैप

शा.र.३ दंचेतिवद्धत्वं·एवं चत्नमोचरिचइत्यादिसूत्रएवतप:शवृ:पठितमुधितानथातुनकृतमित्येव·।वाष्पोष्म
२६ भ्यामुद्वमने।।कर्मणः कादङ् इति वृत्तेने·वाष्पमुद्वमति वाष्पायते·ऊष्माणमुद्वमति ऊष्मायते·फेनाच्चेति
वक्तव्ये·फेनायते·शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे।एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् इत्यात·शब्दं क
रोति शब्दायते·एवं वैरायते·कलहायते·अभ्रायते·कण्वायते·मेघायते·तत्करोतीति णिचि घाते प्रथमात्मा
पत्नीति जपीष्यते·शब्दयतीति तदर्थम् इकस्तुल्याभृशादिभ्यो भुवीतिसूत्रात्च्चकारोतुपदेनइतिन्यास
कारः अन्यवार्तिके·सुदिनदुर्दिनाभ्यां सुदिनायते दुर्दिनायते·नीहारात्·नीहारायते·अटाट्टाशीकाको
टापोटासोटापुष्टाप्रुष्टाभ्यश्च कर्तव्यं·पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा·अत्र तोन्ये क्रियावाचिन इति सुबोधा नौमाध
वः अटगतौ·अटतीत्यटा·अविदप·तांकरोति अटायते·अट्ट अतिक्रमणहिंसयोः गुरोश्च हलः इत्यकार
प्रत्ययः अट्टा तां करोति·अट्टायते·शीकृ सेचने नान्याहिः इत्यादिरिति धनपालकाश्यपौ·गुरोश्च हल
इत्यकारः शीका तां करोति शीकायते·इतितन्न स्वातन्त्र्यात्त्यायोमाधवः कुट कौटिल्ये तुदादिः कु
टयतापते·आकुस्मीयः कोटयति·कोटयते·वा कोटा तां करोति कोटायते·पोटेत्यादिः पोटायते· रा.प
सोटेतिपाठे धात्वर्थो घेषणीयः सोटेतिपाठेतु मन्ये हसे भ्राने चुरादिः प्रदर्शने धातुः प्रदर्शनाहेपयो २६

दत्तस्य श्मश्रुबिलटिकाणिति खविशिष्याः फनिनिति सूत्रे मुख्यं स्वाहानुसर्पयोः प्रुषाजलन्कणौ केति स्तनमन्नि
पुषस्निहनादाविति धातुः प्रुष्णायते इत्युदाहरन् इह वार्त्तिके प्रुष्टेति पाठमनुपपन्नमुक्तवान्। स्रवो दिश्याः कर्त्त
वेदनायां॥ कर्त्त इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकं वेदना ज्ञानं विद् वेत्तेनाख्यानेनिवासे वि त्यस्मात् घुरादिण्यंता
त्भावेऽणा स्यंथो युच् घट्टिवंदिविदिभ्य श्चेति वक्तव्य मित्युपसंख्यानिकोवा कर्त्तृत्वं श्रुत वेदनक्रिया
पेक्षं न वयुप मर्थः वेदनक्रियायाः कर्त्ताधेयभावेन संबंधिन्याः स्रवो दिश्याः कर्मण्योवेदनायामर्थे क्त इत्स्या
त् स्रवत्वं वेदयन् स्रवोयते कर्त्तृ ग्रहणं किं स्रवत्वं वेदयते प्रसाधकोण तत्र अयं वेदिराक्रुस्मीयः एवं च वेदय
तीति केषांचित्पाश्चेपदपाठः यामादिकाः अत्र वक्ष्यो कणण कार्यो स्रवटुः लेगहनक्षत्रः दशाजीकं चतीय
करुणाद्यः कृपाणा पसोऽइति मेस्रवोऽस्यो दशगणो पठिताः सोऽयं सहन अभिभवो वाऽगण त्वम होरधौ
तत्र स्पशरो पीहयच्यते॥ नमोवरिवःश्चित्रङः क्यच् वाकरणाय्रहणमत्तहतं अभिधानशक्तिस्वाभाव्यात्
इह क्रियाविशेषणार्थं नेननमसः पूजायां वरिवसः परिचर्यायां चित्रङ आश्चर्ये क्यच् स्यात् नमस्यति देवा
न् नमस्कारेण पूजयतीत्यर्थः वरिवस्यति गुरून् शुश्रूषत इत्यर्थः॥ चित्रीयते विस्मयत इत्यर्थः॥ विस्मापय
तीत्यन्ये तथा च मायामृगं प्रक्रम्य महिराह नन्न ह्रियमाणोऽसीति अत्र चवित्रङो ङित्करणात्रवर

शा॰द॰३ घेहृतं लिंगसमुदायस्य विशेषकं भवतीति कृञ् जेनात्मनेपदं॰ नचैवं शब्दवैरादिष्वत्रेपि तत्र शब्दोपि पाठ्यं कण्डेव
२३ तद्भविष्यतीति वाच्यं॰ नथासति कृञ् विधेती त्वं नस्यात्॰ तस्मात्कृञ् जेव कार्योऽसि॰ तं वा । पुछभांडचीवराण्णि
ङ॰ । ङकारात्स्यनुवर्तते॰ क्रियाविशेषे पुछादुदसने व्यसने पर्यसने च॰ उदसनमुत्क्षेपणं॰ व्यसनं विविधं विक्षे
पोत्क्षेपणं पर्यसनं परितः क्षेपणं॰ उत्पुछयते॰ विपुछयते॰ भांडात्समाचयने समाचयनं राशीकरणं॰ संभांडय
ते भांडानि समाचिनोतीत्यर्थः । चीवरादर्जने परिधाने वा॰ संचीवरयते भिक्षुः चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः
॥ णिङो णकारः सामान्यग्रहणार्थः न तु हध्यर्थः असंभवात्॰ ङ॰ कारस्त्वविघातार्थः आत्मनेपदार्थश्च॰ अ
त एव पुछादयः अन्ये त्वत्र न निवेशिताः । मुंडमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ॥ ए
भ्यो दशभ्यः कृञर्थे णिच् स्यात्॰ मुंडं करोति मुंडयति मिश्रयति॰ श्लक्ष्णयति॰ लवणयति॰ व्रताद्भोजने त
न्निवृत्तौ च॰ पयः व्रतयति वा व्रतयति वस्त्रात्समाछादने॰ संवस्त्रयति॰ परिवस्त्रयति॰ इह भोजनतन्निवृत्ती व्रतश
ब्दस्यार्थौ समाछादनं तु वस्त्रशब्दस्य॰ प्रत्ययस्तु कृञर्थे भुज्यते च भोजने व्रतशब्दाय स्य प्रयोगो व्रतं भवति॰
आत्मानमेव तत्र भुज्यति॰ त्रिवर्त्स्यैव मनुगमीत॰ द्विव्रतानृत्तुराः एकव्रतादेवार इति॰ यस्य शायो व॰ शक्यं वा तप
नेनच्छमांसादीत्यपि व्रतयति तामिति॰ अयमेव व्रतशब्दोत्सर्गादिवद्विपरीतलक्षणयानन्निवृत्तौ वर्तते॰ सं २७

वस्त्रयति प्रावार मित्यत्र प्रावारमाछादयतीत्यर्थ इति माधवः हलादिभ्यस्त्रिभ्यो णिच्प्रत्ययः हलिं गृह्णाति
हलयति कलिं गृह्णाति कलयति कृतं गृह्णाति कृतयति तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति तूस्तं केशा इति श्रीभ
ट्टाः जटीभूताः केशा इति माधवः पापमिति वैजयन्ती सारे ततः प्रतिपादिका हलार्थे इत्येवमर्वचिहिरं सिद्धे नव
तत्करोतीत्यादिनात्र धात्वर्थनियमः राजानमतिक्रान्तवानत्यरा जयत् इत्यादेरपि सिद्धत्वात् ततः किं मुण्डादि
सूत्रे णो नियत्व अत्र चोक्तं मुण्डयति माणवकं मिश्रयत्यन्नं श्लक्ष्णयति वस्त्रं लवणयति व्यञ्जनमिति माधवः हलिभ्यो
विशिष्टान्तर्थविरहे इजि कृत्स्पोस्त्यत्र निपातनार्थे तथा च वार्त्तिकं इजिकल्पोरत्र तनिपातनमस्त्वर्थ
ष्टतिषेधार्थमिति तथा हि हलि कलि इति ह्रस्वत्वे अवोजिगीतीति वृद्धिः प्राप्नोति एणा विष्टवदिति वि
लोपश्च नवलोपः शब्दान्तरप्राप्त्यात्र नित्यः हल्ककिलिलोपे सति अशास्येः अभ्यासेननित्ययोः परत्वाद्वृद्धौ कृता
यामेकाचस्य अपादेशात् पूर्वमेव प्राप्त्यात् तालो लंगस्य लोपस्त्वाच्च लोपेनान्यो गमवतीति सन्वद्ल
घुनीति सन्वद्भावः स्यात् दीर्घो लघो रिति दीर्घश्च न स्यात् लोपपक्षे अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाप्यवधा
न्नाच दोर्घ इति वाच्यं चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासः लघुपरः तस्य सन्वद्भावो दीर्घो दीर्घश्चेति हरा
त्वात्सिद्धिः एतेष्वनेकीयमतन पोपन्यस्त त्वा ख्याने स्थानिवद्भावस्य प्राप्तिः किं चित्करत्वात् चङ्प

श॰दु॰३ यरोत्तौ यज्ञ्युत्तरपदतोयोऽभ्यासः नस्येति भाष्यकैयटमतेऽपि अभ्यासस्यादिलोपाद्यनंतरं जातत्वेन आदि
१८ ध्वस्तः पूर्वत्वेन स्थानिवद्भावायसंगात । अत्वनिपातनेनैत्वस्यापि पात्वाहृद्दिस्तुथापि अगोवत्तुष्यते इ
तिमध्यज्ञावदीर्घे निषवतः एवं च यलिपदृ पभ्रष्टतिभ्योणि वि अवीवलत् । अपीपदत् । इतिम वतिनत्व
ग्रववलत् । अपपदरिति । स्पादेनत्र । णौ वडीत्यत्र भाष्ये णौ महत्यन्तविलुध्यते । तत्रैडेनोपावलीयानि ति
क्थिते । पूर्वं चैनत् । शरांतस्याघोसस्याम पि कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणाकृचित्रित्यत्वाभ्युपगमात्तय
दाहुश्वीत्तकोनित्यत्वादिति । ज्ञापकं चात्र नाह्नोपिशाविति सूत्रे आगितिप्रत्याहारग्रहणं । तथाहि ।
अवर्णानि युग्मर्णो पर्धे युग्मवर्णानेषु च वद्धावविश्ववर्णा एवलुप्यन्ते । तत्रअलोपिनोनेस्पेव बाध्येड
वर्णावर्णौ तयोस्कृत्व दीर्घकृतायामेकारौकारौ स्तु धेते । न त्वकृत्वस्वाभिनमाप्येत अस्मत्वामतरो वि
नमाप्येत । अङ्गोमत् । मा उपापेत । अपपादत् । पादृशमाप्येत । अपपादत् । नाहशमाप्येत । अत
नादत् । इत्यादौ यत्रहृदिस्त्वं गारिकोनोपत्तत्रकृत्स्वनिष्ठत्वे अकृ ग्रहणापितिवाच्यं । अनभिधाना
ततत्रणिजण्वानुत्पनेः एतच्च भाष्यकारेणाज्ञापकत्वस्यममर्थना स्वस्मीयते । नचैवमपिस्त्राविण्णाप
माप्यद्स्वजनतत्स्पत्रविभ्रतोर्वृद्धिकिंपधायावृद्धौकृस्वनिर्दिष्टमर्थंअस्लोपग्रहणसामात । अस्तित्यत्रा १८

धानं हेहि प्रमाणे प्रजयतीत्युदाहरणम् हृङ् निवारणे· एवमपि प्रजयतीत्यत्र हृध्यभावस्यापि दो
तमंमं नत्वेन हेरित्यत्र भाष्यकारेण प्रजयतीति निर्देशात् हंगवन्नरिति परिभाषया बाधहेर प्रयोगेन
ङ्खभावस्या उपधाया एव अभावात् तस्नतः प्रसाहारा यहणं त्तापकं यद्दोः पूर्वहिलोपश् इति· तन्कथ
मिहोप्यते हद्दोसत्यो हिलोपश्नीति चेन् अत्र माधवपरत्वाद्ध हिरिति सूत्र्यः पसाध्य हैर्नोपोचली
यानि तिन्ड्पौटवाद मात्रमित्येकंमतं· नहि परीतेमनीतरंभाष्यहृद्यथा माणपातहृ देपूर्वपश्चाद्दाका
मयारेण हिलोपश् इति अयपटव त्रस्थवीपरारिति रूप हृयमपिमाहिति वापरंमनाम्निति मतं त्रयमवि
मुबान्तयमानुपनिवद्धयानः· तत्राद्यं मतं हरदत्तस्य· द्वितीयं कैयटस्य· तृतीयं त्वन्येषामिति विवेकः
एतदुलावलवितान्तकरिष्यते· अयं च मतभेदो इति भिन्नविषयः ऐकारोचितु लुपनो वा विति प्रतिषेधा भि
कथं रीत्या अपवादत्वात् बाधा प्राणीवति नोपधा हस्वत्वे मयद्वावदीर्घयोर्बाधा भवति वीत्युपसंख्या
नात् राणा हृति निर्देशाद्वा बभ्रवीवदिहित्वेवरूपमिति समन्नमेवरूपामः अफ तम तुमराम मुहुरादिरसंख्ये
केषांविदुदाहरणं स्वपंचार्थे मुंड्गारयः सर्वेपि सत्पाप पाशेत्यत्रैव पटिनंयुक्ताः एवं हि· एकवाक्यतानन्य
तेहिर्णिजग्रहणं वनकर्तव्यमिति ज्ञापयंतं तथा तनकृतमित्येव· धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहा

शा वृ रेयङ्॥ एकाचो हलादेः समभिव्याह्रियमाणक्रियावृत्तेर्यो धातुः तस्मात्स्वार्थे यङ् स्यात्। समभिव्याहारोऽत्र पौ
२९ नःपुन्यं भृशार्थो वा। यद्यपि विप्रकीर्णानामेकत्र राशीकरणं समभिहारः स मुख्योऽर्थः तथाप्यसौ धान्या
दीनामेव संभवति। न तु धातुवाच्यायाः क्रियायाः अमूर्तत्वात्। अतो गौणोऽर्थो गृह्यते। स च नैरन्तर्यभू
वाच्यः प्रकृत्यर्थप्रतिविशेषणतायतेः किंतु धात्वर्थैः अत एव द्योत्यो न वाच्य इत्युक्तार्थिका एवे
ति निरूढः पन्थाः यस्मात्तु प्रकृत्यर्थस्य प्राधान्यमौत्सर्गिकं स्यात्तत्र यथा वा द्योत्यप्रधाने यङ्वाद्योर्यो
वाचकाद्यस्यापि प्रसक्तः से भवत्येव स्वीकृतत्वात् लिंगादिविधायकापेक्षयेति न तत्सङ्कटं पुनः पुनरति
शयेन वा पचति पापच्यते दीर्घो किं न इति दीर्घः इतीप्यते गुणोऽयम्। स्तुको सति गुणः ननु क्रियासमभिहा
रे चेति वार्तिकेन नित्यवीप्सयोरिति वा परस्य द्विर्वचनमिह कृतो नेति चेन्न। यङ्श्च क्रियासमभिव्याहारस्य
द्योतितत्वात्। नचैवं लुनीहि लुनीहीत्यत्रापि न स्यादिति वाच्यं केवलेन लोटा तत्स्वरूपो हि क्रियासम
भिहारे लोट् समभिव्याहारं द्योतयितुं सहाय तथा हि त्वमपेक्षते अन्यथा संशयापत्तेः। यङ् तु न तथे
ति वैषम्यात्। धातोरिति किं आर्धधातुकत्वं यथा स्यात्। तेन सुवोबद्धिरित्यादि सिध्यति। एकाच राम
ः किं पुनः पुनर्जागर्ति हलादेः किं भृशमीक्षते। यङोऽचि च। यङोऽच्प्रत्यये परे लुक्स्यात्सोगुणाद्य २९

णावृद्धिनिषेधार्थं नचैवं अवयवे चरितार्थस्य समुदायेऽप्रत्ययविशेषकृत्वात्‌ यङः तादात्म्ये परं न स्यादिति वाच्यं॰
ङि॰ हंता द्वा तीस्त इति अनुदात्ताङि॰ तद् इति सूत्र एव अव्यवंवित न त्वात्‌ प्रशंशोभते॰ प्रशंशीवृते इत्यत्र अनभिधाना
त यङ्॰ नेति भाष्ये॰ कथं तर्हि ज्वलच्छदीपोऽसु पशोपायामिति धातुव्याख्याने॰ धातूत्पत्तिकारे॰ रोरूयते शोशु
भ्यते इत्युदाहृतमिति चेत्‌ भाष्ये प्रशस्तौ पादानात्यो नः पुन्यो भवत्येवेत्याचयेनेत्याह॰ शोभ तद् इति शब्दि
कर्णास्य उदाहरणात्‌ तौ दादिकस्य यङ्‌ भवत्येवेति धातुवं द्वेरये॰ व्हविसृर्भ्रिस्पृघात्र्य भ्रूणं ऐ यहर्ता
स्त्वच्ये भ्रूनीये॰ स्त्वञ्चवमीचने॰ सूत्रभाष्यवर्ते॰ वुपादिरूपंता॰ अटमतो॰ अगतो॰ अशभोजुने॰ अभूच्याशोद्दयो
रपि ग्रहणेऽसूत्र आद्यानां त्रयाणामनेकाच्त्वात्‌ ततो न्येषामप्यहलादित्वात्‌ गृणोतेस्तु अनेकाच्त्वाद्धलादि
त्वाभावाच्च नैव यङ्‌ नेत्र जर्णोति इत्यस्मादपि न यङ् भवेद्विधिरितिहं॰ सोसूच्यते॰ सोसूत्र्यते सूचि सूत्री अटतेः सु
रादिलिङ्॰ अतो लोपः यङ्‌ णिलोपः हित्वे हलादिशेषः अभ्यासस्य गुणात्‌ अस्मात्परस्य षत्वं तु न भवति अनादि
शत्वात्‌॰ नचैमोषोपदेशो॰ अदन्तत्वेनानेकाच्त्वात्‌ षोपदेशलक्षणे हि सिवकस्मगादि पर्युदासात्‌ तस्मादेशप
एकाच्त्वं विवक्षितमिति निष्कर्षः सोसूच्यते॰ सोसूत्र्यते इति भाष्योदाहरणं चात्र प्रमाणं॰ षोपदेशलक्ष्ण
णोऽनेकाच्त्वं विशेषणं देयमिति वदतो माधवस्यापि अयमेवाशयः सोसूच्यते अटाट्यते॰ अनादेरिति

शद्व३ यस्येति च शब्दस्य द्वित्वं मन्यङोरिति षष्ठीति वक्ष्यमाणत्वात् अरार्यते· गुणोर्त्ति संयोगाद्योगार्योर्यङि चेति गुणः अथ शब्द
३० स्य द्वित्वे तु न न्द्राः संयोगादयः इति रेफस्य द्वित्वनिषेधः यकारस्य नायं निषेध इति षष्ठेनार्त्ति कुकारो के: न वे
नदृश्माणिके: शङ्कु तस्य द्वयस्य आरायते इति भाष्यस्येव न वक्ष्यमाणत्वात्· अशाश्यते· अशोर्नूयते· अर्णु
ञः आबाहते· नोपधायाः· तस्याप्याभ्यासिकं सात्वं· तस्यापि इत्वान्न शब्दस्य द्वित्वं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्यनिके
अभ्यासस्याभ्यासस्येति लिंगात्· स्यादेतत्· लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति अत्र यङ् लोट् स्वाध्येतन्न रीगो हि य
ङ्· क्रियासमभिहारमात्रापेक्षत्वात्· लोट् तु बहिरंगः क्रियाभेदाश्रये धातुसंबंधाश्रये भावकर्मकर्तृषु
विधानात्· तथा लोटस्मावकाशो विकरणेको चि· अत्रादोच· भाष्यहिनाय हीत्येवं जागर्ति· ट्सस्वर्ईत्ये
त्येवायमीक्ष्ये· अस्वाङ्कः चेत्यत्र वर्तनेयद्दानयङ्· नदाना लोट्‌ष्टविष्यति ।। नित्यं कौटिल्ये गतौ ।। गतौ वर्तमाना
द्धातोः कौटिल्य एवार्थे यङ् स्यात्· न तु क्रियासमभिहारे· क्रमु पादविक्षेपे· क्रमगतौ· चंक्रम्यते· दंद्रम्यते·
अवधारणार्थो नित्यग्रहणात् इह भृशं क्रामति· ननु यथा यङ्वाद्यायां वृषिवाक्येत्स्पनेन अयत्येषाम्: ततो यङ
न्वा विधीयते· यथा वा जीनतः कौभूतेयाम्: ततो यङ एव वर्तमाने क्यो विधीयते· एवमत्रापि धातुपाठा क्रियात एव
समभिहारे यङ् विहितः गतिवचनात् कौटिल्य इति न क्रौ इत्यन्याये नैव बाधः सिद्धः सत्यं· अतएव नित्यग्रह ३·

तां प्राप्य वार्त्तिकयोः प्रत्याख्यातं । लुप सद चर जप जभ दह दश गॄ एभ्यो भावगर्हायां यङ् एभ्यो यङः स्यात् । धात्वर्थगर्हा
यां द्योत्यायां · लुप्लृ छेदने · षद्विशरणगत्यवसादनेषु आङः सदि पद्यर्थे इति चौरादिको णिजन्तः स इह न गृह्यते एका
च्त्वस्य चुक्ते रितिहादत्वान्नवृत्ते प्रकृतिग्रहणेनापि णिजन्तस्याप्राप्तेः । अन्यथा लुपादेरपि हेतुमण्णिजन्तस्य ग्र
हणापत्तेः । यस्तु देवोपन्यासे दीजाभवाद्ये चरगतौ · जप व्यक्तायां वाचि · जभ गात्रविनामे · दह भस्मीकरणे ·
दंश दशने · अत एव दशतिनिपातनाद्यङः लुकि लोपः । दंदशीति गॄ निगरणे तुदादिः । गॄ शब्दे क्र्यादिः । अत्रत्र
वृत्तविकरणमात्रग्रहणाद्यदादिरिव यङ्ग्रहणमित्येके । द्वयोरपीत्यन्ये · गर्हितं लुंपति लोलुप्यते · सासद्यते · चंचूर्य
ते · चफलौ जौ ध्येनि तु कु जस्यस्यात् । हलिचे ति दीर्घो जंजप्यते · जंजभ्यते · दंदह्यते · दंदश्यते · जपादीनां च तु
णामभ्यासस्य जप जभ दह दश भंज पशां चेति नुक् । निजेगिल्यते · अतः इहातोः स्थाने कृ · वृत्तं · अभ्यासस्य
स्य गुणः जेगिरयते त्रिपि तु यो यङीति लत्वं · न च पूर्वत्वाद्धलिचेति दीर्घः न प्याप्ति स्वत्वात् तत्त्वेऽकृते तद्विधि
तन्निमित्तत्वात् · दीर्घाभावे तिकि · साधनगर्हायामप्युक्तं · मंत्रं जपति वृषलः । अत्र स्वरवर्णादिभ्रंशाभावात् ।
भावगर्हा नास्ति कर्त्री त्वस्मात् साधनं तु गर्हितं · सूत्रस्य वेदेऽनधिकृतत्वात् · नित्यग्रहणपरवधारणार्थं मिहा
नुवर्त्तते · तस्य चाख्यानं यत्त्वाख्यानं च पूर्ववत् । मस्यापपाशरूपवीणात्वत्सलोकसेनालोमत्वचवर्म

शा.द्र.३ र्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्। एभ्यो णिच् स्यात्. सत्यापीत्यत्र णोतिम्पः ज्ञापितपरिकाद्यात्वर्थे इत्येव सिद्धे सत्या
३१ पुगर्थं वचनं अन्येषां तु प्रपंचनार्थं. मालिन्यात्वपश्लोकयतीत्यादौ मा भूदित्युत्पत्तर्थं च. धात्वर्थे इत्यस्य विशेषो
क्तान् विषयभावलभ्योर्थः विशेषो हि णिकारादिभिर्निर्दिश्यते न यथा सत्यमाचष्टे सत्यापयति. प
त्रं करोतीति भाष्ये अर्थे वेद सत्यानामापुग्वक्तव्यः आपुग्वचनसामर्थ्याट्टिलोपो न. अर्थापयति वे
दापयति. पुकेवमिह आकारोच्चारणसामर्थ्यान्नो विधानार्थं तेन न क्षिप्यापयतीत्यादि सिद्धमिति केचित्
तन्न. तत्र पुग्विकल्पिष्यते इति भाष्यविरोधात्. तस्मात्क्षिप्यापयतीत्यत्र योगविभागः पाशोद्ग्रन्थाला
पयतीति पृथक्त्वप्रयोगस्य छंदोवद्विषयः कवेर्नीतिसमाधेय इति हरदत्तः. पाशं विमुंचति विपाश
यति. रूपं पश्यति निरूपयति. वीणयोपगायति उपवीणयति. तूलेनानुकुष्णाति अनुतूलयति तूणा
य. अनुकुष्णाति अनुघट्टयतीत्यर्थ इति हरदत्तः. श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति. सेनयाभिया
ति. अभिषेणयति. उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं. अभ्यषेणयत्. प्राक्सितादड्व्यवायेपीति षत्वं त्व
चर्मवर्णाः. पुंसि संज्ञायामिति विधिः. त्वचं गृह्णाति त्वचयति. टिलोपस्य स्थानिवत्त्वादुपधावृद्धिर्न. वर्म्मणा सं रम
वधाति. किपि हलन्तात्करोतीति णौ त्वाचयतीति उपधावृद्धिर्भवत्येव. प्रह्वत्येकाजिति टिलोपाभावः ३१

तस्मात्सूत्रे त्वचेत्याकारो विवक्षितो न तु सत्याप्येति वृद्ध्यादिवारणार्थं ह्रस्वविधेयं॥ वर्मणा सन्नह्यति संवर्मयति॥ व
र्णं गृह्णाति संवर्णयति॥ चूर्णैरवध्वंसयति अवचूर्णयति॥ चुरादिभ्यः स्वार्थे चोरयति चिन्तयति॥ हेतुमति
च॥ हेतुः कर्तुः प्रयोजकस्तद्व्यापारः प्रेषणादिरूपो हेतुमान् तस्मिन्वाच्ये धातोर्णिच् स्यात्॥ पाचयति देवदत्तो
यज्ञदत्तेन॥ यज्ञदत्तनिष्ठविक्लित्त्यनुकूलव्यापारविषयिणी प्रवर्तना देवदत्तनिष्ठेत्यर्थः॥ प्रवर्तना नानेक
धा॥ प्रेषणमध्येषणं तत्समर्थाचरणं चेति॥ तत्र हीनस्य प्रवर्तना प्रेषणं आज्ञेत्यर्थः॥ गुर्वादेरारा
ध्यस्य प्रवर्तना अध्येषणं प्रार्थनेत्यर्थः॥ तत्समर्थाचरणमुपकरणदानमनुमतिरूपदेशोनुग्रह इति॥ तत्र
यस्यानुमतिं विना क्रिया न निष्पद्यते सोनुमतिमात्रेण प्रयोजकः॥ यथा॥ राजादिः॥ वैद्यादिस्तूपदेशे
नवार्यपि वेदितव्यं उपदेशमात्रेण प्रवर्तकः॥ पक्षः केनचिन्निर्योगं तपुलाइमानं विदपाहिम्मो
विहंतु आह कन्या त्वयी नक्षः एवं न हि ह अर्थप्रकरणादिगम्या अमी विशेषाः॥ सर्वत्रानुगतं तु म
प्रवर्तनासामान्यं णिजर्थः॥ सर्वत्र तु णिजंश इति मुख्यः पक्षः॥ धात्वर्थ इति पक्षान्तरमप्याकरेष्वस्तिताप
प्रविहेतुशब्दस्समर्थं बोधकत्वात् तह तुमानित्युक्ते पं प्रति प्रयोजकत्वेऽवलभ्यते यथा पितृमानित्युक्ते म
पुत्रं प्रति हेतुशब्दे हेतुकर्तृकारकाधिकारे हेतुसंज्ञोक्तेः क्रियावान्॥ तथा च मत्वं पाकस्य पाकहेतुमत्त्वमुक्ते न

श॰र॰३ थापिकरणोऽस्त्वधिकारात्· नेह कर्त्ता गृह्यते· प्रकृत्यैवोक्तत्वाद्· न पाकः किं तु पाकप्रकृपेक्ष्यायायो हेतुः तदी
३२ यव्यापार एव स्वभावतो लोके णिजर्थे तथा प्रसिद्धो हेमबध्नो व्यन्तइति सिद्धान्तः एवं च हेतोरित्येव स्पष्टं सुकं
हेतोः कारणव्यापारे णिजित्यर्थः नथा तु न सम्यगित्येष· इह यद्यपि फलव्यापारयो र्द्वां तु वाच्यत्वात्· वि
क्लत्वनुकूलव्यापारत्वस्य च शेषणाहा वपि स्तु लभ्यत्वा तस्यापि पत्यर्थनामाभिप्सणिचो द्योतकत्वं
निवारणिभाष्यादौ तथापि प्रौटिवादमात्रं न तु नः तथा हि· अधिश्रयणादिरूव्यापारविशेषः पचेरर्थः
नत्वनन्तः प्राचीनोऽपि· क्रयणाद्यवस्थापायां च निष्टत्वप्रयोगात्· अन्यथाऽतिप्रसंगात्· कादित्कप्रयो
गस्यभाक्तत्वेनाप्युपपत्तेश्च· पचति पाचयति· अभिधाचयति इत्यादौ णिच् प्रसंगो अप्रकृत्यर्थगतवि
शेषद्योतकत्वेऽस्तां णिचामविधेत्वनेष प्रसक्तत्वाद्· अत्रोत्र यत्नेनानीयसमि निवेश्यास्याहेतुत·
प्रवर्त्तनामात्रस्य णिजर्थत्वे णिचो लोकादीनां च पर्यायप्रसंगः ननु शुद्धपूर्वत्वमामभवानिति वक्तव्यणिम
पिच सुदपेनेति चेत् न तु प्रयोजको हि हेतुः प्रेषविषयस्य नाद्यापि कर्तृत्वेनावधारितः तथा च प्रयोजक
प्रवृत्त्युपाहितापत्रुक्तिणिजर्थः केवलात्तु नोऽर्थ इति विवेकः अत्रैव इच्छामात्रस्य तत्प्रेषेच्छ्या हेतोर्लि राम
धीयते· शास्त्रीयस्य प्रयोगस्य परामर्शविषयाणि वर्त्तिकिंच प्रयोक्तृधर्मः पुस्तिलोऽर्थः अनियन्तकर्त्ते। ३२

कालतीजर्थः पुंवेतिहिवक्तुरवेरेणागमप्यते· पाचयतीत्यत्र तु वक्तृमित्रस्य· तत्करोतीत्युपसंख्यानं·
सूत्रयत्याद्यर्थं गणपाठसिद्ध एवायमर्थः उपसंख्यानेनापि प्रदर्शितः। इह करोतीत्यत्र प्रकृतमर्थमात्रं
विवक्षितं न तु शब्दार्थः तेनाप्येनाङ्गावक्रमेणः भूतनम विष्यतीः द्वित्वव ऊत्वयोश्चलाभसिध्यति· अयं
णिच प्रातिपदिकादेव न तु सर्वं तादिति माधवः धुर्क्ष्ये चेतनः स्वपरत्वधिकारस्य विच्छिन्नत्वात्· किं च बहु
रादिषु त्येवं पठ्यते· प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च तत्करोति तदाचष्टे तेनातिक्रामति· कर्तृक
रणाद्धात्वर्थे इति अस्यार्थः प्रातिपदिकाद्धातोरर्थे विशेषरूपे वाच्ये णिच्प्रत्ययः स्यात् इष्ठवच्चास्मिन्नि
ष्ठकार्यं भवति· ऋकालत्समुहिनष्ठवयति· अत्र स्येव प्रपंचः तत्करोतीति· एवं च प्रातिपदिकात्सि
प्रकृमात्तस्य देशत्वर्थं नाद्विधा एके· तथाच प्रकृतवार्त्तिकमपि तुल्यमानार्थकत्वादर्थेव· तेनातिक्राम
तीत्येतत्तुक्तन्देकाणा स्थितिपस्येव प्रपंचः कतेप्रहणाद्यकाणास्येव विशेषणं· कारणत्वेन लोके प्रसिद्धा
नां च हस्त्यादीनामेव ग्रहणमिति शंकाव्युदासनार्थं· अन्यथा घटसंघोपध्यतिनस्वयतीत्यादावपि स्यात्·
नन्तकृतिरिमि इष्ठवद्भ्रातिश्चव करयतीत्यादौ एवं च न सैनेति शब्दोऽपकारतायाः उपलक्षको णा
स्यक्रमेणाथ समर्यकास्मा तिपदिकादित्यर्थः। स्वर्यनाद्युपतो न स्यात्नातिक्रामतीत्यत्रातिहस्तयतीत्या

शब्द ३ ते णोस्वपो लोपे च कृते श्रेनर्थ किं नाविभक्तापरत्वान्न स्थेमात् । न च ग्लोपस्य छानिवत्वे । अन नादेशात्व
३३ तद्धादत्तस्थसवं तातागोचमप्रमिषेतियदाहतरिति ह्लिलीयांतोपलक्षणामिति । न च अमिन्प्रत्ययेप
कार्ये प्रसंगः इष्टवदित्यपति दिष्टयामसेत्तपायदत्वस्यबाधात् । अत एव पदिष्टदत्त्यादौ स्वर्वं नादिषति
जश्चादिकार्यो प्रवृत्तिः । किंचग्रहणामाचष्टेक्षत पतीन्यादौ माधवमते प्येवं गतिः स्वर्वं ना इत्यत्र वि
न्मलुपो लेकितेस्कृते स्वर्वं तत्वामस्यपलक्षणोनपदकार्यस्य प्रसंगस्य स्पष्टत्वात् । न दिह मत मेरे
तन्मानि पदिकान्त्सर्वनाम्नामिनिते हितं आद्यप्रज्ञपियथा कथं विस्मातिपदिकग्रहणे लिंगविशि
ष्टस्यापि ग्रहणात् स्वर्वं तादविभवंति । अत एव णाविष्टवदित्यत्र भाष्ये इष्टवदित्यतिदेशस्य पुंवद्भा
वग्लिलोपपणादि लोपाविष्ट मतो लुगा छेमिति । पुंवद्भावो पि प्रयोजनन यो रूपः । इदं च दिङ्मात्रं
नतुपा गिणानमिति षष्ठ एव आकरोस्पष्टं । उदाहरणानि तु पचयामः । एनीमाचष्टे एतयति हश
णीमाचष्टे हरितयति । न चात्र पुंवद्भावस्य इष्टनिविशिष्ठ अविधानात् कथमतिदेश इति वा
च्यं । विशेषातिदेशो सामान्यस्यापि अतिदेशान् व विष्टवद्भैवर्ति नस्य मिति उक्ते हिंसाश्रयणात्व एम
सामान्यनिबंधनमप्यतिदिश्यत एवं । तथा इहमसंतानि मितेन हितत्वप्रयुक्तः पुंवद्भावो पीत्यदोषः ३३

नन्वेतत्प्रतीत्या सौत्रलोपेनजोऽपि निवृत्तेनलक्षियोगशिष्टत्वान्मुकागमोऽपि निवर्त्यतां तथा च विलोपे
नैवगतार्थत्वे किमर्थं षंघङ्गावो विष्ठक्षयोर्नन तयाभाष्ये गणनाद इति चेत् ॥ अत्र केयट समनि
योगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं इदं ॥ तेनएर्याशुपेनेय इत्यत्र यस्येति लोपे कृते पिन
कारेननिवर्त्तते नस्त्याहहा द्वन्द्वफलं तामपि मतां नरं त्वेना हः इत्ययं विरमाचष्टे एउ विउपति
दाहदारयति ॥ इदं विरशाद्येजन नपरस्परशब्दवियन्तातेषु वाचकः तस्मान्न नपरशब्दासद्वियान्वः
द्वन्द्वशब्दाद्यजमराघेत्पूर्णः अवगतो ॥ लक्षणेन संज्ञानेन इयाइति सूत्रेणाजादीनामापारपरि
समाप्तेस्त द्विधानादत्र शितिलुक् ॥ अकाररूपस्ये तद्याजश्चत्ययस्पापि यान्तु गिति द्विरस्यार्थः तन्नश्चं
इत्वविरसाततस्त्रीएंड विज्ञो दाक्षपुमार्थं ॥ पुंवद्भवनेन स्त्रीशब्दस्य पुंशब्देतिष्ठे सिद्धमपि इष्टं ॥ नचैवं गोत्र
त्वेन जातित्वात् जातेश्चेति पुंवद्भावनिषेधः शङ्क्यः ओपसंख्यानिकस्पनार्थं निषेध इति वक्तव्यमा
णत्वात् ॥ नचैवमपि अजा द्विगुणावचनादेवं तत्सुके ॥ इष्टन एव अभ्यामसंभवे कथं तद्धादित्पनिवे
शः इति वाच्यं ॥ नहीष्टनिर्देशेष्वेवाति देशः किं तु संभावितस्य ॥ अन्यथापि सिद्धमपि एउ विज्ञयनी
स्याद्यनुदात्तत्वं एतयति इष्येनयतिरित्युदाहरन्भाष्यकारः संनियोगशिष्टपरिभाषया अनित्यत्वं

श०३ स्यात्वंतापयतीत्याह·पृथुमाचष्टेप्रथयति·ऋदित्वादि·वृद्धेः·पूर्वस्यटिलोपइतिपक्षेअग्लोपित्वात्सन्वल्लघुनीत्यस्याप्र
३५ प्तेः·अपप्रथत्·पात्वात्वृद्धौआवादेशात्पूर्वस्यटिलोपेनअग्लोपित्वादपिप्रथत्·पक्षद्वयमपीदंमुंजमि
श्रद्धेवपर्चितं·मृदुमाचष्टेम्रदयति·अमम्रदत्·अमिम्रदत्·भ्रशयतिकृशयतिदृढयति·एवांवडि
सर्वथापिअग्लोपित्वात्अवभ्रशत्·अचकृशत्·अदृढत्·इत्येकमेवरूपं·परिव्रढयति·अत्रोपसर्ग
स्यपृथक्करणात्·पर्यव्रढत्·पर्यवीव्रढत्·पृथुंमृदुंभृशंचैवकृशंचदृढमेवच·परिपूर्वंवृढंचैवष
डेतानरविधौस्मरेत्·कविंवाआचष्टेकवयतिपटयति·अचकवत्·अचाकवत्·अपपटत्·अपीप
टत्·कुमारीमाख्यत्·अचुकुमारत्·अत्रएकमेवरूपंसन्वल्लघुनीतिदीर्घोलघोरितिवस्तुतेचरः·प
रेणौपरेअग्लोपस्यव्यवहितत्वात्तस्मिन्परेयोभ्यासःतस्येतिकैयटादिभिःमतत्वात्तथेयस्याभ्यासात्
रलघुनततेचरः·पाठितार्थःइतिह्रस्वदीर्घवृद्ध्याद्यसंगात्·चरः·परेणौपरेगन्तस्ययोभ्यासोलघुपरस
स्येतिह्रस्वादिपक्षेपिकुमारीशब्दस्यपंचवद्भावेनतद्भावप्रगुलोपित्वात्·नदीमाख्यत्अननद
दित्यादि·ननकैयटमतेयेननाव्यवधानमितिन्यायेनएकव्यंजनव्यवहितत्वअजीहरदित्यादौस एम
तद्भावोस्त्वनाम·अविज्ञाणादित्यादौनकथमितिचेत्·अससन्नरादित्यादाविनाभावार्थेअत्रस्मृ ३५

इत्वरेति अत्वविधाने नसंयोगस्यधाने विभवनीति सापनात्· अरुमाय्येन श्रोजस्तं· ऊरिमाव्येतस्रो
जिहत्· कर्त्तरिमावछेकाप्रतिभरणे रंभरयति· होम्प्रारयति· सोम्प्रारंहो हयति· नत्वं रमीतित्व शब्दो
पोविशणावति रिश्पतरस्मैके अस्मैतं· छंदस्यपदि छोसो· शणावपिछंदस्य वातिरिश्पनाम· भाषायां
तु कथं भवेत्· तस्मात्तिनोपि कर्त्तव्यतीत्या द्येव रूपमित्याहुः न्वांमां सम्राच छैन्वाप प पतिमाप्रय
ति· इह स्पष्टयोशापदयोर्द्वि तिएकार्थयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ· अनोगुणाद्युतिगररूपात्स्ववेनि
त्वाहि नोपिछ द्वौयुगित्येके मतं· चस्कनस्कपरारप्यंत रंगस्वलीयस्त्वात परारूपत्वे कृते प्रकृत्यैका नि
नि विलोपाभावाडुपधाद्धोत्वात्स्यतिमारयति इत्येव रूपमिति वहवः प्रकृत्यैकालितिएतत्स्या
व्यानभाष्ये तदाहरणोविशेषेऽन्यथासिद्धिरित्येतावन्मात्रपरं· नद्यथाहतिकारीहात्ह तेषु मध्ये
प्रेष्टा रथ आभात्स्ववेणासिद्धाः नस्यागोविन्येष्ठ वदकारोछाबारणामाणमथ्यारिष्टमे प एवनेकारो
प्यवशिष्टस्पनेष्यते· विलोपाभावप्रकारेणाग्रह न्नेविन्मतोर्नकिं· एवकोपवादस्पृतस्पतास्मिन्नरूपे
प्रपवर्जनात्· न्कारिभादिषिष्वितुल्यं· नलोपस्यपूर्वर्जनात॥ २॥ केप्यर पाधवग्रंथा छंहस्पष्ठ त्वम्ना
तिवक्ष्यामः अंग वत्नपरिभावयाद्धिम कन्वान्वदयतिमदयतिदयतीत्यन्येव तिपेन्ना· गुवाच्चा वो

शब्द३
३५

वाआवष्टेयुष्मयति अस्मयति॰ युवावौद्विवचनेइत्यत्रयद्यपिद्विवचनइत्यर्थेग्रहणंतथापिइहएवा
वोनस्त। विभक्तिप्रत्ययाभावात्॰ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थेणिजिति माधवादयः सुबंतादिति हरदत्तपक्षेपि
अन्तरंगानपीतिन्यायेनविभक्तेर्लुकापहारात्॰ त्वामतिक्रांतमतिक्रांतौवा अतित्वामतिक्रांताइ
अतित्वान् आवष्टेअतित्वयति॰ अतिमयति॰ युष्मदस्मदोरेकार्थत्वेनप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतित्वमौ॰
अंतरंगत्वात्पूर्वरूपेणततः टिलोपः इतिमाधवः॰ तच्चिंत्यंउपसर्गस्यपृथक्करणेनघटकत्वेकाजि
तिघटकत्वाभावात्॰ तस्मादन्तिवादयतिइत्येवबोध्यं॰ अत्रापिपररूपात्पूर्वंनित्यत्वाट्टिलोपइतिमतं
अतित्वापयति॰ अतिमापयति॰ युवामावांपश्यात्तस्माद्या अतिक्रांतमतिक्रांतावतिक्रांतानाचा
चष्टेअतियुष्मयतिअतस्मयति॰ इदानींतपंताल्लिपिकृशिहिशेषउच्यते॰ तत्रत्वामामावांवाचष्टेइ
तिआत्म्येयेत्वाम्॰ माधवमतादुत्वदमदइतिप्राग्गुक्तमतेभेदेनद्विधाप्रातिपदिकानि युवांआवां
वायुष्मानस्माद्वाचष्टेइत्याख्येयस्मअनेकत्वेत्वमपोरभावान्णौ टिलोपेकौ णौलोपेकेयु
ष्मदस्मल्लोपेयुष्मअस्मइतिमूर्णेप्रातिपदिकेभवतः॰ स्वादयस्ततः॰ तत्रप्रातिपदिकादकारादपि वि एप
भक्तीनांयथायथेनं प्रथमयोर्मस्युमनेन॰ पंचम्याश्च॰ एकवचनस्यवयुष्मदस्मत्स्यप्राति॰ मोरा॰ ३५

षः सामर्थ्याद्धेरिति सूत्रस्य च केन विहिता आदेशा भवेति· एवं युष्मदस्मदोरनादेशे· द्वितीयायां च· प्रथमाया
श्च द्विवचने भाषायामिति सूत्रस्य प्राविहितमात्वं योचीति यत्वं च भवत्येव· शेषे लोप स्त्वात्रा त्वयत्वनिमित्ते
ना विभक्तौ परतोऽन्त्यलोप इति व्याख्याते भवत्येव· शेषशब्दस्य तु मांताद्देशापरत्वमाश्रित्य टिलोप इति
व्याख्याने तु न भवत्येव आम्रेय स्य अनेकाच्वेन त्रिंशे च लोपेन अपहार्यमानान्तरङ्गत्वादि च वा हि
त्वानिर्दिष्टेन टिलोपेनैवापहृतं· आम्रेयैकोऽतु भवत्येव प्राकृटिलोपाभावात्· टिलोपस्त्वीकृत्यू
कायांत न टीयानां मते तु न भवत्येव· अजादौ यत्त्वविधानाशात्वे ह बाधावेव पूर्यवस्मति· नादौ सो·
पयवृधोः जस्ति तु स्य मत्योः· पितव ममोः· मीति च तः सूत्री विहिता। प्रकृत्याप्रदेशात्कश्माम्रेये कोन
नुभवं त्येव· पर्यन्ताभावात् आम्रेय हि त्वंवहूत्वयोस्तु वैकल्पिका। तथाहि मपर्यन्तस्येत्यत्र मान्त
स्येव प्रिद्धे परिग्रहाणाःसामथ्यीकष्मद्रस्मदो। मान्त्वावस्थायां नादेशा इत्येकं मपरिग्रहात्तभा
वेमांतस्येत्यस्मात्· सतिन्त्वनस्मिन्मां ते तत्तो धिके च भवतीति मनोतरं· उभयमिदं तस्मिन्नेव सूत्रे
नुस्यादपिष्यते· मतभेदाद्धेहफ जितो विकल्पः· तत्र आम्रेय हि त्वे सुजसङ्गेङः सुपरत्वात त्वा
हाद्विवहत्वावपिश्रोजसस्त्यादिषु वचनान्तरेषु विभक्तिपरत्वात्तपुवावो एकस्मिन्नेव न स्थ· मन्ता

शा०र०३ नरेतुन त्वाहादयो नापि युवावा विति विवेकः अथ रूपाणि। आ त्वेयेके। मो त्वां मां द्वि नेति वा रिनामने
३६ त शेषे लोपे त्वं· मं शेषे लोप ष्टिलोपः सच आवशाणोन प्रवर्त्त तेइति य ञे ग्याप्वेयेके स्पेव दांतयो रिसुत्वं
यां तयो स्फप ञे त्वा पं· मापं· इत्थं संकलनया त्री णि। औ ङि त्वां· मां मित्येक मेव· प्रथमायाश्च द्विवचन
इत्यात्वं· जसि मा वि वत्री णि। शेषे लोपस्य यां तयोः पाक्षिकत्वात् आम् औ टोः त्वां· मां शसि त्वान् मान्·
द्वितीयायां चेत्था त्वेन्या ङि त्वाया मायाः अत्र हो तु त्वया मया त्वाभ्यां· माभ्यां· त्वाभि माभिः उ· भिस्
म· शेषे लोपः द्वादिपञ्चे आतोधातो रित्या लोपः त्वं· मं· पञ्चे त्वा· पमा वं त्वाभ्यां· माभ्यां त्वा· माभ्यं· भ्य मिशे
षे लोपः अभ्य मा देशपञ्चे तशेषे लोपे आत्वोपे च· त्वभ्यं· मभ्यं· अत्र द्विपञ्चे पेवं· पानयोः पञ्चे त्वापभ्यं· मा
पभ्यं· तत्र भ्यमि ञ्यं गा त्वत्रपरिभाष्या च उ वग नेल्पे द्विभ्ये त्वं न त्वतः शेषे लोपे ञ्चा द्विपले आ त्वोपः त्वापत्·
मापत्· त्वाभ्यां माभ्यां· त्वत्· मत्· त्वापत्· मापत्· त्वम· त्वाम मापः त्वायोः मायोः अत्र द्वौ तु त्व· योः मयोः
त्वाकं· माकं· त्वामाकं मापाकं त्वापि· मापि· त्वायोः मायोः अत्र द्वौ तु त्वयि· मयिः त्वयोः मयोः त्वासु· मा
सु· एवं च· आत्वेयेके चत्वारः षोडशत्वं प्राप्यापि त्रित्वं गेसाङि। एवं भ्यस्तु रूपे द्वे निश्चितु येकमन्य राम
तः इदं त्वदधीयं कृतः कर्त्तर्ये मंत्रायां रतिविशेष्यनिघ्नतौ केराचक्षाणा स्पक्वी वस्त्वे मत्वजसोः सर्व ३६

नामस्यान्तत्वेनमत्वादानोधातोरित्यालोपेत्वं·ममित्येवरूपं·अमद्धिवाहिनांसंबोधनेएतद्·रूपस्वाहिति इत्यमा
वलोपेहेत्व·हेमत्सीत्यत्वनामतान्तमसंनिपातनपरिभाषयासमाधेयः·प तत्केवलेसमाधानं·हृथ्यंअलिंगत्वात्·द्वि
पाहेतितरिहनेमवतीतिरिकृआलोपेयद्विवेरूपाणि·सोर्व्वं·अहं·शष्ठत्यादेशाभावे·युष·अस्म·शेषेलोपस्या
युभावेयुष्मं·अस्मं·इत्युक्तेरूपाणि·युवां·आवां·युषां·अस्मां·जसि·यूयं·वयं·युष्मं·अस्मं·अम अवां·युवां·आवां·यु
षां·अस्मां।युवान·आवान युषान·असान·युवयो·आवमा·युष्पां·अस्पा·युवाभ्यां·आवाभ्यां·युषाभ्यां·आस्मा
भ्यां·युवाभिः·आवाभिः·युषाभिः·अस्माभिः·त्वम्पं·पास युषे·असे·युष्मे·अस्मे·युवाभ्यां·आवाभ्यां·युषाभ्यां·
अस्माभ्यां·युवभ्यं·आवभ्यं·युष्मभ्यं·अस्मभ्यं·भ्यसआदेशापक्षेन युष्मभ्यं·अस्मसंयोगात्नलोपेन·भाष्येयुष्मद्
तुवत्स्मात्·अनन्तरहानि पर्व्वेसु·भ्यं·अस्मद्स्मकस्कोरिति सुलोपेअस्मभ्यं·शेषेलोपेतुअभ्यं·युवत्·आवत्·यु
षत्·अस्मत्·युष्मत्·अस्मत्·युवाभ्यां·आवाभ्यां·युषाभ्यां·अस्माभ्यां·भ्यासि·ङसि·ङसिवत्त्रीणि·तव·मम·युष·
अस·युष्मं·अस्मं·युवयोः·आवयोः·युष्पोः·अस्पोः·युवाकं·आवाकं·युषाकं·अस्माकं·युष्माकं·अ
स्माकं·युवयि·आवयि·युष्मि·अस्मि·युवयोः·आवयोः·युस्वोः·अस्वोः।युवासु·आवासु·युषासु·अस्मा
सु·एवंचतुर्ध्यांप्यसिचत्वारिद्वाभ्यांनेहेतथान्यतःसुजसङे·ङस·ङ·तिभ्यस्मआपिचत्रीणि·नाथ

शाद्व॰ ष्वि तु·अथाख्येयबहुत्वे रूपाणि। त्वं·अहं·युवं·अस्मं·युष्मं·अस्मे·युष्मां·अस्मां·यूयं·वयं·युवं·अस्मं·युष्मं·अस्मे·यु
३७ ष्मां·अस्मा·युष्मान् अस्मान् युष्मा·अस्मा·युष्माभ्यां अस्माभ्यां·युष्माभिः अस्माभिः तुभ्यं मह्यं·युष्मं·अस्मं·युष्मे
·अस्मे·युष्मभ्यं अस्मभ्यं·युष्माभ्यं·अस्मभ्यं·युष्मभ्यं·युरूभ्यं·अस्मभ्यं·चोभ्यं युष्मत्·अस्मत्·युष्मत्·अस्मत्·यु
ष्माभ्यां·अस्माभ्यां·युष्मत्·अस्मत् युष्मत्·अस्मत्·तव·मम·युष्म·अस्म·युष्म·अस्म·युष्मोः·अस्मोः·युष्माकं·अ
स्माकं·युष्माकं·अस्माकं युष्मि·अस्मि·युष्मोः·अस्मोः·युष्मासु·अस्मासु·एवं ङसिभ्यन्नाम्·तुङेरूपे चतुर्थी
भ्यपि तु वक्ष्यं·सुजसुङ्ङः सर्वं तथा त्येप भूभ्येकमन्यतः इहस्य वंचु प्रकृत्यादेशाय नान्वशेषे वोपे षुकर्मा
ख्यषुणि लोपो नस्थानि वन्·कौ तुमन्ता लिङ्गिकस्थानमा व प्रेशावयति·ष्वनरुरु ति छिने·णा विष्व
व हित्य तिदेशो नेह हौ विलोपो ~~स्मन~~ शामो हित्येक·नस्त हितरु त्पपरा न वृ प्रकृत्ये का जिति प्रकृति मा
वोपेन्नाधाभिप्राये न गित्यस्पै चेतिन लिङ्गितिच्छन्ने पिन स्माहिन रुति भवत्येव·न नरु ष्वादिस्पा निरित्रूपा
भर्मतयेवव का रम्पु प्रमाणोन्हवावाबादेशः नवद्रुपरुत्पात्स विषानिष्पोगुणाः पर्वस्य रु प्रुरु निस्हाप्पति राम
रिष्येन ति चाप्ये·नास्मिकर्तव्ये मंगप्रमाणाणि लोपयो·प्रसिद्धवन्त्वा ति आसिद्धत्वात्·अन्यत्तु बासि छन्त्यार्थी ३७
न्नोत लदाणात लिङ्गोपात्सम्बात् रोरित्यि चय वर्तते·नचेह प्रकृतिभावेन निहन्त·नस्ताहितरुति तुरु प्रानिका

पिनष्ट इमितितस्मै हानाति देशात्ःसंप्रसारणपूर्वत्वयोः शुनपतीति रूपमाङ्ःनच हिलोपयोराभीयत्वेन अन्योन्य
स्य असिद्धत्वात् कथं विप्रतिषेध इति वाच्यं· विप्रतिषेधे आभीयमसिद्धं न्वंनास्तीति रसमाणात्वात्·विद्या
समाच्छइस्पत्रणो हिलोपे विद्ध्यतीति दोर्गाः अत्र प्रसारणाभावापि त्परत्वात्वेयः अंगवृत्तपरिभाषया
वित्योद्धाराद्वोध्यः प्रमाणाद्वाद्ध्वावादेशे विविदावयनी स्येकेऽन्ये तु विदयती त्याहुः तथाहि· नित्यत्वा
हिलोपात्याक संप्रसारणात्ते नर्तरंगत्वात्पूर्वरूपे पश्चाहिलोपः नयनिलोपस्यापि नित्यत्वेशचोत प्राप्त्या अनि
त्यत्वात नन्तु प्रसाशणमात्रेणानशच्चांतरप्राप्तिः किंतु पूर्वरूपेणाय स्पननिमित्ते नष्टस्रणा तेरोपावि हन्यतेनन
न्तं दनि स्यामितिचेत्न· यस्येत्यस्य असावृविकतायाः हारस्नारिभिरूकन्वा तःउह चमावृष्टःरीचयति अ
नुपसर्गस्यैतद्कारणात् किंवंतात् तु भेनकायतस्य ब्रह्माणाः· प्रकृत्यैकाजिति हिलोपाभावे इह पूर्व
हित्यतिदेशेनभत्वेऽप्रवृत्ति अल्लोपेप्राप्ते नत्यपवादःउदइदिनिदृत्वं·चाङि·तुगरे चिवत्·अत्रापि णिलोप
स्याद्विर्वचनेचीति स्थानिवत्वात् तस्य आदेद्वितीयस्येति विषारस्पृदित्वं· अंगस्याआद्·द्याद्वास्यपिनेषु
पूर्वत्वाभावेन अयादेशाभावात् णिलोपेऽउदीर्घ अत्यंचमावृह घतीलयति· अत्र अवरत्यलोपःवा
विनिपूर्वपरस्यदीर्घत्वाङि·विशद्वात् पूर्वमाणिघ्यणा देशोप्रत्ययविघनरकौ सवर्णा इति प्रकृतिभावपरी

श॰द॰३ ध्रतिश्रचिचत्त॰त्यपिवत॰त्यपिध्रती ध्य॰सम्पंवमाचष्टेसमीचयति॰ वाउ॰।सम्पचिवत॰समीच्या।तिरोंध्रुवीतिर्य
३८ श्च॰।तिरसस्तिर्यलोपइतियोदेश। नमामाचष्टेतिरायवति॰ इष्ठवद्भावेनहिलोपनाद्भतेरपहारेहध्यायो॰ नुचा
र्ब॰श्रेयतेर्लोपातनिरसस्तिरिः कथमितिवाच्यं॰ अन्तोपइतिश्रवइतिविधीयमानेलोपेतियोदेशोनिवार्यते॰ न
स्पेवअनतरत्वात॰ इइतिरेरिकारस्पेहध्यायोः कृतयोरुइतयोर्वाजीपः॥ श्रंगवृत्तपरिभाषयानभवति॰
पश्चाविगातो जुड॰न्यायेनप्रथमप्रवृत्तचविलोपस्पश्रसिद्धवत्त्रेत्पासिद्धत्वातपुनःहिलोपोनः अतएवतिरेः
ख्या निर्दिनाम्पयत्वातश्रुप्प्रयानात्मसमाजेइतिप्रासापिहिलोपोनभवतिएवयस्पतिलोपोनभवति॰ यथा
हध्यावाधाध्या॰वधि॰ अग्रोपि त्वेमोपधाह्रस्वोन॰ अतिनिग्रायन॰ सहश्रंचनीतिसध्रइ॰।सहस्पसध्रिः सध्री
वमाचष्टेसध्रापयति॰ असमसध्रापयत॰ पूर्ववत्तुनः हिलोपोनस्पाद् ततेन्पदिति रिसध्री।रिकारेहिलोपस्य
असिद्धत्वोविगातोलुड॰न्यायेनासिद्धत्वेमूले॰ नहिकुमारीमाचष्टेकुमारयतीतिनासिध्रो।रिकारेहिलोपस्य
असिद्धत्वोविगातोलुड॰न्यायेनासिद्धत्वेमूलेतर्हिकुमारीमाचष्टेकुमारयतीतिनासिध्रा॰ तत्रायीस्वबुद्धावे
नपबुद्धस्पपुंवत्वस्पतेनैवकुमारकारलोपेअसिद्धत्वापत्तेः।रतिचेत॰ मैवं॰ अतिदिश्पमानानाकार्याणां राम
उत्पत्तिदेश एवदेशइतिश्रपुंपगमात॰ पुंवत्वस्पवमस्पाद्धतद्धितइतिश्रामीयेम्पः पाणिवीतपत्ते॰ अतएवा ३८

भाष्यकारेणलोहितीमीचष्टेलोहितयतीत्युदाहृतं।।विष्वद्र्यंचमाचष्टेविष्वद्र्यापयति देवद्र्यंचमाचष्टेदेवद्र्यापयति
विष्वग्देवयोश्चेति टेरिति चकारात्सर्वनाम्नो द्र्यादेशे सर्वद्र्यापयति·अदसो भी द्र्यादेशे अमुमुद्र्यापयति·अद
मुद्र्यापयति·अदद्र्यापयति·वडि·अनादित्वात्तद्धितीयस्यद्वित्वं·अनोपिन्वात्तनोपधाह्रस्वः अमुमुद्र्यापयतु·
अददमुआयतन्·आद्येपूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति सुत्वस्यअसिद्धत्वाभावात् इमाचष्टेआपयति·प्रश्नस्ये
काजिति प्रश्नतिभावाहिलोपाभावेद्वौआपादेशः वडि·उपधाह्रस्वत्वेद्वितीयस्यद्वित्वेमाभवापियतः·
नचद्वित्वेकर्तव्येणौकृतंस्थानिवदितिहधापारेःस्थानिवत्वंशक्यं·स्थानिरूपस्ययवाद्वित्वेवचनंलभ्यतेनत्व
हितत्त्वहन्तुणौरेवाद्विर्वचनमितिमाधवः।।वस्तुतस्तुअचिकोद्वित्वेद्वित्वस्थानिरूपाश्रियात्पितुओपुयाणां
तिज्ञापकस्येसत्रज्ञातीयविधुयनामाश्रित्यस्त्रवर्णोवदुत्वात्वेडमुकुलएवस्थानिवद्भावप्रापिरितिद्विर्वच
नेचीतिसूत्रएवअर्वोवामस्पष्टंयेनदेवसुगारितिसूत्रेरक्षितपदमंजूर्योदिश्वपि·उत्थात्वेडप्यावयुविनापित
प्रयोगपर्यवसायित्वेनव्यावृत्ताग्रहः।।किंतुप्रक्रियावस्थागतापि·नेनओजटरपीप्यदित्यत्राद्विर्वचनोत्राका
लंबितलोपेनलोपःपिवतेरित्यनेनगत्वात्वेअवर्णोस्यपरिहारेपिनक्षतिः·धुवमाचष्टेभीवयति·चडि·
अवीभवत्·णौकृतस्यस्थानिवत्वात्·भूशब्दस्यद्वित्वे·पुनस्तत्वात्वेडधुधाबोत्रस्वः ननःसयह्याबेओःपुयाणा

शा॰टू॰३ नीतिइत्त्वे दीर्घोल घोरितिदीर्घः ननु इदमूइत्यस्य द्वित्वे सत्युवर्णादेङेच्धाव ङ्गस्वत्वानि प्रवृत्तानि एवं वक्ष्यमाण
३९ सात्मनादित्युदाहरणं चः पूर्वत्वात्तस्य वसश्च द्वावेन सप्रणाङ्परत्वज्ञ गीइत्येकवर्णव्यपेणोचाङ्गिड तिङ्गस्वमप्यंत्र वा पर
त्मिवित्रितिष्ठानिवर्त्ते अजधुपान्त्वात्कृथमित्वमितिचेत् उच्यते ओः पुयण्जी तीत्वस्यमर्वज्ञा वच्पतिरेश
स्य वचआरभ्य सामर्थ्यानष्ठानिवद्वाव स्पेहा प्रवृत्तेः पुव मात्परत्न अवधवनः अत्रयो अवर्णोयरोयण्नामा वज्ञा
सात्परः पञ्चपरः पवर्गः नासौवर्णपरइति इत्त्वाभावः अशिश्रयत् णौचङ् नस्पष्ठानिवत्त्वेन श्रिशादस्य द्वित्वं
इशादमात्परत्न अजीश्यत् णौ अजूगवत् रायः अरीरपत् नावं अनूनवत् स्वङ्छ स्वाशास्वत् स्वराचष्टे स्वरयति
अय्ययानां भमात्रेइति णिलोपः एकस्यैकाजिति षष्ठ्कृ निमावकर्मयेननाधान्मिन्पायेन आनं नयोद्ध टेरित्पस्येव
णिलोपस्यनास्य स्पेत्तु क्रमणोकन त्वेन णिलोपस्य स्थानिवत्वात्स्वरशादस्या द्वित्वं असस्वाल इत्यके अजादे
शस्येव स्थानिवर्त्वं अर्थंत अनलादेशाद्युनिष्ठा निवत्वाभावात् स्विशदस्य द्वि वविनेअ विस्वं नइत्यनैव वहुना
चटे भाव्यात् अत्र इत्यस्यापि द्वे इति इष्ट निविहितत्वात्तव होर्धन भावः इङ्गागमस्तनभवति गाविस्तुपमेयेलम
मीअवर्णे न इष्टवदिति उपमानादपि समस्यनाडति नेनेष्टानिपरेष्ट वर्त्स्यपयत्का यंतस्येव अतिदेशः नत्विष्टत्नः एप
कार्यस्यापि इतिपि द्वानितेनं चार्नः धानिपरिकस्पे तिविवचनं सप्रत्ययकार्याणि तिदेशार्थत्वात्साधाटेरि ३९

तिस्त्रेकै प्यरेनाभावयतीत्युदाहृत्य मित्संनियोगशिष्टत्वान्न भूभावस्य विरामावेश्प्याप्रियाभावात्॥व
इयतीत्येकीयमतत्वेनोपन्यस्तं· हरदत्तेन तु घोपयतिकृत्वा गत्रैव आवल्पमितिमन्यमानेन वहयतीति
स्वपक्षत्वेनोक्ताभावयतीत्येकीयमतत्वेनोपन्यस्तं· अतएव बहुलग्रहणकारे विभावयतीति चिंत्यमित्युक्तं
वरूढतस्कके प्यटपक्षएवग्रहवलात् तथा हीष्ठवादिति कार्यातिदेशः कार्यास्पेच यथा धान्या तत्तथावरु
एवद्वचनमेवग्रहणतो हष्ठानामिहाविधायकमितिन देवभूभावं विधदेः तथाहस्सं नियोगाभावाः स
ष्टएव· यौंद्रकोमारशाकटायनेषु तुष्ट्र नियुक्तेति वहावेवसुक्तं विधायभूयतीतिस्वीकृतं· स्थूलमाच
ष्टे स्थवयति· दूरं· दवयति·युवानं यवयति·हस्वयति·क्षेपयति·क्षोदयति·स्थाद्येषु त्रिषुगुणोप्यत्रवी॥
ञ्जिानिरिति छिंहि: प्राप्राश्रृंगवद्वद्रहतिबाधानिपादिका द्वाच्यर्थे वकुलमिति वञ्जलग्रहणाद्वानभवतियु
वतिशद्वा दविइट्निलिंगविशिष्टपरिभाषया स्थूलहरे नियमणादिपरलोपादेः सत्वात्तत्सोवपितद
नि देशा तत्र वयतीत्पेवरूपं· यद्वा पुंवद्भावेकृते यणादि लोपात्परे वेरूपं· शीकारस्पति करं मरी विमि
हूत्पेत्पवननेविवस्तु तिइतिकालिदासप्रयोगस्कावि स्पइति सुधाकरारथः वस्कतस्क हासयतेद
रां दंकरोतीति समाधेयं· प्रतिपणामावष्टे छज्जयति·श्रत्र श्रातिदेशात विनोलुकापक्षकृत्पैकाजितिदिलो

शवृ३ पोन· अन्तउपधायाइति वृद्धिरल्कंगावृद्धइतिनभवतीति भाष्ये स्थितं· गोमंतमाचष्टे गावयति· मन्तपृत्नुकि
५० अचोञ्णितीति वृद्धिः· वाटि· अश्वोपित्वात्तेएत्वादि त्वदीर्घत्वयोरभावे अरजनत्· अजगवन इत्यादि· पृथ्वा
नं अस्पैवाआवष्टेकनयति· यवान्पयोः कनन्यतरस्यां· पक्षे यवयति· अल्पयति· अल्पीयांचेति विग्रहेप्येवं
अंतिकमाचष्टे नेदयति बाढमाचष्टे साधयति· अंतिकबाढयोर्नेदसाधौ· प्रशस्यमाचष्टे प्रशस्यय
ति इह प्रशस्यस्य श्रः स्याद्देति भुस्पौनभवतः उपसर्गस्य प्रत्थक्करणादिति माधवः यस्तु स्वधाकरोतश्री
पयति ज्यापयतीत्युदाहृतं प्रवशाच्छरायनेन श्रयतिज्यपयतीत्युदाहृतं तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यं· वृ
द्धमाचष्टे ज्यापयति· अयं बहुपादेशः वर्षादेशेन मह विकल्प्यते· प्रियस्थिरेति प्रादयः प्रियमाचष्टे प्राप
यति स्थिरमाचष्टे स्थापयति· स्फिरं स्फापयति· उरु· वरयतीति बाधानौ माधवः· जर्यधातो वृद्धिं मएव
उदाहृतं· बहुलं बंहयति· गुरुं गरयति· वृद्धं· वर्षयति· तृप्रं· तृप्तेन राचष्टे· त्रपयति· दीर्घं· द्राघय
ति· वृंदारकं· वृंदयति· इति इष्ठवद्भावोदाहरणाष्टपंचवः ॥॥ प्रकृतमनुसराम ॥॥ सत्यं करोति सत्याप
ति· इहव्याकरणास्य सत्यं करोतीति वाक्ये इत्यर्थे सत्यस्य शब्देनोच्यते· लक्ष्यलक्षणा सम्बुद्धापत्र राम
व्याकरणा शब्दार्थः तयोरन्यतरस्य भावात्· षष्ठी· तत्रोत्वक्षण शब्दो अनर्थकः करोत्यर्थपदोचेतिपद ५०

पक्षद्वयेपिसूत्रस्यपदार्थैकदेशत्वात्‧ नतेनव्याकरणांसंबंधस्तेनकिंतुकरणस्यार्थेनैवेतिव्याकरणांसूत्र
यतीतिद्वितीयेवभवति‧ नचापिसंबंधसामान्यविवक्षायांमास्तु‧ स्मरतीतियत्रषष्ठीभवत्येवेतिदिक्‧
आख्यानात्कृतस्तदाचष्टेइतिणिकृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिःप्रकृतिवच्चकारकंआख्यापयतइति
आख्यापयनइतिआख्यानवाद्दुलकाल्कमीतिटिपुट्‧ आख्यानशब्देनचतदभिधायिशब्दोगृह्यते‧ अर्थे
कृदन्तत्वासंभवात्इतिप्राञ्चः‧ वस्तुतस्तुकरणोल्युट्‧ कंसवधमाचष्टेकंसंघातयति‧ इष्टकृद्दहणा
गतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणात्‧ तत्कंसवधइतिकृदन्तः‧ आख्यानशब्दान्ततोद्वितीयांतात्प्रातिपदिकाण्णि
च्‧ कृतोअप्रत्ययस्यलुक्‧ तस्यैवयाप्रकृतिः‧ हनइतितस्याःविकारपरित्यागेनस्वेनैवरूपेणा
वस्थानं‧ यद्यपिकृतोलुकिकृतेनतत्संनियोगशिष्टस्यघादेशस्यापिनिवृत्तिःसिद्धैव‧ तनश्चवधइतिह्व
त्रेणाहिअप्रत्ययवधादेशोपसंनियोगशिष्टोनथापिविधीनांयोगमात्रविश्लेषीतयायोजयतीत्यत्रक
त्वस्यासंनियोगशिष्टत्वेनतन्निवृत्त्यर्थंप्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमितिकैयटहरदत्तमाधवप्रभृः
वस्तुतस्तुनिमित्तापायापन्यायेनैवतत्सिद्धेःतस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिदं‧ नहीदंवचनंनापिन्याय
इतिवरदराजविश्रकृतखूहपरिभाषायाःतत्त्वानापत्त्यायाःपुरस्कृतत्वात्तस्याएवआनित्यत्वमने

श॰कौ॰३ नत्राप्यनइतिनिष्कर्षः इदं चाग्रेऽचः परस्मिन्निति सूत्र एव स्पष्टयितास्माभिः एवं च कर्मसहस्तन्नइति छितिश्रास
५२ ताधातुसंज्ञा वृक्षं स विशिष्टस्यैव ग्रापान तथा द्विर्वचनयोः दोषः स्यात् श्रनन्क्षं प्रकृति वृद्धकारक
मिति अस्यार्थः प्रकृतिर्हि तत्प्रतिपाद्यः प्रकृतिः षष्ठ्यन्ता भवति यथा दैः कृदन्तस्य यत्कारकं कर्मादि किंन
स्पक स्यकृन्ते हेत्वादेर्हेतुमण्णिधानाव नन्तर्भूतत्वद्वितीयान्तं च दृष्टं न देवभवतीति अत एव राज्ञागम
नमाचष्टे णिजानमागमयतीत्यत्र नकारस्य श्रवणमसुपपन्नं अनेन वा निर्देशेन काकस्य धातावच
नंतमर्थं लक्षणेन ज्ञातिरिक्तो ह्यधादेरेव णिचः तेन कर्मस्तन्तीयन्तदित्यत्र द्विर्वचने यथाभिमतं सिध्य
तिः न च वैवमपि तो हन्तेरिति हन्तम्पो विषयलोपि ति च कृतत्वेन प्राप्नुत धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये
कार्यविज्ञानादिति वेत्तु अत्र हार्दन्तमप्याधवादयः प्रकृतिवद्भेतिव कारा भिव्यक्तमाः कारकमिति
स्यान्ते नरं इष्टत्वाः कार्यशब्दश्च अध्याहार्यः हेतुमालि वषद्गुणोया हशंकारकं नष्टे हापि यां
हणं चनन कार्ये अद्वृद्विर्वचन नन्वकृत्वा दिनदापि हहनष्टे वेत्यर्थः इह च अद्विर्वचने अतिदेशा
द्धयेना पि सिध्यतः असंकीर्णा शहाहणं तद्वितीयादि कं कृत्वा दि कं वेति विवेकाः केसववध्व राम
म ग्राहाणामिति सूत्रोपाख्यानेए स्यष्टवामिति तिनायहः किंत्वप निपात्य मात्रे तेन राजागमन ५२

वष्टे राजानमागमयतीति भवति यद्यपीच्छकृत्यकृतौ प्रजाकर्त्रासीत्तथापि गमेर्हेतुमत्सौगतिबुद्धीति
कर्मीभूतः तत्रेच्छापि राज्ञा नमित्यस्य वाञ्छतिमागोत्पद्यापि अत्र वेर्नित्या विपक्षावश्यावश्यमन्नस्यो
नप्रवर्त्तन्तथापि नकारश्रवणं भवत्येव रूपातिदेशबलात्· इयदत्रयाकमाचष्टे इवदत्रेनपाचयतीति
अवन्ततीयेव भवति गतिबुद्धीति नियमेन कर्मत्वापहारे कर्तृत्वस्यैव स्थितेरिति दिक्· इष्यार्थायां व
प्रवृत्तौ· मृगाणां रमणं मृगरमणं कष्टे स्थास्यामाप्तः तदा वष्टे मृगान्रमयति यदा प्रतिपाद्यकर्तृकद
र्शनार्थमाख्यानं तदैव णिजिष्यते नान्यदेत्ये तदर्थैव वर्नं· येयमाख्यानरूपा प्रवृत्तिः सा याहि इष्यर्थैत्व
र्थः तेन स्वपर्मृगरमणमनुभवनस्य प्रस्मै दर्शयितुमाचष्टे इत्यभिनविषये मृगान्रमयतीति प्रयोगः
यदा तु आख्यानेपि इष्टं मृगरमणं ग्रामे स्यान्यस्मा आचष्टे एवं तत्र मृगाः रमन्त इति नास्मिन्नाख्याने बोध
नीये मृगरमणमाचष्टे इति वाक्यमेव भवति· अत्र कैयटादयः इष्यर्थायामेवेति नियमो मृगरमणा
दिविषय एव· न तु सार्वत्रिकः तेन राजागमनादौ इष्यर्थे ग्रहसभावेपि णिज्भवत्येवेत्याहुः आख्या
लोपप्रश्ने कालान्तरसंयोगे नयोदायो· इदमाख्यानादिभिन्नसंबन्धविशेषे शब्दवत्· संनिहितया
आख्यानक्रियया सह कालान्तरसापेक्ष्येन संबन्धे बोधनीयो णिच· मयोदावचनस्य आजानीपच्छेत्पर्थः

शब्दकौ० त्वाहारात्। विवसनं विवासः अतिक्रमणं। यत्र रात्रेर्विवासः इति कर्तृषष्ठ्याः समासः। तत्र आङ् मर्यादाभिवि
४२ ध्योरिति आङः समासः। अत्र मर्यादा वा आरात्रिविवासं समाचष्टे रात्रिं विवासयति। यावद्रात्रेरतिक्रमणं तांता
वत्कथा। यथयतीत्यर्थः। णिचि क्रियायां कर्तृभूतायाः रात्रेः हेतुमण्णौ तावत्कर्मत्वं। कमेरकर्मकत्वात्। न
ह्वदत्रापि लोकमत्वं। रात्रिमिति स्यस्तु मपष्ठे तत्वेन प्रकृतिभागस्य पदत्वे इको सवर्णा इति पाक्षिकः। प्रक
तिभावः। आपः पूर्ववद्रूपातिदेशात् विवर्तने। इह आत्मेयणिाच्प्रकृत्यात्र तु यावत्सपवित्र्यर्थो इष्यते। तद्वा
श्वकस्कमातकथामित्या दिंशब्दोने हृद्योक्त्यां नत्समभिव्याहारे सतिति जेवनो लभ्यते। अन
विधानात्। अत्र समासं तत्र समासो भाष्यकारीयं प्रत्याख्यानमेव। न हि फलभेदे प्रत्याख्यानं सम्भवति।
प्रत्याख्यानपक्षे च कथामित्या देर्यथानप्रयोगः। तथा प्रत्याख्याना वप्रमाएव प्रकृतीभविष्यति। त
था प्रकृतिवच्च कारकमिसम पूर्वोक्ते विपरीतक्रमसाध्याहारव्याख्यानेपिभाष्यकारीयमप
त्याख्यानमेवप्रमाणमितिदिक्। चित्रीकरणे प्राश्चापि। आख्यानादिति विहाय णिष्टसंबंध्य
ते एकदेशास्य सूर्यं करणोमप्रमानेशा मेत्यर्थेति। चप्पात रत्नभुजादिपूर्ववत्। उज्जयन्त्याः प्रस्थितो राम ४२
माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते। इह उज्जयिन्या माहिष्मती द्विहादेशस्थोनितावतो

देशस्य ग्रामुदयाहति क्रमणमाश्चर्यकरणं· चकृति वद्बकारकमिति सूर्यस्य पृथग्भावः· संग्रामं येतेरेव·
सोपसर्गो हि श्लिषो हृदयस्यापि पृथक्करणं· सूर्यस्य हेतुमण्णौ कर्मत्वादिशापि कर्मत्वं· सूर्यमुदगमयदि
त्यादि। नक्षत्रयोगे इति नक्षत्रयोगवाचिनः कृदन्तात् ज्ञानार्थे णिच· शेषं प्राग्वत्· पुष्येण योगः पुष्यक
र्तृकः शब्दकर्मकः योग इत्यर्थः। पुष्यो हि चंद्रमसं पुनर्वसिं संबध्नाति· इह कर्मणो विगम्यमानत्वादुभय
प्राप्ताविति नियमात्कर्तृषष्ठ्यभावे द्वितीया· अन्तर्भावितण्यर्थेन दर्शनेनापि वर्त्तीति वक्तं· पुष्येण योगं ज्ञानाति पु
ष्येणायोजयति· युजेः कर्त्तृपुष्यस्य गत्यादिकर्त्तृत्वेनानभावेन हेतुमण्णौ न कर्मता किं तु कर्त्तृत्वमेवे
ति इष्टापि तथा जेनतीयेवद्धं च अयोनानकृते इत्यादि वार्त्तिकज्ञानं भाष्यवार्त्तिकयोश्चेदुत्पत्यानं
न दृष्टमतस्य ज्ञातस्य आरोपेणापि स्वरूपप्रादुत्वात्· तथा हि कंसवधानयती तिलावदारोपः ये हि कंसाद्य
नुकारिणां नर्त्तनेप्सा व्यानोपाध्यापाः ते कंसानुसारिणां नरं सामाजिकेः कंसवध्याप्रहीनेताहशोने
चवास्य देवेन घातयंतीव· ये चित्रं आवृत्ते इयं तु धुराश्रयंपाप्रा मादः अर्थं कंनं· अयं भगवन्वासु
देव· प्रविष्ट इत्यादि क्रमेणानेपितथैव· ये पि ग्रंथं वाचयंतः कंसवंधमावक्ष्यते ग्रंथिकानामेतेपि
तस्य हाथाभिवापकनिश्चयोत्पादनात्मात्मालाः क्रियानिवर्त्तयंतीवः तथा च स्पष्ट आरोपः किंचाव

श॰कौ॰३ बध्यते कंसः बध्यन्ते कंसं किं गते नेत्येतेन· हतः कंसः इत्यादिषु निरूढेषु व्यवहारेषु न बाध्यैवगतिः
४३ न्मध्यात्मणिजविधिः। किंचिदुपकरोतीति अक्रोदाहरणेषु णिच प्रवेशाभावात्· अक्रूरश्च शब्दोपाहितस्यां
श्रुत्वेदृविषयतां गमनान· यत्पश्चमिथुकंमादीन्माधुनत्वेन मन्यन इति एवं राजनमागमयतीत्यात्र
वपिबोधयत्ये· राजानमानयतीत्यादौ णिजभावान्तवा एणिक्वातिः रात्रिं विवासयतीत्यत्रापि विवि
वकथात्यो नेनरात्रिवर्जनेनैव गमितेति त्वारोपः निशां निनाय इत्यादौ वनवाप्ये वेवगतिः। सूर्यमुद्गमय
तीत्यत्रापि प्रयोज्यप्रयोजकभावाध्यारोपः नदाल वनं तु माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं त मयेत्येवंरूपस्य
विवक्षापि वेनार्थस्पनिहत्वेनिव· यो हि यस्य इवर्ते· तन्त्र स्यामि वेनेन निर्वर्त्तयति· तत्रस्वस्य थं प्रव
र्त्तमाना अपि शिष्या ट्ध्यो गुर्वभिप्रेतमुपि अहिक्षुत्येवं सर्वे खलुन देवदत्तामिप्रेताद्देशनप्रवर्त्तनइति
वेषयत्येन थापि अभिप्रेतार्थसंपत्तिमात्रेणारोपितत्वात्का विहस्तिः एवं पुष्पेणायोजयतीत्यत्रापि
ज्योतिः शास्त्र परिशीलने नक्षत्रयोगस्य सर्वाभिप्रत्ययाविष्काराण्णतयोन यतीवेत्यारोपः॥ ॥इतिश्री
शब्दकौस्तुभे तृतीयस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं॥ ॥कंड्वादिभ्यो यक॥ येभ्यो धात्वभ्योय राम
कृत्स्नात्स्वार्थे· कंडूयनं कंडूयति। कंडूयते· नव कंड्वादीनि धातवः परिकीर्त्यन्ते इति· वाक्यं· गुणानि येथा ४३

र्थेनर्थकाः किं त्वेनमनेषां धातुत्वं सिद्धं नचैवं धातोरित्यनुवृत्तेर्वैयर्थ्यमिति वाच्यं प्रातिपदिकानां वारणीयत्
त्वात् नचैवं नेधानए वेतिवाद्ये केचित्तु दिषु केषांचिद्दीर्घपाठेनैतेन प्रातिपदिकत्वसिद्धिः परिधात वएवएते
ष्वुः तर्हि वायहणो निवर्त्यते त्योयमिति तावदाख्येयं अन्यथा शब्दादौ कृद्वत्तीत्याद्यनिष्टरूपप्रसंगा
त् एवं स्थिते तद्ग्रहणानारपिस्य किमर्थं यतीत्यादिवत् अकृतसार्वधातुकपारितिसीर्धत्वे कंइयतीत्या
दिसिद्धेः किं दीर्घपाठेनेनु तस्मात् किन्तु दीर्घोभ्यो ज्ञापकान्यांधा वेनाः प्रातिपदिकानि चेति द्विविधाः
कं द्वार यइति स्थिते उक्तं च भाष्ये धातुप्रकरणाद्धातोः कस्य चासंजनादपि आह चायमिमं दीर्घम
स्मेधातुं विभाषितं रइति तत्र धात्वधिकारात् तद्धन्तुम्प एव प्रत्ययः सूत्र निस्पइति सिद्धं ततः स्यादेतत् एषां
प्रातिपदिकत्वमेवास्तु उपन्तादीर्घपाठः प्रत्ययस्य किं त्वे व नैवं वमदन्तत्वादनिदीर्घः इति विधी
यमानं ह्रस्वस्यादिति तिवाद्ये तत्र ङितीत्यस्य निवृत्तेः नचैवं रूपाद्यसिद्धिर्यादित्यादावतिप्रसंगः
तस्य ङीरप्रत्यात् नवयको नित्यत्वं कंरइति तेन सिद्धेरिति वा अकंरयशाद्वा सपदादित्वाद्वा
वेकारात् लोपेनापोप्यो यवलि इति यलोपे चतस्ति हे तरयनोपे अल्लोपस्य स्थानिवत्वेशकारः
नपदान्तेति निषेधात् तेन त्वैवमल्लोपस्य स्थानिवत्वात् उवङ् स्यादिति वाच्यं समासिस्थानिपत्वेऽप्यका

श दृ ३ गंतस्यैव धात्वंतेति पूर्वत्वस्य लुग्वर्ज्यो गधात्वेः यणांतर्हि स्यादिति चेन्न अस्त्र्यंतस्य अच्कारिष्यते। नचजहि
४४ कृतेऽप्यस्त्येव उपसर्गात्वानिवृत्तेः न हि पूर्वत्वं नास्तीति वाच्यं वकारस्य आदिष्टादचः पूर्वत्वात्। ननु षष्ठ
निर्दिष्टाकस्मनादिष्टादचः पूर्वत्वमस्त्येव न वत्तस्य शास्त्रीयत्वात्रातिदेश इति माधवोक्तेषु कः अना
दिष्टादचः पूर्वत्वमाश्रित्य कर्तव्यस्य अचः परस्मिन्निति स्थानिदेशस्य शास्त्रीयत्वनयाख्यानि वत्सूत्रेणा
अतिदेशस्य दुर्वारत्वात्। अन्यथा न पदान्तेति सूत्रेऽस्य वर्णग्रहणं स्यादेव व्यर्थापत्तेरिति चेन्न। स्वा
निष्ठूरकस्य अनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य अभावे विकृताया भागेव निर्णीतत्वात्। अत एव च विक
र्णमिति पुनरुक्तत्वं न यद्वाको लुग्नस्थानिवदिति निषेधात् तथा गोत्रमास्ताम्। न चैवमपि कंद्या विला
द्दो संयोगपूर्वत्वेन अ· लुपीत्यस्य उञ्चस्त्वं स्थानिवदिति निषेधात् यणो वमास्तां। न चैव
मपि कंद्या विला द्दो संयोगपूर्वत्वेन अ· अपीत्यत्र अप्रवृत्तौ अव[illegible] स्यादिति चेत्। अस्तु किमपि श
त्वयत्नरक्षणे नो वक्तरिष्यामः। तस्मात् यातिपदिकात्वेषु तान्निर्दीर्घं किं त्वेव निष्फलेरिति चेत्
मेवं। उद्दीचवाहिरंगत्वेन असिद्धत्वात् यात्रेऽदोड्डलम्भत्वात्। किञ्चोक्तरीत्या हि कंद्या रितिवत् मंत्रस्त्या [illegible]
दिस्यात् मंत्रस्त्या रिववत् सिद्धेः। अथ धातोः कर्मणः इत्यतो वा ग्रहणमनुवर्तते न तर्हि यद्यपि ४४

मेतुरित्यादिश्च स्वसिद्धं तथापि कृङ्गरितिवत्· अस्त्रोपयलोपाभ्यां मेत्वारित्य पिस्यात्· तथापगनुम सि
पत्तेमं त्वारित्पारिय न कृं इरित्य पिस्यात्· किंच। स्तुवारिभ्यो य प्रत्यये न स्य श्रनां ईधा त्वक त्वा स्त्लो
पाभावे व्लेश्छ कृत्सार्वे तिरीर्द्धे सुवायतीत्यारिस्यात्· सुख्यतीत्यादि वैष्यते· अथ हलंतमेव वेद
पत्तेनत हिं स्तु व्वे गुः व मित्य कारांतं न लिष्येत· तस्माद्यथान्यासमेव मनोरमं· नद्देवमपिवात्रिपादिके
कं द्वौ मन्तुरीत्यादिय द्यपि सिद्धं त्वज्ज्ञापियगते भ्यः कौ अनिष्टं स्यादेव· न द्यथा कं इ पते। कं दु
वो· कं इवः। मन्त्वयनो मंत्रः स्तवा रीस्तगि त्यादि हलं नं नैव दोषः यगं ते भ्यः क्विप एव अनुत्पत्तेः
उक्तं हि भाष्ये· नैते भ्यः क्विप् दृश्यत इति· कथं तर्हि कं इयते इति प्रत्ययः कं इरिति न परो तं तत्त्वे उक्तमि
ति वेत्· क्वचं नान क्विपीत्यवे हि न कं कं इवा वित्सुब उि· ऋइवां एवं तु धातिपादिकाद्दाचार क्विव
नात्र कारुं नाह्य क्विप्पु विवोध्यः स्यादेतत् कं ध्वादयः धातिपदिकान्येव· यथान्यासंदीर्घात्वमं
ह· कवकार स्तक स्य अप ताबा ग्रहणे चानुवर्त्यतां· यगं नात क्विपो नाभिधानं यस्था वयो स्त्कल्प· न च
कं द्वादीनां धात्वत्वे नेति वेत् उक्तरीत्या सुब्धि इति हृत्पादेरसिद्धेः धातिपदिकात्स्तरत्ययेन स्यानांघे
धात्वकत्वे मन्तु वायत्यी निस्यादिति हिस्पष्ट एव दोषः। पक्षु त्वयं क्रियाकौ सुधांक जर्थ्य कस्याः·

शा॰३ धातवः प्रातिपदिकानि चेति किंड्वादयो द्विविधाः कृष्णं करोति कृष्णयते नामधातुत्वात्तयोः पृथग्द्वित्वे शास्त्रे के
५५ ड्वादेस्तृतीयस्पष्टमुक्तं नहीतत्सर्वमाकरविरुद्धं अनेकदोषग्रस्तंचतथाहि कृष्णमथे इति व्याख्यानेनक
रणाइत्यस्यानुवृत्तिर्लभ्यते न ह्यर्थे धात्वर्थमात्रस्यानुवृत्तिं विनाविलाभात नतीति कृष्णस्यानयया
त एवं कृष्णं करोतीति विग्रहप्रदर्शनमप्ययुक्तं नामधातुत्वादि निवस्तुतरामनुद्धं धात्वधिकारा
द्धातुस्य एव येषामिति सिद्धान्तात् अथ प्रातिपदिकादेवपक्षमप्युपेक्षितं नहि धातोर्लेजं सौकृष्णवतीत्यादि
स्यात् अथ प्रातिपदिकान्येव कंड्वादीनीत्यभिप्रेतं तर्हि मुष्पतीत्यादि न सिद्ध्येत द्विविधाः कंड्वाद
य इति स्वोक्तिविरोधश्च आकरविरोधात् स्पष्ट एवेत्यास्तां तावत् मास्माक अनेकदोषदुष्टमपीमप
कियामवटकं कथं वित्समर्थयन्ते न पृथ्वी प्रातिपदिकान्येव कंड्वादयः तेप्यपृथ्वेकल्पिकोयलि
निपत्ते अपभ्रंशः अतएवोक्तं हन्त व्यर्थे इति विग्रहीतव्यः कृष्णं करोतीति न हि धातुस्यायं किं प्राति
पदिकेभ्यो वाति स्पृपकियायं विग्रहः संभवति एवं च नामधातुत्वादित्यादि विसम्यगेव कथं तर्हि
द्वैविध्यमुक्तमिति चेत् यगंताः संतो धातवः केवलास्तु प्रातिपदिकानि इत्याशयात् यद्वा यगन्त राम ५५
थास्वनुमवेषु तेषु धातुशब्दो गौणः प्रत्ययसदृशसंज्ञावाप्याभवद्वाभेदाबहेविधे नवेनं मुष्पतीत्या

स्याद्यो अतो लोपो न स्यादिति वाच्यं · यङः कित्वेन आवश्यकत्वाद्बलाबलाद्य आर्द्धधातुकत्वमेव तत्रापनादत एव
द्विविधाः स्येदो रूपं ननु धातुरूपमेव यङीति · न हीदं भाष्यादिविरुद्धमविरुद्धमपि संज्ञाशाभावा वक्तव्य कथं
चित ।। अथो हाहा रुतानि · कंदूञ् अगात्र विघर्षणे · अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति · एवमग्रेपि · कंद
यति · कंड्यते · मन्तु अपराधे · रोष इत्येके · मन्तूयति · वल्गु इत्यकति नं पठित्वा मन्तूयति इत्यत्र प्राह · वल्गु पूजामा
धुर्ययोः · वल्गूयति · न हृल्लुना युगपदुक्तिरिति तेन · असु उपतापे · असूयति · अस्कयुः पृथग्यार्द दृश्यतेत्युभ
यत्र इति माधवः ।। एतेन सन्तः प्रणतिवाक्यानि गृह्णन्ति साम स्वयं च इति माघे प्रयोगो व्याख्यातः केचित्तु स
मञ्जसमञ्ज इति पठित्वा आद्यस्य संतस्य अस्पानिर्द्वितीयस्य इत्येतस्य अस्तयति · असूयते इत्याङ्गावे
दलो र्धेर्तेः धूर्धेमात्वेष्वपेच · लेटति · लोटति · लेटिता · लोटिता · अच्छोपूय लोपौ · केचित्तु लेइ लोइ · ई
दीर्घ यो वा कुरिति माधवः · पूर्वभावः पूर्वेत्वं · अत्र केचित्पूर्व शरं प्रकृति निर्दिशार्थमाश्रित्य पूर्ण्यतीत्य
दाहरन्ति · तथा चांतः करणोम्बुनिव सं भदमलेनोक्तः · शेतेर्दात्यन्ति · निद्राति मति पत्ति · स्याति · स्यापिति · इ
ष्टेति निद्रायते · मविशति निद्रायामस्ति · मंदति इति · अन्यार्थो धातुचेद्गोदयिकः · शेतेप्रभृतीनि निद्रा
ख्यातानि निद्रार्थानि ।। ष संवरणे · अरादिः षसिशयने इत्येके पेठुरिति · तत्रे वध्वी स्वामी · पूर्यतीति कंद्वा

ह्रियगंता इत्यादिनथादेवेनाप्युक्तं पूर्वंप्रतीतिन्तु पत्वमेतत्कंडादिषु दर्शनादिति॰ एतच्च अमोघायां शाक
टायनधातुपाठे अर्थनिर्देशो रहितेगणपाठे पूर्वेस्यापागभावाद् युक्तमिति पुनःपक्षः एवं दूषितं युक्तं वे
तत्॰ जयादित्येनापि लेखनी इत्येवं पाणिनेः हरदत्तेन च धौतूर्णे पूर्वभावे स्वरूपे नेति निर्दिष्टाणात्॰ एतेन तु द्वि
वर्गेमनसा गोचरीकारे मनः॥ चित्वेमनस्पतिः इति मन्दमूल्लेकिरूपि वस्तुकान्पाठसाप्पातेः जयादित्येन
हि अमुरत्येवनिर्दिष्टं॰ हरदत्तेन तु अथ कथं कण्ड्वादीनामर्थनिर्देशः इत्यक पक्षप्यकंडादीन विद्यावता अ
सुद्रति वतीकमुपाहाद्यनमस्पपतापद्रति विघ्नतेः॰ अतएव अस्वमनमस्पपतापद्रति पठन्नाम विमत
स्पद्रति पठ्यन्ते पतापाविशेषणेन तु पक्षकृति निर्देशः॥ हि परमं जयादित्ये पाठात्॰ धातुरेषोदयकाले
तुमनस्यतीति कंडादिपगतापिति॰ भूपसाग्रंथपवैभंगामाव स्वणास्पापिनत्रापरितो घोस्येव॰ अतएव
वमतं स्पतइति पाठमात्रित्यमना शाखवान्निविषये तद्वतिवत्सेमानात॰ कपडे घोत्का इद्देशो मतेन रामिस्तु
पपंजहार॰ लेना दीप्तो॰ ध्याय तीव वलायती वेतिश्रुतिः॥ हरपूरहरज इरजइत्याया॥ हरमूपाति॰ हरजपति
दर्यति॰ दर्यति॰ हालि वेति दीर्घी॥ येषांनया गांयथायथमन्येणो॥ मंतिः॰ नथा हि॰ हरजपूर्वयेषुप्रयस्वज राम
त्वमिति तिमं त्रेदीप्स्यथेय मितिमहमास्करादयः॥ हरजपनाव मत्स्पस्पभूरितिनिमन्त्रे एश्ययार्थे इति॰ दर्ष ५६

त्तिमार्गावस्थाने पि·उ कंडु अमरे पि·चर्यायीर्यायस्थितिक्षितिरिति·इरय सरौ ईर्ष्यार्थे·इति गुणान्तमहोदधौ·रय
स्यति·उषस् प्रभातभावे·उषस्यति·रात्रिः वेदधौर्त्ये स्वप्ने च·वेदायति·मेधा आशुग्रहणे·मेधायति·कुषुभ क्षे
पे·कुषुभ्यति·मगध परिवेष्टने·नीचदास्ये इत्यन्ये·मगध्यति·तन्तस पंपस दुःखे·तन्तस्यति·पंपस्यति·सु
खदुःखं तत्क्रियायां·न द्वन्द्वेन सुखदुःखवाचौ·सुखदुःखरूपायां क्रियायामित्यर्थः·सुख्यति·दुःख्यति·सु
खदुःखं वा अनुभवतीत्यर्थः·सपर पूजायां·अकारान्तोयं महोदधौ·सपर्यति·अरर आराकर्मणि·आरा
पतीदं आर्यति·भिषज् चिकित्सायां·भिषज्यति·भिष्णज् उपसेवायां·भिष्णज्यति·सप्स्वतीत्वापृथ
वत्र भिषक्कां यो दसोलुक् इषुध शराधारणे·इषुध्यति·चरण वरण गतौ·चरण्यति·वरण्यति·चुरण चौर्ये·
चुरण्यति·तुरण त्वरायां·तुरण्यति·भुरण धारणपोषणयोः रणधारणयोरित्यन्ये·भुरण्यति·गद्गद
वाक्स्खलने·गद्गद्यति·एला केला खेला विलासे·एलायति·केलायति·खेलायति·एलाख्याने इले
त्यपरे·इलायति·लेखा स्खलने·लेखायति·अकारान्तोयमित्यन्ये·अत्र अतोलोपः·लेख्यति·लिट् अल्प
कुत्सनयोः·लिट्यति·लाट् जीवने·लाट्यति·ह्रीञ् रोषणे लज्जायां च·कथं न यत्याधारणी हृणीयते·ह
निश्री हर्षः·मही ऊ पूजायां·अत्र पूजा उपमानकर्तृकानेनायमकर्मकं·महीयते·पूजामधिग

श॰कौ॰ ३ ध्वनीत्यर्थः मातापितरौ वञ्चस्य स्वर्गे लोके महीयेते इति भाष्ये॰ रेखां ह्यावापादने॰ आसारने प्राप्तिः श्राथ
४७ ग्रावा॰ रेखायति॰ श्लाघामनुभवति अनुभावयतीत्यर्थः॰ शवसपरिनापपरिचारणयोः शवसति निरम
श्रंतद्धौ॰ तिरस्पति॰ अगदनीरोगत्वे अगदयति॰ उरस बलार्थः उरस्यति॰ बलवान् भवतीति स्वर्थः॥ तरण
गतौ तरणपति पयसप्रसृतौ॰ पयस्पति॰ संभूयस प्रभूतभावे॰ संभूयस्यति॰ अंबरसंवरसंवरणे॰ अंबं
यति॰ संभूयति गणारत्नमहोदधौ श्राकृतिगणत्वात्॰ रेधवलादिभ्यो यक्॥ रायति धवल्यति इत्याद्युक्तं
कंड्वादीनां त्वनीपसमृद्धे इति विस्पते॰ तेन कंड्वादिविधूनी स्यात्॥ गुपधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः॥ ॥
एभ्य आयप्रत्ययः स्यात्स्वार्थे॰ गुपू रक्षणे॰ गोपायति॥ धूप संतापे॰ धूपायति॰ विछ गतौ॰ विछायति॰
विच्छेस्तु तुदादिपाठसामर्थ्याद् आयप्रत्ययाभाव विशेन तु शप्॰ तेन विद्यार्यतीति विच्छायतीति॰ आ ज्ञानि
तु पाक्षिकत्वं॥ अस्य तु तदादिपाठसामर्थ्याद् आर्धधातुके प्रत्ययाश्रयत्वयोर्वैकल्पिकत्वात् आय
णाभावे हार्दिके नौय॰ पन च॰ पणायते पनायते॰ विचन योपनचेतिए सकपाठसामर्थ्यात् तावेवाय॰ नस्मा
मासाहवर्यात्पणोरपि स्तुतावेवाय प्रत्ययः अस्तु बंधस्य केवले वर्तितार्थत्वात् तोपपसयोतात्रात्मने एप
पदं पणायति॰ पनायति स्तौतीत्यर्थः॰ व्यवहारे तु शतस्य पणते इति जयादित्याद्वयः अनेतुच्य वहा ४७

रुथायमित्युक्तं तिः तथा च भट्टिः न चोपलेभे वणिजां पणायामिति। अस्मिन्नपि पक्षे पाणिष्यते पणायिष्यती
त्यादावनुबंधस्य केवले चरितार्थ एव। अतएव पनेरपि आयप्रत्यये परस्मैपदमेव॥ अनेनीयरः॥ अनीतिः॥ मो
चः तस्मादनीयरः स्यात् अनीयतः ईयङोङिः त्वष्यगुणनिषेधेन चरितार्थत्वे विधानोङिः इंत लाट पठनं
हि वश्रात्मनेपदं। यथा चैतत् तथा अनुदात्तङितः इत्यत्र निरूपितम् एव अवोचाम। अनेश्वृङिः तितिङिः रीपङ्क्त्व
न्धातुप्रत्ययानामापत्रात्स्यानेति ज्ञापनार्थं। नेनशमेः विशेषस्यादिरिमिधानीतियद्वृत्तिकाराः स्याः। हा
दन्त्रस्तुाद्विवचनविभ्रमोप परेता पृच्छस्तनो इतिवक्रम स्वेदयस्तुद्वचनं अधातुप्रत्यये घायपत्राद्यभा
वं ज्ञापयेत इति प्रतिवेदिमाहा। तत्रस्येयस्तु नवचनं प्रक्रियालाघवार्थमेव नतु ज्ञापनार्थं। आपत्रासी
नोनिर्दिवधतापनेः न चविनिगमनाविरहाएतत्त्रितयस्यापि सोपनिर्देशनामेव विनिगमकत्वाह
निममाध्यनं वीर्ध्येऽस्मत्ति। मोत्रोघृणायावक्तं नरस्तियन्तिः प्रद्यपि घृणाशब्दो नानार्थो घृणा जुगुप्सा कृ
पयोरितिवचनात्। तथापीह जुगुप्सार्थ एव। अनीयाश एस्य वीमत्साप पर्यायतया निघंटुषु पाठादि
तिहारदत्तः। भट्टमल्लस्तु आख्यातचंद्रिकायां ऽ तीवकारुण्यानार्थवर्गे अनीयमेस्यात् घृणायोरितिपठ
ननानार्थनामिस्वेषं अन्नं नंयमनीयावहृणीयाच घृणार्थकाः इति वक्तनश्रमरो मन्त्रानुकूलः प

शरकौ यदि हि जुगुप्सामात्रार्थत्वमिच्छेत् । तर्हि तृणीयावजुगुप्सते इत्येव स्फुटं पठेत् । नानार्थघृणाशब्देषु पुंजा
५८ नस्कन्नतेरपि तथात्वमभिप्रेतीति परे । वैदिकाख्याने धातवेद्ध्येस्युः । आर्द्धधातुकविवक्षायां तु ईयुश्रा
वपदेशे षद्धात्मपामेपदमेव । अनशे अन्निं तामि अशिष्यति । आनीत । आशिष्पत । अत्रात्मनेपद
मुदाहरन्नपसादस्कास्कन्धीतएव । कर्मणि णिङ् । कामयते । नहि इह आनउपधायाइति ह्रस्वे ञिति चेति
निषेधः प्राप्नोति । नचाणिच्सामर्थ्याद्वाह्निः । णेरनिटीति विशेषणोवरितार्थत्वात् । तानवङ्कारे प्रश्ना
त्मनेपदे चरितार्थ इति वाच्यं । नाकृत इति निषेधस्य वलीयस्त्वान्नयाथा । तव कमेर्णिङ्सन्तापति षेधा
र्थं न कस्पूमि चमामितिचक्रे । ञ्यप्माघेत्वार्थे मतद्वद्वि मिद्दना पयति इति वाच्यं । णिङ् । ना द्विरागास्
लोः कृतयोः विसमुलादीर्घोन्यतरस्यामिति वैकल्पिके दीर्घे प्राप्ते नत्रिहत्यामिन्वशति बेधस्य मा
र्थक्यात् । नत्वत्र दीर्घग्रहणं परित्यज्य ह्रस्वतो ह्रस्व एव विकल्प्यतां । तथा च कमेर्णिङ् सन्ताप्रतिषे
धीमा भूदिति वाच्यं । णिङ् नाहारङ्गत्वाद्वाणिचित्तशिसमुलीः । अशमि । अशामि । शं शर्मे । शंशमै । शं राम
शामै । शंशामै । इति रूपद्वयस्य दीर्घग्रहणे विनाश्रनिर्वाहात् । दीर्घविधिं प्रति हि णियडी नोपस्य ५८
नत्र्वानिवर्त्वं । नपर्दातेतिनिषेधात् । ह्रस्वविधिं प्रति तु स्थानिवद्धेपति विसमूलद्यपास्य चिलाणिप

यत्स्यां प्रत्ययानेकस्य विकल्पो न प्रवर्तेत॰ यथा कृतस्त्वरी त्याचेरो। पूर्वत्रासिद्धीयेनेत्सकासवर्णानुस्वा
रादिग्रहणं न कर्तव्यमिति पहेन्तुक्षिजंतानासि विणपाक्तेरेकपाल्सि हे॰ शं शा मे शंशामामिति तु यङ॰ तुग्
ना बामुनि तिनपदांतस्त्वत एव श्रवोवामः अस्मित्रि कृष्टपद्ने पिविसा मुलोरिति हीर्ह ग्रहणं कर्तव्यम
वत्तथाहि हेत्रस्रनादी घटास्रि॰ एवकृहिङ्पढि॰ श्रय चिसा मुलो॰ कृतयोः कृत्वे विकल्पे मानेश्र हिडि॰
श्रहेडीतिस्यात्॰ दीर्घं त्वश्रहीडि। श्रहिडीति भवति॰ एवं कमेरपि चिणपलो दीर्घो विकल्पे प्राप्ते नद्याख
त्याकृतार्थो सिन्लनिषेधो ह्हिंसावृत्तित्वं नाल॰ किं वक्ष्यापादयश्रार्द्धधातुके वेति णिङ्भावे णिविकु
नेछ्वासमपि नोड्कस्य इति कृत्वं वाप्ये तु मिनिर्सेत्साप्रतिषेधः सर्वथा पिनार्थं ह्रडे ल्लोप कः तस्मात्तदि
तिनिषेधं वापयेतु काश्चिदुपायो वक्तव्य इति चेन्न॰ सत्यं कृए वासो॰ न दितिका स्पोरिकृज करणाल्लिनि
॥ ॥ आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः जुगोप॰ गोपायांचकार॰
अनर्ते॰ च तीयांचकार॰ कामयांचक्रे॰ चकमे॰ इह यस्मिन्नार्द्धधातुकं तत्परत्वमीप्सा तत्तदा प्रहृत्ता॰
आपादयः आर्द्धधातुके परे प्रहेनिवर्तन इत्यर्थः स्यात्॰ नन्ववं हप्योर्दोषः॰ तथाहि आयप्रत्ययांतात्
स्त्रीभाव विवक्षायां अप्रत्यया स्यात् कारणत्रयेण नेश्यापनिहीति वृत्तिगोपित्वा निश्चस्यात्॰ यत्शिलोरिति चेष्ट

शब्दकौ॰ चेएं न विधेत॰ तथाञ्जतीयशद्वात लिटि प्रत्ययांतत्वेन आमि ईयप्रत्ययस्पनि हन्नोम्म तोवकारेतिस्पात॰ अनर्थी
४८ तिचनस्पात॰ न था अर्तिनावि। अतिष्प्रति॰ ऋत्पात॰ आर्त्तीदित्या दौपराम्भैवदं नस्पात॰ नथा ताम्पा देशार्थी
धातुकम्पेद॰ निवृत्तिं प्रति निमि त्तत्वेन न धातुलोप इति निषेधात न नत्रि मित्तो गुणो नस्पात॥ अत्रो के
तनानेन निवृत्ति विकल्पने किंतु शब्दत्तिरेवेति॰ तत्रापि आयादि विधिभिः सह अस्पएकवाक्यतावामि
त्रवाक्यतावा॰ आद्येगुपादिम्प आर्द्धधातुके परे आयो वेस्पर्थस्पात एवमुत्तरत्रापि तत्र श्च आर्द्धधातु
कएव विकल्पेन आयादयस्युः मार्वधातुकेनैव स्पुः अणो ये तगुपादिसूत्रे स्प आर्द्धधातुके येति घ
रुच्छेआ पा दयइतिन कर्तव्यमितिजानुवेस्पष्टे सतिगौरवंसोढा आयादय आर्द्धधातुके वेतिष्ट
थकुमृत्रकरणसामर्थ्यात्स्यापादे नैवकवाक्यता॰ तन्न्यायमर्थः गुपादिम्प आयादयो नित्यं
भवतीत्युत्सर्गैः। आर्द्धधातुकपरे तुवा भवंतीति॰ एवंच विकारणो वस्रत्यय परे आयादयः प्रवर्तंत॰ राम
ततश्च गुपेः क्विनि आपपक्षे आल्लोपयलोपयोः गोपा तिरिपिनि र्घस्पात॰ गोपायेतिच इष्टंनासि ४९
ध्येत॰ तस्मादु इएववप रसत्रमीपक्ष॥॥ सनाद्यंताधातवः॥॥ सनादयोलिङ्न्ताः प्रत्ययाअंतावय
रमावयवाः एषांतेधातुसंज्ञास्युः जुगुप्सते॰ कामयते॰ इप्रतिङ्॰ तमिस्पन्नअंतग्रहणेनसंज्ञाविधौ

अस्य यग्रहणो ऽप्ययग्रहणा परिभाषा न प्रवर्त्तत इति ज्ञापितं तत्प्रयोजनमिहाश्रयणं ग्रहणां · नन्वेवमप्यवि
धिः गौरवात् · देवदत्तः चिकीर्षतीत्यादौ देवदत्तादेः समुदायस्य संज्ञाप्रसंगात् · प्रतिप्रसवे तु जाख्वं·
त्कृत्सो ऽपाभावश्चेति स्य प्रमेव प्रवादस्य इत्यस्य प्रानेन तामेव प्रमूनाद्यं ताश्चेति नस्त्रत्रि तं मनादीनामिय
त्ता नवद्यगमात् · णिठो रूकारेण प्रत्याहारमाश्रित्य सङ्ख्या नाश्चेति कृतो न स्मृति तमिति चेत् · चक्ता · द्वित्व
पिङ् · कारमन्वेन संदेहापत्तेः इहेव सनाद्यं नाइत्यस्यानंतरं भूवादयश्चेति सूत्रपितृ सुचितं · तथा च तत्र
कृतमित्येव · एतत्सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातं · न था हि जहत्स्वार्था यो वृत्तो चिकीर्षा ज्ञि हीर्षत्यादि से वाना
एवत्रार्थं वं तां न स्वयवाप्यनर्थका · सर्वे सर्वपदादेशा इत्यत्र यथार्थवत्ये व स्थानापादेशभाव विश्रांते · एक
देत्यादौ नेत्स्तु रितिं पर्यवस्यतीत्युक्तं · एवं च हापि कारणाविशिष्टस्य स्य र्थस्य च्छ्वे · प्रसंगे चिकीर्षण च्छ
या हरण विशिष्टस्य र्थेच्छ ग्नेः प्रसंगेनी हीर्षण च्छः सुपेः प्रसंगे गोपयशः दः पुत्रविशिष्टेच्छाख्येनोऽयं प्र
संगे तृतीयः शब्दस्यादिपर्यवसाने च्छा निवृत्त्वाने नाक्षि दं धातु न्ये नुच्यादिव तं · पचा त्वित्यत्र नोऽमि
उ · त्यवस्यादेनत · च्छा निवृत्तस्तन्ने आदेश शब्देन चिकीर्षाद योग्ये हीतुं न शक्यं तं · आदेश शब्दस्य
स्य बद्धी नि हि च्छा नि निवर्त्तकैव वरूढत्वाद्दिति चेत्तत च्छानिवादस्य त्वये कआदेशस्य लाभे पुनस्त

शब्द३ ग्रहणात्सामर्थ्यात्अनुमायमानस्य नेक्करित्यादेरिव आदिश्यमानत्वमिति योगेति कार्यं तु एकारेणाविकीर्षकादेरपि
५० स्थयहत्वात्॰ नवपुत्रीपादिरादेशः॰ लुवंतस्यैवेन तुरुपे रितिवा संज्ञाणुरपि विशेषेऽणतिन्यायेन प्रधानस्य प
कस्य इ घेरितत्तस्मु घणमातवाक्यबहुत्वादिलिंगेरेविधानतु चस्य आवश्यकत्वे छिनेनत्रिर्वाणापरब्धापा
माचारेषु वीत्पादिक्रियामसमर्थकाणामेवस्थानित्वनिर्णयाद्येतिदिक्॥ स्पनासील्लुटो॥ त्वइति
ल्लटोः सामान्यग्रहणांधानो ल्वइत्यस्मिन्न ल्लुटिच परं ययासंख्यं स्पनासीज्ञल्पयोस्तः अकरिष्यन्॰ क
रिष्यतिधु॰ कर्त्ता नासेरिका ऽइत्संज्ञकः इनिजया हित्पः॰ नथाहिमं नाः हंतेत्पत्र॰ ननानासः॰ आहुवताध॰
आइति छिनेटिलो पेकृते डाप्रत्ययेषानिना न संगः॰ तुस उपधा नकारः॰ नस्य आनिहिता सिति लोपः॰ पा
ल्लः॰ नंवा पितृंना पेरिदिच्छमेषित ब्वे॰ नच आभीयत्वेन टिलोपस्यासिद्धत्वान्न नकार उपधा नेतिवा
च्यं॰ आभात्सूत्र स्पभाष्येऽनत्याख्यानात्॰ सूत्रमते पिआभीयस्य असिद्धत्वस्य अनित्यत्वाद्यं॰ तत्र
च असोरल्लोप इति परकरणे लिंग॰ नहि आसो॰ आसन॰ इत्यादौ माभूदित्येवमर्थं॰ नत्र आ टीअ
सिद्धत्वादेव ब्लोपासत्कौन परं त्वप्यर्थं सत् आसिद्धत्वस्य अनित्यतां ज्ञापयति॰ तेनद्वे भृत्युः देषु एम
रित्यत्र अंधियंथिदंभिस्वंजीनांलिचः किन्वान्ननलोपस्य असिद्धत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ स्तः॰ ए ५॰

वंवरहापि लोपस्य असिद्धत्वाविरहेण्वा प्रोणेनलोपः इदित्वेन वार्थेन न चैनं नुमविधौ धातुग्रहणस्यताि
व्याहत्याहूना थेत्वेन धातूपदेशावस्थायामेव नुमभवतानिश्च यमर्थो निमाधितःस्या दितिवाच्यं·त्व
म विधावपदेशिवद्वचनं प्रत्ययविधयर्थं मिति वचनस्यैव शास्त्री करणात् धिचि छाप्यो रिति सनुम
कनिर्देशात्तस्यापकाद्या। वामनस्तुनामैरेकारकथारणार्थः इत्याशयेन इदितो नुमधातो रिति धात
ग्रहणोधातूपदेशावस्थायामेव नुम यथास्यादित्येवमर्थं मन्यन्ते· तन्मतेमेनाहं तोऽस्त्र इज्जोपस्य
असिद्धत्वात्रलोपोनेति बोध्यं· इदानीं विचायेते·लकारं निमित्तत्वेनाश्रित्य विधीयमानाः स्या
द्यो विकरणाः किंलावस्थायामेवस्युः उतलादेशेषुकृते·ष्विति· आद्ये पक्षे लावस्थायां तासोकृते
तस्यप्रत्ययाधकत्वेकृते लादेशास्युः तनथ्वतेभास्वरःमानि शिष्टः तत्र थुतामेः परस्य लेसार्वधात
कस्यअनुदात्तवचनमप्राप्तवचनविधिरेवस्यात्· एवं च मानिशिष्टो विकरणास्वरोऽज सार्वधा
तुकस्वरं नेवाधते· इत्यस्यअर्थस्यलापकमेतत् दितिषाष्टि· सिद्धान्तोपक्षेतु· तन्त्र थुपारंयनीत्यम
न साम्यतुनरस्यत्र समतिशिष्टस्यविकरणास्वरस्य व जीयस्त्वापत्तेोमध्योदात्तत्वं स्यात्·इष्यते
त्वंतोदात्तत्वं एवं पाणिनाधानहि·यंति·हर मित्पादिष्वापिस्यष्टो दोषः द्वितीयेतुपक्षेताासिस्वरःक्षपि

शा॰३ शिष्टः इति शेषनिघातेनैवलसार्वधातुकत्वेनुदात्तत्वेसिद्धेवासिग्रहणंज्ञापकमिति सिध्यति। किंतुग
५१ मिष्यति। पठिष्यतीत्यादिनसिध्यति तथाहिसार्वधातुकेयगुक्तस्तस्यापवादाः शबादयः स्यादयश्च
नचशबादीनामवकाशः। भवति। पचति। स्यादीनां तुगस्यते। पठिष्यतेइति। गमिष्यति। पठिष्य
तीइति। तत्रउभयप्रसंगेपरत्वात्शपःप्राप्तोतिअथोच्यते। एकः शबादीनांचनोक्तस्तस्यापवादाभावः॥
विविक्तविषयत्वात्। यच्छिधोहि भावकर्मप्रज्ञणमनुवर्तन्ते नचअत्रवश्यनतुवर्त्य। पचति पठतीत्यादौ
शपिपरेयतुमाभूदिति। एवमपिगमिष्यतिपठिष्यतीत्यादिसिध्यतुनाम। यकशयोस्तुसर्गयोःस्यादि
मिरपवादैर्बाधसंभवात्। किंतुदेविष्यतीत्यादिनसिध्येदेव। नत्याहि। विकरणानांयकशयाबुत्सर्गो
नदपवादाः श्यनादयः स्यादयश्च। श्यनादीनामवकाशः दीव्यति सीव्यति स्यादीनामवकाशः
पक्ष्यते। पक्ष्यतेदेविष्यति। सेविष्यतिइत्यत्रउभयप्रसंगेपरत्वात्श्यनादयः स्युरिति। अत्रवदंतिसमा
हितंभाष्ये। तथाहि। शबादेशाः श्यनादयः करिष्यतेदिवादिभ्यः। पंचम्याअनुवृत्तायाः कर्त्तेशि
विति प्रथमायाः षष्ठीप्रकल्पनात्। एवंचदिवादिभ्यः स्यादिविषयेशबेवनास्ति। स्यादिभिःपरत्वा राम
द्बाधात्। तदादेशाः श्यनादयस्तु दूरापास्ता एव। अथवा दिवादिभ्यः श्यनित्यादिषु स्यादयोऽनुव ५१

र्त्रिप्यंते॰ दिवादिभ्यः श्यन भवति ॥ लुं लुयोरुक्स्यतासीभवनः॥ दिवादिभ्यस्त्वेक एव भये पि॰ ते नलावस्था
यामेव प्राप्नुवतेः स्यादयः सार्वधातुकेत्यपि किमर्थं प्रतीहं नां॰ लेत तथ्युक्तं नामेर्लसार्वधातुकानु
दानुवचनस्य गुरुत्वार्थं ज्ञापकत्वं संगच्छनामि तिहृषु तिप्रस्तु त्तं॰ सार्वधातुकेयगित्यादौ अनुवृत्तिव
लादेवसार्वधातुकेत्यन्तेः प्रतीशपीयत्वात् अथवा श्यतादयः शबादेशाप्राप्नुवन्माव अनुवृत्तग ता
त्रस्यादयः किं तुर्देवि ष्पतीत्यादौ स्यादीन् बाधित्वा परत्वात् नावलादेशाः न च अनित्यात्क्ते आतती याध्या
यसमासे धात्वधिकारात्स्यादिभिः च्यें वधाने धातोः परस्य लस्य अभावेन आदेशा प्राप्नोरितिवाच्यं॰ धातो
र्विहितस्य लस्येति विहितविशेषणाश्रयणेन लादेशानां नित्यत्वात्॰ एवं च कृतेषु लादेशेषु मयेप्स
क्ताः स्यादयः शपनादयश्च॰ तत्र अंतरंगत्वात् स्यादय एव भविष्यन्ति नतु शपनादयः सार्वधातुकत्वेक
त्रीति अर्थविशेषं च अपेक्षमाणानां तेषां बहिरंगत्वात्॥ सिप बहुलं लेटि धातोः सिप्रत्ययो वा
हुलं स्यात् लेटि परे तोविषत्॰ जुषी प्रीतिसेवनयोः अनुदात्तेत् व्यत्ययेन परस्मैपदं॰ सिप॰ इतश्च लेटो
इत्यानिति यो॰ इतश्च लोपः इत्यनेन इकारलोपः बहुलग्रहणात्रेह॰ पतीति दिष्ट॰ सिब्बहुले ब्रं
सिसिङ्क्षः॥ प्रणाआद्दं विनारिषत॰ अपामीवां सविनामाविषत॰ णिचाहुद्धिः देवस्य इतीयद

शा॰दृ॰३ वयापिपीपठिषः इहयानेरवपूर्णोऽपि इ॰ तत्कुलवचनात् सिषथाससीसुरः स्मूरः इरः एकाच उपदेशेऽनुदात्ता
५२ दिति तु निषेधस्तु न भवति॰ पिपाठयिष धानात॰ सीयुटः नस्पृषत्वा भावस्यो इम॥ तिङे तिङे इति निघा
तः॥ पृथक्योगेनत्यासिसीयाइति पदं॰ आधक्त्वात्र मिषत॰ यघ विकल्पयस्वरेणाय थामस॰उ दात्त
त्वाहंनीदात्तंपदंभावत्थापि सूत्रभंगेनापिपत्सुकामववर्यंवक्तव्यः इति भाष्योक्तेः सपिकृते अनु
पदेशात्पराभ्वेन त्वं इस्युभयथेति सार्वधातुकत्वेन वल सार्वधातुकानुदात्तत्वादिष्टसिद्धिः सपः
पित्वाभावेऽनुदात्तानिबाधित्वारेणाद्युदात्तत्वं स्यात॰ नस्मारिहिलपः पित्वाहं नत्वेस्वरार्थ इति किंतु
यथाक्रम नस्त्ववरीसातन्तु पितंवार्थमेव॰ तथा च वार्तिकं॰ पित्करणानर्थक्यं चानकत्वात॰ इत्यनु
दात्तार्थमितिविवेत॰ आगमाद्युदात्तत्वासिद्धमिति॰ कामसंप्रत्ययादामः मंत्रे लिटि कासधातोः प्रत्य
यो नेभ्य च आमस्यात तिङिनन्तु पंचे॰ कामृश दक्तासायां॰ कामांचक्रे॰ लोलुपांचक्रे॰ अमंत्रे किमर्थ
सोनोनाव॰ अबेदमीनितनोक्ते चाम्मणो इष्टत्वात॰ पुत्रमामंत्रयामास॰ अयमुत्तरश पदश्चांच
क्रेः इत्यादिकाम्पत्नेकाचइ तिवक्तव्यं॰ च लुपाद्यर्थंच नुं पाचकाद्युनुपतिवार्तिककारवचनं व एप
लानसाधुः इह सूत्रव्याख्यानिव्याप्तिपरिहाराय प्रत्ययग्रहणमपनीयतन्त्रत्वान्नेकाचग्रहणं कर्त ५२

अमिति प्रागेव व्याख्यातं॰ वकारो वकारः॰ दरिद्रो वकारः॰ आनश्रोराण इत्यत्र श्रौकारविधानस्ये श्रौका
रविधाने दरिद्रानेश इंधातुके आलोपः स्याकारलोपे पि श्रौकारश्च वर्णार्थे॰ नेन दरिद्रा विस्तापिभवती
त्याहुः। उर्णोति नैकल्लनभवतिरुप वज्ञावाति रेशात्॰ न चैवमपि इज्जादेरित्यु ना मन्त्रे णाश्रनेकाचत्व निर
पेसः आपस्यादेवे निवार्यं॰ आमश्च प्रतिषेधार्थमिति तिरुफ वज्ञा वफले षु पाठसामर्थ्यात्तत्र स्याप्प्रह
नैभाष्यकारेणामहि नयास्त्रु पाठमात्रमाश्रित्य श्रन्द्वो स्युमा मइत्यत्र श्र न छटइत्युकार प्रश्लेषेण।।
उकारेण स्याम्निषेधाद्॰ न चैवं कृशब्दादेवा किमपि इज्जादेरित्याम्प्रवर्त्तता हूतामाधवादिरिमंमतत्वा
अनेन भाष्येणाविरुध्यते इति चेन्न॰ प्रथमपक्षे णानत्संभवात्॰ द्वितीयपक्षे तु माभूत्तत्राम्॰ यथा लज्जाणां
मप्रयुक्तत्व इत्यभ्युपगमात् यथाग्व्यासो व्यत्ययेति प्रश्लिष्टनिर्देशेन गदं तस्यैव यस्मन्नाः पर्युदासः॰ इइ
जादेरिति सूत्रस्यैव शेषः॰ नेन वन्यु फल्गु प्रभृति निष्पाः॰ किंच नेष्पा अनेकाचत्व प्रयुक्त आम्प्रवर्त्यैवे
ति सर्वं सुस्थं॰ अत्र काशिका॰ अमोमिन्वमरंतन्त्वा रगुणान्ते विदेस्तथा॰ आसकासोराम विधाना
द्य पररूपं कर्तनं भवत्॰ अस्यार्थः॰ मिन्वाभावोऽस्मिन्त्वं॰ आमो मकारस्य हलन्त्यमिति इत्संज्ञा तानभवं
ति॰ कुत॰ अनन्तरे समीपस्य तथान्वाच॰ सूत्रे विधानवेलायां समीपे अकारवत्वादिति यावत्प्र

श॰स्कौ॰ रसंगात् इह विशेषाभिगुणाभावोऽपि विनष्टाः अन्तत्वादेवेत्यर्थः । भवविदजागुम्फ इति सूत्रे ह्यिम्यामपदत्ययमं
५३ नियोगे न विशेषदं नत्वं निपात्यते न त्वाङ्गो यस्याहत्वा निवृत्ता तद्गुणो न भवति· यदि तु विदत्तान इति धातुपा =
ठ एव अकारो विवक्षते· न दावेतीत्यादि न सिध्येत् अकारस्य वृणा प्रसंगात्· इदानीमामुपत्यथस्य मोन
त्वमंगीकृत्या विभक्त्याभावे तापकमाह· आम्रकामोराम विधानाद्येति· आमोत्र अनित्व मित्यनुबंग
दयाया समर्थकान्य पत्पया हि इति सूत्रामामासका मोराम विधानादमित्वमामोनुमीयते· सति हि पि
त्वे आमकामोराम भवन् अत्रामत्यादाकारात्परः स्यात्तत्तथादम वर्णो दीर्घत्वे सति अकि विन्कं स्यादि
ति भावः ननु अरे न त्वपहे आमामंत्रि तइति निर्देशं स्यादत आह पररूपमिति· यथाप चेऽभ्रलो हिताक्षिक
तंतेऽभ्यः इति सूत्रे पररूपं निपातनात्· शकंध्वादित्वाद्वा· एवमिहापीति भावः इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः इजा
दिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तस्मादाम्स्यात् लिटि न तु मेत्रे ईहांचक्रे ऊहांचक्रे इजादेरिति किंत
न स्यगुरुमतः किं स्ये षिध· ननु इह गुणे कृते गुरुमत्वाप्यमस्त्येवेति चेत् न· मत्ते· गुरुमदङ्ग रोमति· सन्निपा
तपरिभाषयाऽदन्त्राम्न लिज्ञानांतर्हेतुकत्वात् गुरुमत्वायाः यद्वा लिटि इति विहिता विशेषणेन रत्ना रूप
देगुरुमतो विहितो यो लिट् तस्मिन्निति· तेन लिटि निमित्ताय अस्य गुरुमत्वात्तस्मात्र भविष्यति अन्वहइति· ५३

शक्यमकर्तुं अनद्यतनानामिति लिटि परे गुणविधानात् लिंगादेव आमोऽप्रवृत्तेः न च नन्वाऽयधनीत्यने
नञ्नेरेव सिपानिर्देशात् तिवाद्यं· अरन्तानामिति लवर्णोदीर्घे णम्सूरूपेणोत्तो वैः प्रश्लेषात् प्रश्लेषे
वद्रूपं वचनं प्रमाणं· अत्र श्लोकवार्त्तिकं· वाच्यकार्यं एवं द्वावेव द्धप्रसिद्धिः प्रधानेन· आमश्च ज्ञानिषे
धार्थमेकार्थे उपग्रहात्· अत्र पद्धि· भावानिर्देशः आमिते स्तु श्रभावानिर्देशः नैतोनयोरभावात् उ
रुपग्रहः इदमप्रतिषेधः निभाषा गुणाहति पंचमी· फलस्य चात्रहेतुत्वे· अध्ययनेन वसतीति वृत्· ए
काव इति वर्तमाने ष्कः किनी तिङ्यङ्· प्रतिषेधः तनो विहेनोऽर्णेव द्वाबोवाच्य इत्यर्थः· ध्रोणार्यु ध
ने ध्रोणेर्नाक ध्रोणेनं ध्रोणे नवान्ता॥ दयायासश्च॥ एभ्य आम्स्यात् लिटि· दय दानगतिरक्षणेषु· अप
गतौ· आम् सम्प्रवेशाने· त्रयोऽप्युदात्तेताः दयांचक्रे पलायांचक्रे· उपसर्गस्यायताविति लत्वं· आसो
चक्रे॥ उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्· एभ्य आम् स्यात् लिटि· उषदाहे· विद ज्ञाने· सत्ता। विचारणार्थयो
स्तु· आत्मनेपदिनोः लाभार्थस्य वा भयपदिनोनेह प्रहणं परस्मै पदिस्था मुविज्ञायस्यांसाहृच
र्यात्· ओषांचकार· उवोष· विदेरिह आम् सन्नियोगेन अदन्तत्व निपातनात् गुणाभावः· विदांचकार·
विवेद जागरांचकार जजागार॥ भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च॥ एभ्यो लिटि आम् वा· एषा वश्लाविवकार्यं च·

३।१३ व॰ किंपुनस्तन्न॰ द्वित्वमित्येवं च विमृश्यो वक्कारः विभाष॰ जिहीयांचकार॰ जिह्वायविमर्शोवकार विभाषानु
५४ ह्वांचकार॰ जुहाव॰ इहाद्वित्वसर्वमेवोऽस्त्वेतद्विमर्शोऽः कृञ्चानुदितिश्लोविधानात्। कृञ् जवानुप्रयुज्यते
लिटि। आमः पश्चात् लिट्पर कृञ् प्रयुज्यते॰ कृञि निवृत्ते हाऽकृञ्चालिट्इति अतः कृञोद्वितीये
तिज्कारेण॰ नेन कृञ्चस्त्याय्याधाः अन्तश्चमाणो॰ आमश्चत्ययवदितिस्त्वं कृमनाद्गुणा॰ अनुप्रयोग
प्राम्यष्टो दस्तेधूभावोनः अमथाहि कृञ्चनुप्रयुज्यते इत्येवब्रूयात्॰ पाच पाचकार॰ पापचं यांबभू
वपाचयामास॰ इहानुप्रयुक्तस्यापि भावक मेणोक्ते॰ तत्रएशिइरिवरूपेविप्रतिपद्येते॰ तथा
हि अभयत्रापि हएनीनिहाटशेदृत इच्छामादेः रतिके वितर्तामिमाहचयानिद्धेवहत्त्वमित्यस्य॰ न
त्मा हचयो देवमावधान्तुक एवतिहत्वं॰ नेनाभयत्रापि इज्ञामास्वरतिरूपमित्यपरे स्यादेनन्दः अ
वेतमेतदनभिव्यक्तपदार्थकं॰ नत्यमात्कारक विशेषः मुख्योविशेषोवागमेनेत्र विशेषसम
वीणायम्याय एकत्रलुप्रयोगलाभात् किमनेन महत्त्रेणोति चेत्॰ उच्यते॰ क्रियामात्रविवक्षायांका
रक्तनत्सं कृत्यपोद्धाविवक्षायांयांकर्त्राणांज्ञानेत्याद्विप्रयोगास्तावृक्त्वं समताः॥ तत्र तथेवपा राम
चयामित्येनावन्मात्रप्रयोगप्राप्तेतं वाच रचित्वमिदं किंचअत्तिभवत्याखिवाविद्यने रपि प्रयोगेना ५४

यतः प्रसक्तेनमपिवारयितुमेतत्· अपिच· पश्चाद्वियोगोयथास्यात्· नत्वपूर्वमिति· तेन वक्ष्ये इज्ञामित्यादिनभव
ति· अपिचश्रयव्यवहितिएवपश्चाद्भावोमुख्यः नथाचव्यवहितानिवृत्त्यर्थमपीदं· तेनइज्ञां राजावक्षे इत्यादिन
भवति· कथंनहिविङ्कृचब्राह्मणो· नानहराजामदायामिवचकरोति· छांदसत्वादित्यवेहि· कथंनहिमट्टिका
व्ये· उक्तौपवक्त्रुः नगरस्यमार्गोनविमार्गाप्रचकाराशोइति· कथंचरघुकाव्ये· तथानर्याप्रथममासपयातप
घ्नात· प्रश्रयायायीनहुवेवकारेतिप्रमाहएवार्थविपर्यासनिवृत्त्यर्थव्यवहितनिवृत्त्यर्थेचेतिवानिकवि
रोधादित्याहुः इहानप्रकृतेः कृधस्तीनांचसामान्यविशेषवचनतयानर्थयोरभेदात्वयोर्वोध्वः अतए
वअस्याहारिति भूतस्यापिर्सपदोनुप्रयोगोनभवति· अनन्यविनार्थकत्वात· यत्नमनार्थ्यतारूपलोधात्वधि
कारानधात्वपगो स्पष्टमुदायस्यनानुप्रयोगः इतितन्त्र· एवमपियोत्रधातुः यदिं तन्मात्रस्यञ्कृरीत्येवचा
रणीयत्वात· एवंचसामान्यस्यसति हिते विशेषेपर्यवसाना ततकृतसाधनादिविशेषाभिधानमामेतागात्
विशेषाभिधानमेवेतिसंपद्यते· अतएवअनुप्रयुज्यमानयोः कृभ्वस्त्योर्गमतवशेनसकर्मकत्वात्ताभ्यां
कर्मणिलट्· तथाचमाघः तस्मात्तत्रविमर्राबभूवे· श्रीहर्षश्च· तपर्नुपत्रांवपिसिरसांभरविभाकीर्ति
विभ्रांबभूवरे इति॥ विदांकुर्वन्तित्यस्यनरम्पा॥ चेटीलोपयान्यणाभादः जोटोलुक्रुलोस्पाएस्कृजो

श॰द॰३ नुप्रयोगश्च वा निपात्यते इति शेषः। सर्वे पौलेङ्ग्वचनानामुपलक्षणार्थाः सूत्रे प्रथमपुरुषबहुवचनप्रयोगस्तु प्रकृ
५५ त्यनुप्रयोगत्वमात्रेण। विदांकरोतु विदांकुर्वन्तु। अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकः पावयांक्रियाद्विदा
मक्रन्निति छन्दसि। एते छन्दसि वा निपात्यन्ते। सदिजनिरमीणामेषां ण्यन्तानां लुङि आमप्रत्ययः चिनोतेरपि गुण
स्य लुङि आमप्रत्ययः द्विर्वचनं कुत्वं च। अकरित्यनुप्रयोगः प्रत्येकं चतुर्भिः संबध्यते। पवतेः पुनातेर्वा ण्य
न्तस्य आशीर्लिङि आमः क्रियादित्यनुप्रयोगश्च। विदेर्लुङि आम गुणाभावः अक्रन्नित्यस्यानुप्रयोगश्च।
अकरिति रूपं लुङि तिप् मन्त्रे घसेति च्लेर्लुकि तिपो हल्ङ्याब्भ्यो लोपः। अक्रन्निति क्वेव बहुवचने। अभ्युत्साद
यामकः अभ्युदसीषदत् इति पञ्चभाषायां च। प्रजनयामकः प्राजीजनत। चिकयामकः अचैषीत। रमया
मकः अरीरमत। पावयांक्रियात् पाव्यात्। विदामक्रन् अवेदिषुः॥ इति शब्दकौस्तुभे तृतीयाध्यायस्य
प्रथमे तृतीयाह्निकं॥ ॥ च्लि लुङि॥ धातोश्च्लिः प्रत्ययः स्यात् लुङि परे इकारो नेदिति सामान्यग्रहणार्थः
चकारः स्वरार्थः इत्युक्तं सूत्रे स्थौ भविष्यति अस्यादेशाः सिजादयो वक्ष्यन्ते। न चैवं किं च्लिप्रत्ययेन। सि राम
जेवोत्सर्गः अस्य योस्तु तदपवादाः शक्यास्यः सत्यं न च मन्त्रे घसेति सूत्रे मन्त्रे धातुष्वलेरित्येकेनैव ५५
निर्वाहे लाघवार्थे च्लेः कर्तव्यः अन्यथा हि घसमन्त्रणगमदृमघोयहाणाकारान्तेषु धेटोन भवतात नर

दर्थं चङो ग्रहणं· तस्य हि विभाषाधेट्श्वोरिति विङ· सिधात्वं नरार्थं सिचो ग्रहणं· यदि तु ञ्नेः रीपज ने नि वि हि
तस्य चिणो लुक्त्वं सिद्ध्यत्वे तेन तस्य स्यापीति त्रीणि चत्वारि वा ग्रहणानि कर्तव्यानि स्युरिति वाच्यं· सि
प च्ले विचि च्लि लुङि· च्लेः सिच्· मंत्रे घसेति सूत्रेषु मिलित्वा च्लि च्ले लेरिति त्रयाणां ग्रहणस्य तुल्यत्वात्· न च
कृतो प्रामाण्ये वि च्लि पदेना घवां तस्यापि गानि स्थिति सूत्रे सिचङ् इत्यपनीयत स्थाने लेरित्यामि विध्यमं
त्रे घसादिसूत्रे तस्ये वक्ष्यत्तु यत्नेनादिति वाच्यं· एवं हि वस्तुत अकृते त्रेव सिजाद्यादेशेषु तत्त्वपवादो वे
वत्तु णिति अभिप्रेषि किंवादेशेषु कृतेषु स्थानिवद्भावेनेति· नाद्यः श्रुत अरूपस्य स्थाने सिच· परत्वाभावे
नासिजन्यप्रसक्तेनित्तुसो अवहर्णिद्गसंगात· नचान इतिनुस· नचापि सिचइत्यस्याच्च त्रे: अथोच्यते· अ
तः इति सूत्रे सिजग्रहणं नानुवर्तते नथा चायुत्स्यादौ विध्यथतत· नच नियमार्थं व्यावत्याभावात् त·
नच अभूवन्नित्यादौ वर्त्ये· नतत्रुसः शास्त्रिक्त्र्याभावात्· नच सिजभ्यस्त विदादिभ्य इत्यभावात्· नच सि
जभ्यस्त विदादिभ्यः· तावस्थायामेव ञ्जुगिनि पद्सस्य इदानीं परिगृहीतत्वात्· नचैवं अवानित्यत्राविश्रा
न इति जुसस्यादिति वाच्यं· लङः शाकटायनस्यैवेति नियमाद्विकल्पोपपत्तेरिति· एवमपि माहि वा
तां मा हि स्मात्तामित्यादिषु आशिषि सिचोत्पत्तस्यापि निस्पेवस्यानिसिद्धत्वेन· तस्माद्भावबलात्पो लीपद्गति

श।वृ।३ प्रथमः पक्षो दुष्ट एवेति स्थितं । न द्वितीयः । एवं हि सति विभाषाघ्राधेडिति सूत्रेणापि सूत्रादेशानामेव लु
५६ गिति धेटश्छेपि सः स्यात्तत्र यत्ताविभाषाधेटश्पोरिति वक्तो विकल्पितत्वेन पक्षेपि चिह्नतेन स्य लुग
लुक्कौनता अधात् । अधाताम् । अधुः । अधासीत् । अधासिष्टाम् । अधासिषुः इति सिद्धमिष्टं । चङोपि स्तुमभावप
क्षे अदधत् । अदधताम् । अदधन् इति सिद्धं लुक्पक्षे तु न तुमतेत्यंगाधिकारनिर्देशो इति मते शत्पयल
त्त्वाणेनाद्विर्वचनेऽस्थादित्यपि चतुर्थरूपं स्यात् । न तु मते तिनांगाधिकारनिर्देशः किं तु आंगमनांग
चालुमचातुन्नेप्रत्ययेपरे पूर्वस्य प्रत्यासन्नस्य लुंविधित इति मुख्यपक्षे तु चङो लुकि द्वित्वाप्रवृत्तौ सिजुल्लुकौ
तुल्यमेव रूपमिति अधादित्यादौ यद्यपि न दोषः तथापि वङवचने अधानित्यनिष्टमपि चतुर्थं स्यादे
व । इष्यते तु चेष्टा स्य । अधुः अधासिषुः अदधन् इति । न च ङो लुकि आतः इति तु शप विष्यती निवार्यं । तत्रापि
चङ्स्य स्यातुदृत्तेः अन्यथा तस्य नियमार्थोत्तु पपन्नोऽभूवन्नित्यत्र अत्र यल तेणानासिजाप्यस्ते तिन्तु म
प्रसंगात् । न नु तस्मात्पलति विहितस्य शीति वदेषामपि । एवं च चङ् लुक्यपि चङो । पात्वान्नुम भविष्यति । आत इति
सूत्रे विलिय ग्रहणानुवृत्तेवनियमात् अभूवन्नित्यत्रतु स न भविष्यति । मा हि गानाम् इति त्यां दोषो वास्ति । श।प
सि वः इति स्वरापि सिद्धः । एवं च कतेषां दोषो सुलुगिति पक्षो निर्बाध एवेति चेतनः । यदि स्म पर्यस्ते निस्रुषेत ५६

नहिंकृतत्र ऽरुवङः द्विदोषापत्तेः अबुहत अबोधत अदधत अत्रापि हि गुणः प्राप्नोति तस्मादसिद्धत्वमप्यस्ति अपि
वक्तव्यं अतस्तत्पक्षे चासिद्धत्वग्रहणमनुवर्त्तनीयं एवं च वृद्धेः नु किं ववक्षु वचनेऽधानिति प्राप्नोतीति
दोषः स्थित एव तस्मात्सानिसृतिरत्रापि वक्तव्यं ततश्चाक्षिप्तेऽपि सिद्धेरिति त्रयाणामग्रहणं
तस्य मेवेति स्थितं यस्तु नृहरकर्णाम हल्ग्रहणं मंत्रे घसेत्यादिसूत्रे हि अन्वं एवं ग्रहणं कर्तव्यं सिच
त्वुगानि सिद्धिति सूत्रादनुवर्त्यं धेटो न नेश्च वृधिणो चेक स्पिको तत्र यान्त्यगुणाहणानि नाति तए
वस्तुकामिहानि न चैवंमादिः सिचोऽपनयस्याप्रितिस्यरः स्यादिति वाच्यं वृद्धि विशेषग्रहणे विपातिक
स्य तस्य पूर्वापरत्वात् तस्मात्तच्छिन्नु द्वीति सूत्रं व्यर्थमेवेति चेत् अचादृः असमति ज्ञोमंत्रे घसेत्यत्रायं भः
सि चोन्नुकते धामादिः सिचस्तीस्वरः स्यात्तस्मानित्वमिन लेरितिलावस्थायामेव लुकि सिजभावाध
घायर्थस्वरः स्यात् किं चाकारान्तेभ्यः सिचो लुकि न्तु प्राप्नोति ले स्फलु किश्रतिभा वएवम वति अ
पि यथ नगुपधारितिसूत्रेऽश्नितिङ् स्पत न न स्थि विशेषयितुमपि स्थिरे विष्ट्य अमति हि श्नोऽनितट इति
धानौ रेचविशेषणस्यात् ततश्चाप्नुवन्ति नासिद्धेत नन्वनुदाहरित्वा लिङ्कल्पे पाक्षिको ऽभावेनानिरे
वाच्यमिति चेन्न नहि नित्यं कल्पः स्यात् ननश्चापगुही हिनिन सिध्येत आनिट इति सूत्रे विशेषणेनुपपत्ता

श॰कौ॰३ स्विरतिन्निङन्तदा क्तः। यदा मे ऽन्तरामिति तिसिद्धमिष्टं । तस्माद्यथायथं स्वरीति छान्दसीहीति च लेः फलमिति
५७ क्लितं । भाष्ये तु छ्लिः प्रत्याख्यातः । यन्त्र कर्त्रा दिः सिवृद्गति स्यादिति । तन्न । तस्य वैकल्पिकतया इष्टस्वरस्य
निर्बाधत्वात् । सर्वविकल्पानां छेरसिध्यवछिन्नत्वेन अनिष्टस्य अनापाद्यत्वात् । यदपि आकारान्तेभ्यो
न्तु मस्या हिति । तदपि न । मन्त्रे तादृशस्योदाहरणस्याभावात् । अत्र च भाष्यकारीयवृत्त्याख्यानमेव प्र
माणं । यदपि अहीति तिन सिध्येदिति । तदपि न । यहादयो विकल्पितेटः इटो भावाभावाभ्यां सिद्ध्येते
नत्रये मेटः । तेभ्यः सिचः अनिडन्तस्य कत्वइति भगवज्जाष्यकाराशयस्य कैयटेन वर्णितत्वात् । अलेः सि
च इत्लेः सिजादेशस्यात् इकार उच्चारणार्थः । इत्संज्ञको वेति पक्षद्वयमपि इह नः सिजित्यत्र प्रतिपादि
तं । चकारस्वरार्थः मा हि लावीत अत्र ह्यागमा अनुदात्ताद्द्र तिङ्को नुदात्तत्वे प्राप्तेऽभ्यासादेशे वृद्धि
श्चित्करणाद्बाध्यते यत्तु के चित् । प्रत्ययस्वरस्यैह्यो चप वादो आगमा नुदात्तत्वं चित्स्वरे इत्रा द्यैया
स्तु द्विधा तापिते । तद्देषां । चित्स्वर रक्षकाष्टः तस्यापवादविप्रतिषेधेपरत्वान्न चित्स्वर एव सिध्यतीति । त
त्किं सिचा श्चित्वे नेति तन्न आगमानुदात्तत्वं हि आनुगादिषु प्रकृत्यागमेषु पीष्यते । कुडिनजारी नोव राम
चित्स्वरः तत्कथमिमो प्रत्ययस्वरस्यापवादौ स्यातां ॥ किं च । इह चित्स्वरस्य प्राप्तमपि नास्ति । ह्यानिव ५७

हित्यस्य कार्यातिदेशात्· न स्मादागमानुदात्तत्वेन अविशेषात्सर्वः स्वरो बाध्यते इति तिन्द्राधनायस्मि चाश्रि·
त्वे· न बहिरंगस्थितत्वात्सामर्थ्यात्स्वेन बाध· मंत्रे घसेत्यादिसूत्रे लेटि तिप्सामान्यग्रहणे न तस्य चरितार्थस्यात्· अ
न्यथा निरनुबंधकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात्· न लिङं· न तथा मध्यतिसूत्रे निरनुबंधकस्य लेरसंभवाद्वेदि
ति नानुवर्त्तते· न तत्र यस्त्वादेर्त्तरंगत्वाद्यतिवादिषु पश्चाद्विर्वक्रिकारयामितस्य प्रत्ययलक्षणेन तिङ्
न्त्वाद्देवदत्तकारणं वकारेत्यत्राम् इनस्य निघातनः परस्यैवानिघातः स्यात्· न स्मादागमइत्यस्य मूले लिख
नुवर्तनीयमेव· न तदर्थं पूर्वसूत्रे सामान्यग्रहणाविघातकं· तद्विघातायस्त्रेश्चकाराच्चरितार्थः श्रीः वेञ् सा
व्यान प्रश्नेतु सिच एव विन्त्वेन अनन्यार्थेन आगमानुदात्तत्वं बाध्यते· स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा
ति वाच्यं· स्पृश स्पर्शने· मृश आमर्शने· कृष विलेखने· एभ्यः कृते प्राप्ते· तृप प्रीणने· दृप हर्षमोचनयोः·
आभ्यां पुष्पादित्वात् अङि प्राप्ते सिज्वा पक्षे अम्प्यनुदात्तस्येति· अस्प्राक्षीत्· अस्पार्क्षीत्· अस्पृक्षत्· अम्रा
क्षीत्· अमार्क्षीत्· अमृक्षत्· अक्राक्षीत्· अकार्क्षीत्· अकृक्षत्· ३ अत्राप्सीत्· अतार्प्सीत्· अतृपत्· अ
द्राप्सीत्· अदार्प्सीत्· अदृपत्· ३ शक्रियाकौमुदानुप्रकृत वार्त्तिके सृपिर्विपश्चिदप्यस्राप्सीत्· असा
र्प्सीत्· इत्यपि रूपत्रयमुदाहृतं· तत्तु अप्रामाणिकत्वादुपेक्ष्यं॥ शल इगुपधादनिटः क्सः· शलंतः

शब्द्र ५८ इगुपधो यो धातुः तस्मात्परस्य अनिटः सेः क्सः स्यात् । इह अधुक्षत् । लिह अलिक्षत् । शलः । किं अभैत्सीत् ।
इगुपधात्किं । अधाक्षीत् । अनिटः किं अकोषीत् । क्सः सस्य स्थाने उपदेशे तु अनिड् इति धातोरेव विशे
षणमिति प्रागेवोक्तं । यद्यप्यकृत एव क्सलावस्थायां गुणः प्राप्नोति । तथापि इगुपधादिति विशेष
णसामर्थ्यात्र भवति । न कृते विगुणे भूतपूर्वगत्या विहितं विशेषणाम् अयोगानचाक्लोहितिवा
यं किन्करणावेयर्थ्यापत्तेः । नव कृतस्याचिड् इति विशेषणार्थं तत्स्यापि वीति इवक्षिहेः नचैवं तत्र इह
निकमिक्ष्विप्यः सेः वक्तो वत्ताइत्यत्र ग्रहणगः स्यादिति वाच्यं । लुग्वा दुहेत्यत्रापि हिमस्याचात्ये व
सस्येत्यनुवर्त्तते । एवं बहुहादिषु यस्य संभवः तस्यैव पूर्वसूत्रे पि ग्रहणमिति सुवचत्वात् । तस्मा
त्किन्करणसामर्थ्यात् गुणेनेति सिद्धं । श्लिष आलिंगने । अत्रयोगविभज्यते । श्लिषः श्लिषः परस्या
निटः सेः क्सः स्यात् । पूर्वेणैव प्राप्ते पुनर्वचनं तस्य पुष्पाद्यर्थे वाधेशास्तेः इदमारभ्यते पुष्पादिपाठसाम
र्थ्यात् पूर्वे अङ् । एवं चस्र अङ् क्सयोः सर्वत्र विकल्पे प्राप्ते लिंगनानालिंगयोरविशेषेणा क्से च प्राप्ते नि
यमार्थं द्वितीयो योगः । आलिंगने श्लिषः परस्यानिटः सेः पोयः क्सादेशश्च स आलिंगन एव नत्वर्थान्त एम
रे । एवं च अर्थान्तरे माचकाशोङ् । आलिंगने क्से न बाध्यते । अश्लिक्षत् कन्यां देवदत्तः । आलिंगत इ ५८

वेतियमेनहि अनंतरस्येतिनियमेनहि अनंतरस्येतिन्यायेनाश्लिषइतियाप्राप्तिस्तद्बाधनार्थोयमेवनिय
म्यते। नन्वनुनः प्राचीनमपीतिचेत्तन्न। योगविभागसामर्थ्येनसर्वस्याः क्सप्राप्तेर्नियमनात्। आत्मनेप
देच्चाद्ये प्राप्तेः सिजेवप्रयुज्यते। नच्चैवमपिआलिङ्गएवेतिआदेशनियमोयमितिकुतः अर्थनियमएवा
यं किंनस्यात्। आलिङ्गने क्सएवेति। नतथालिङ्गने अङ्। मानाभूत्। आत्मनेपदेतुअनालिङ्गनेऽपि
पूर्वेणाक्सोदुर्वारएवेतिचेन्न। सत्यं। उभयथापि नियमसंभवेविपरीतस्यनियमएवाश्रीयते। लक्ष्यानुरोधा
त्। विधेयविभक्तिनिर्देशेनप्राधान्याद्धात्वंशस्याक्सोविशेषणत्वान्नादौइतिनकश्चिद्दोषः। श्लिषइतियोगे। अ
निटः किं। श्लिषआलिङ्गनेइत्यस्यैवग्रहणंयथास्यात्। श्लि। षु। एषु। स्तु। षुदाहइत्यस्यमास्तोग्रहणंमाभू
त्। सानुबन्धकत्वादेवतद्ग्रहणंतुअनिडितिनावश्यकमितिदिक्। श्लिषइतियोगविभागस्तुदृश्यक्सः।
पुरस्तादपवादन्यायेनअङ्मेवबाध्यते। नतुचिणा। तेनः समाश्लेषिकन्यादेवदत्तेनेति। चिलोवभवति।
। नदृशः दृशः क्सेः क्सोनस्यात्। अदर्शत्। अद्राक्षीत्। इरितोवेत्यङ्पक्षेक्सरशाङ्गी नियुणाः। सिचप्रत्ययवि
दृशान्त्यमकिमित्यपमः णिश्रिदुस्त्रुभ्यः कर्तरिचङ्। एभ्यः च्लेश्चङ्स्यात्। कर्त्रथेविनिलुङि परेणीतिणि
ति। इङ्। णिचोः सामान्यग्रहणं। अचीकमत। अशीकरत। अशिश्रियेत। अदुद्रुवत्। असुस्रुवत्। कर्तरि किं। अ

शदृ३ कारविषाणां व्रतौ देवस्त्रेन वङी रुका रीगुणानि षेधार्थः। चकार यङ्गीति विशेषणार्थः। अङीति द्विवच
५९ माने अस्पति वेच्छी त्यङि। विङ्गिदादिम्प इति च आ ङि। अति शमं गाः पश्चितणि श्रीत्या दो रु। एवं क्रियेत स्न
दाशकावित्वमकर्तुं। कर्मेरूपसंख्याने। आयादय आर्द्धधातुके वेति यङ्गा णिङ्। नास्ति तदर्थमिति। अ
चक्रमत। अचीकमत। अत्र भाष्यं। नाकमिष्टसुखं यांति सयुक्तैर्नरथवाहार्थैः। अथ पञ्चाविणींपानियेची
कमत भाविणाः। अस्यार्थः अचकमत अचीकमत इति। शवृ यौः माधुवेतुल्पे पित्र चकमतेत्यस्याचि
डीष। लङ्लाणायेलतयानत्र योगे क्केशाधिक्यात्फला धिक्यं। ने नकमेर्लुङि। किं रूपमिति पृष्टे चङ्अङ्
पमेति येचयुः तेमस यस्के दोर्थेऽस्य गं योति चेक्त्वं। अचीकमतेत्युक्ते नेषा दोकप तिद् तियत्काविणोयां
ति। हिमकाविहृतिषु चौनिपादस्य पदादेशः। अन्ये तु यावछ्रूति। अकमिष्टेतिये रूक्तं न स्वत्रप वायां
दक मिष्टशरेनोयंते। नेमी सुयुक्तैर्वरवाहार्थैर्गर्ब्रनो विसुखं न वाप्नुवंति। अपशरदेष्वारणात। अची
कमत भाविणात्कयत्का विणो विसुखं यांति। विभाषाधेट्श्वोः। अभ्यासे च। दूवाम्पात। अदधत। अ
चपरे। विभाषाधाधेङिति वा लुक्। अधात। अधासीत। अशिश्रियत। पलेन्द्वस्तं श्विस्तेताः शुस्न्नेरा। मम
ज्ञानतेः। संततेति सिविव्दृह्दः अनिषिधेयुणाः। तुञ्चया तल्कनेरीत्येव अधिषातांगावोषत्मेन। कर्मणि॥ ५९

हिषयनेप्याधोरिति किन्त्वेन्वे। गुपेश्छंदसि। गुपिःपरस्मै वस्त्वास्मात छंदसि आयधस्यायामा वस्त्र ल
एवेदंस्त्रने केवलेप्योबा।ग्णान्‌· इमौ नौ निग्रावरू ग्णौ गृह्णान न्तु गुपेत युवं· गुपूा ग्णौ लुङ्‌· यमस्तं त्वमाड्डी
मां दीर्घोप्यामस्थ तिअभ्यासदी र्घेइति हा इत्नाः। कल्मस्त्वे षु तेड्डष्व एवमाये ग्ण पपद्यते· पञ्चेअगोष
अगो पि इन्‌ न हित्वा दिअ्मा वेषदनने निहहिं रूलो रूली ति मिचो नौ कः इट पड्डनेदी निह हि नि षेधः
गुणाः आपश्नाय पहेअगो पायिषुं इति वृत्ता र्छिदसि· भाषायां तु वउन्त वनौ पिन्वा वीति रूपा तिः· नेन
य नि धन यस्येलयस्य दयतिभ्यः। एभ्यो ग्णपतेभ्यः स्वेशु रुः न स्यात्‌ छंदसि· मात्वायतो जरितुः काम स्व
नथीः त्वायतः। त्वामिच्छतोजरितुः स्तोतुः मम कामम्‌ऋमिला वेस्या अन यीः जने माकापी र्त्विपर्थः मा
अनइति माषायां· अन पाहि हाणे छुगस्वावु इत्नाः। णिच्‌ सि च·च इः। णौ कृतस्याखोपस्यस्थानि वद्भावात्‌·
अजादेर्द्वितीयस्येति नश स्य द्विर्वचनं· अग्लोपि त्वात्‌ स्वमात्वावरी र्घोपधाकृस्वत्वानि· इह अनि
यह मंत्रे घोषायेणाश्रीनि न हितिपादः॥ तत्राभ्यासे इकारः आपादिकः इस्व द्विर्वचने वानि म
त्रे एकृ टी कृत मस्मात्‌ भिः माता प्रिर्थनयीत इत्थं मगं धिः धनश हं बुराहिर इत्नाः। घरा दिनां तद्य· भाषा
यां तु अद्वौ पि त्वात्‌ समत्वत· अ इ धनतः घरा हेस्थअनतो पित्वात्‌ स्या हिधन· ऐत यी तः एवं लिन

शितिभाषायां॰ इलचेरशीधुटाश्च॥ आर्द्धधातुकादिरिति भाषायां॰ अंगतोयाचनैवञ् दहिंसायांहि
न्तुमएपतो॰ इह सूत्रे छंदसि इत्यस्यानुवृत्तिः तत्त्वादिमहाग्रन्थसंमतो॥ तथाच भट्टिः अजिग्रहं जन
कोधनुस्ततये नादिदैत्यपुरपिनाकिनि॰ प्रक्रियाकौमुद्यां द्वयमपि लोकइत्युक्तं॰ छंदसीति ना
नुवर्त्तते॰ विनापि तिवाद्यवर्त्तते इतिनदोषः॰ इदंचासु इं सूत्रे नजीवेष्यपर्थ्योपपन्नेः सकलमहाग्रन्थ
विरोधाच्चेतिआस्तांतावत्॰ श्रिस्पृति वक्ष्यतिस्पो॥ श्रमदेपलो वचपरिभाषणे॰ ब्रुवीपवि श॰
ख्यापक्रकथने॰ चक्षिङ् व्यक्तायांवाचि॰ वक्तन स्तमाव धातुकमात्रेविषयः ख्याति इहत्व आदेशस्ये
वग्रहणं॰ एष्ए [illegible]॰ स्यात्॰ कर्त्तव्या चितिनिलुङि॰ पु॰ अस्पते पुषादिपाठादेवअङि॰ सिद्धेपुनर्ग्रहणामा
त्मनेपदार्थं॰ पर्यास्थत पर्यास्थेताप र्यास्थन्त॰ उपसर्गादस्यत्यो रेवोवचनानितिआत्मनेपदं॰ त्रे॰ उ॰ आ
स्पतेस्तु कर्तृकर्मकनं हितुनसत्पर्थेपतात विरां॰ अस्प्रत्राः॰ पर्यासि॰ पर्यास्थतं॰ अवोचत॰ अवोचतो॰
अवोच॰ न॰ वचुम॰ अख्यत॰ अख्यतां॰ अख्यन॰ आतोलोपः कर्त्तरीतिकिं॰ कर्मणिमाभूत॰ चिणासिचा
वीचातां॰ अवोचन॰ वचउम॰ अख्यत॰ अख्यातां॰ अख्यन॰ आतोलोपः कर्त्तरीतिकिं॰ कर्मणिमाभूत॰ एम्
चिणसिचावेतयस्याख्यातां॰ सिराम्सि॰ सिरामिथानां॥ लिपिसिचिह्व धाएप्पा घेरङ् स्यात॰ लिप उपदेहे॰ ६०

आलिपत्। वियज्ञाणो। असिचत्। ह्वेञस्पृधो यो शद्वे व। अह्वत्। अस्पति वक्ति ख्याति लिपि सिचह्व तिन
नीरू॰ एकसूत्रत्वेहिअस्पत्यादीनामपिग्रहणात्तदनुवृत्तौ विकल्पः स्यात्॥ आत्मनेपदेष्वन्यतर
स्यां॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विभाषेयं। आलिपत्। अलिप्त। असिचत्। असिक्त। अह्वत। अह्वास्त। ह्वेञ॰ रूलोप
ली ति पलोपः। ति रू॰ सिचावि ति किन्वा हरणात्। भावां। आह्वत॥ अह्वा ह्वत॥ पुषादिद्युताद्य्लृदितः। प
स्मैपदेषु। श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्ल्वदितश्च परस्य च्लेरङादेशः स्यात्। परस्मैपदेषु पुषपुष्टौ।
पुष   शोषणे इत्येवमादि आदिवादिगणसमाप्तेः पुषादिः यस्तु मध्येऽस्मिन् दृश्यते नो हादि तिव
न्करणे मरधादिपाठः समाप्त्यर्थं। अस्यति वक्तीति सूत्रे अस्यतिग्रहणादात्मनेपदार्थं पुषादि
न्वाद्दिति वार्त्तिककारवचनं वाचप्रमाणं। च अपुषत्। अघ्पत। यस्तु भ्वादिः पुषपुष्टौ शिषु
श्रि बुदाहरत्येवमादिः सोऽनन्यत्वेन कृतादीनां पृथक्करणात् तज्ञापकात्। नेहि न अपुषेत्
लापर्यन्ते यो विपुषपुष्टौ। मुषस्तेये इति रूपादि पुषपाठिता। सोऽप्यननयरन्त्युनेः। न ग्राहि विचार एवं
घातवः। यस्त्विचेन निघण्टितास्ता व्यादिना एव क्रियेरन्। यत्तु स्वादितेन्मारोपितेनैवासि इत्यादितिहर
दत्तेनोक्तं तन्न। नेषां निरनुबंधत्वात्। यहोः स्वादित्वेविप्रादिशब्दाधीनात्। अउम्मादिशब्दार्थत्वे

ग॰ द॰ ३ तु अविशब्दार्थो ज्ञापकादिति दिक्॥ अथ सिद्धांतेऽपि पुषादिघस्लादय श्च्लादिन एवक्तृतोन पठिताः इति
६१ धेतंनं· प्रत्ये कं क्वारपाठे विपरीतगौरवापत्तेः न चानुबंधोत्तरीणाल्लका रोनिमातं शक्यः न शक्यो
निर्वाहप्रसंगात्· आदित्वा मीदित्वामुदित्वामृदित्वाच न तत्समन्वात्· तथा थाउ वादि पुनि धिक्षा गा
रधलरां मदीहर्षा· शमुकपुशमे· षिधुसंराद्धौ इति पठ्यंते· घस्लादिष्वपि· षिना वृत्तौ· मिमि दाह्ने
हनेजि षिदा स्नेहनमोचनयोः धांतर्धस्ववेर्दव र्समने ष्मं हयस्त्रवणे· क्र ए सामुर्थ्ये इति पठ्यते· अघ
न· अघितंनं· घञ्झी लुट्गी तिपाति कपाश्वेपरं· गं ह्वे· आगमत्· पास्मे परे घितिकिं· अघोनिष्ठ
·इदंनं क्षितं थ हि पुषा दिस्य इति वर्ते पुषघस्तादीस्पेक्र एवा क्षिशाद पठितयुक्तं तथा तु नक्तना
त्येव। मनिशास्पाति प्यस्त्रा एप्य श्वेः स्यात्· शास्त्र अनुशिष्टौ· अस्मेव ग्रहणं· मृतार्शि प्यापरस्मेपादिप्या
माहव र्शनं नत्वाह· शासुइच्छायामिति आत्मनेपदिनः इह ग्रहणं· अनिसत्यौ रपिअस्ंग नाविति जो
हात्सा दिकयोरेव ग्रहणं· अविद्यमानशपा शासिना साहचर्यान्न· तेन ध्वादिकयोः सिजेवा वकारि
णापास्मेपदेष्विस्यनुवृत्तप्यते· नच जनरार्थेन तुड्हुश्रचेति· पृथापोगकरणा साम प्यान्· अन्यथा राम
हि पुषादि घस्ता स्त्रदिता स्त्रिशास्य तिप्यरस्मैव पदेन· एवं हि द्वघ विभक्ति निर्देशः चकाराद्धनक ६१

ऽोभवति॰ अथवा मेङ् कृ स्तुन्याङ्मश रत्रैव परस्मैपदग्रहणात्संभवत्यते॰ यद्वा इहानुवृत्तं स्वत परस्मैपदेह्वषो
यः शासि रिति व्याख्येयं॰ शासइदङ्हलोरिति सूत्रेके यच्छ्येशो ग्रेवं नेयः मर्गि॰ असरत्॰ अहृषीऽजीति
गुणः आशिषत्॰ शासइदङ्हलोः शासिवसीति षत्वं॰ आरत्॰ समन्यवोयत्समरंतसेनाः समोगमृछि
प्यामित्यत्र अर्त्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वार्त्तिकेनात्मनेपदं॰ उक्तं बहलमभा घोगेपील्यङ्भावः समारंतम
मामीषाः॰ संकस्याप्त्व यिग्यागतेइति महि॰ यक्ष समोगम्छीत्यत्रभाष्येसिजुदाहरणं॰ तत्र मोवा
त्रिकस्पेति तन्त्रे वार्योचाम॥ इणितोवा॥ इरितो धातो श्च्लेरङ्वास्यात्परस्मैपदेषु॰ अभेत्नात्॰ पा
स्मैपदेष्विति किं॰ अभित्र॰ स्वरितेत्वात्तङ्॰ । जृस्तंभुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुंचुश्विभ्यश्च॥ एभ्यश्च्लेरङ्वा
स्यात्॰ अजरत्॰ अजारीत्॰ स्तंभुः सौत्रो धातुः अस्तभत्॰ अस्तंभीत्॰ म्रुचुम्लुचुगतौ॰ अम्रुचत्॰ अम्रोचा
त्॰ अम्लुचत्॰ अम्लोचीत्॰ ग्रुचुग्लुचुस्तेयकरणे॰ अग्रुचत्॰ अग्रोचीत्॰ अग्लुचत्॰ अग्लोचीत्॰ ग्लुंचुषं
ज गतौ॰ अग्लुचत्॰ अग्लुंचीत्॰ अश्वत्॰ अश्वयीत्॰ अशिश्वियत्॰ विभाधेट्श्व्योरित्यत्रग्लुचुग्लुंचोरिनमे
वेतन॰ ग्लुचुग्लुंचोरेकतरोपादानेनानिरूपत्वं यंसिद्ध्यत्येव॰ नचात्र ह्रस्ववेद्ग्लुंचावुपात्तेतस्माद्ग्लुचत्॰
अग्लुंचीत्॰ इति द्वितीयं ग्लुचेरुक्तमिति चेदग्लोचीदिति॰ तथा ग्लुंचावुपात्ते तस्माद्ग्लुचत्॰ अग्लोचीत्॰

श०रु० स्रुंचेस्रुः अस्रुंवीत् इति· तथाप्यर्थभेदात्स्रुवकृतात्भावविंगपाशौ· भाष्यकृतात्तुधातूनामनेकार्थ
६३ त्वेनेष्टसिद्धिमाश्रित्य अस्पतरीनकर्तेभ्य इस्तुके एनेनद्वयोरुपादानमामर्थ्यात्स्रुंचेरनुनासिक
लोपो न भवतीति ज्ञयादित्यौ पत्यस्तं केषांचिन्मतं परास्तं· भाष्यविरुद्धत्वात्तां॥ कृप दृ दृरु हिंसायां॥ ध्वं
दृमि॥ एभ्यां लेरङ् वास्यात् तड्छंदसि अकरत्· अपत्यये नेह परस्मैपदं· अदृत्· पत्सानो॥ सानुमारुह
त· यत्नुगम भाष्येऽस्मामर्चं मायमुत्ता गौ रूत्· रुहेर्लुङि· तिपिशपि संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति
लघुपधलक्षणो न भवतीति नन्धौ छिवादमा चमित्यथ बध्येयं· नीकैतृम्पकार्षीत्· अम्तृप्तं· अदी
रीत्· अलक्षत्॥ चिणंतेपदः॥ पदगतौ अस्मात् च्लेः चिण्स्यात्तशब्दे परे· आत्मनेपदैकवच
नमेव चाग्रगृह्यते· नतु तस्थमिपां तांतंताम इति विहितः॥ यदि धातोरात्मनेपदित्वेनतस्येहाम
भवात्· वेति निहृतं· उत्पादात्यनरस्यां ग्रहणात्· तत्या दिसेष्वं· ममवा दिभेदः· तर इति किं छत्सय
त्सेतो· उदपत्सत॥ दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योन्यतरस्यां· एभ्यः च्लेः चिण्वा स्यात्तशब्दे परे·
अदीपिष्ट· अजनि· अजनिष्ट· अबोधि· अबुद्ध· अपूरि· अपूरिष्ट· अतायि· अतायिष्ट· आप्यायि· राम
आप्यायिष्ट· जनी प्रादुर्भावे· बुध अवगमने· इत्येतयोर्दिवादिनोरिहग्रहणं· यत्तु जन जनने इत्यादि ६२

बुधवोधने· बुधिरबोधने चादीति वोनेऽहग्रहणां· निम्पात्मनेपदिभ्यो रितादिभ्यो च दीपीपूरीभ्यां
स्याहव चेंरणाना हशयोरेवज निबुध्योयेह णात· यत्तु अकर्मकस्माह श्वर्पाहकर्मकयोरेवेति माधव
नोक्तं नच्चिन्त्यं· क्रमादमुन्नाहहत्यबोधिमः अवोधिन· जागरूः स्वमात्मिरात्मा दिद्यो गविरो
रोधात· अयंच विकल्पः कर्तृर्येव भावकर्मणोस्तु नित्यः चिणपरत्वात् इहकर्तरीत्यनुहृत्ते वां:
अत्रांकर्मकलेरि। अर्नता हाता होविणावास्यातकर्मकर्तरिनिशस्देपरे· अथा प्रविभाषेयम्· अ
कारि अकृतावा कटः स्वयमेव· अलावि· अलविष्टवा केदारः स्वयमेव· अवरति किं अभेलि
काष्टं स्वयमेव कर्मकर्तरीति किं अकारि कटो देवेन॥ नदुहस्नुनमां· दुहांस्नेविणवा स्यातकर्मकर्तरि चि
शवेपरे· अदुहहि अदुग्धवाणौ· स्वयमेव· चिणभावेक्तं· लुयाउदेतिकस्यपघा लुकः प्रत्ले अधुक्षत्·
कर्मकर्तरीति· किं· दुहेकर्माणि· चिवाणौ वेयथास्यात· अदोहि गौः गोपालकेन· अथा प्रवि
भावेयं· न द्रुहस्न्नमां यक् चिणौ· वितिचिणा· प्रतिषेधात· नत्रहि उहहिगहणं· यकः प्रतिषेधा
त्· चित्तयह्ताद्धस्तन मर्थः॥ नरुधः॥ रुधः से: कर्मकर्तरि चिण न अरुद्धगौः· स्वयमेव· अरुद्धकर्म
ति तु अरोधि गौः गोपालकेन रुधिरत्र्यावरणे· अस्मैवाचयहणांनतुअनो रुधकामे स्यस्य·क

श द र र्मणि इत्यवारोधि गौः गोपालकेन · रुधिरयं द्विकर्मकः अस्यैवान्तग्रहणं नत्वत्रनो रुधकामेइत्यस्य · कर्त्र
६३ स्वभावकत्वेन कर्मकर्तुरभावात् ॥ तपोनुतापे च ॥ अस्मात्तपेः चिण् न स्यात् कर्मकर्त्तरि अनु
तापे च · अनुतापः पश्चात्तापः तस्य ग्रहणम कर्मकत्रर्थं · तत्र हि भावकर्मणोरपि प्रतिषेधो भवति
कर्मवत्कर्मणेति कर्मवद्भावातिदेशस्थले पि · अन्वतप्त पापः तापमः तपश्चात्तिनर इत्यर्थः अन्वतप
स्त पः कर्मकर्त्रस्येतेति कर्मवद्भावातिदेशात् प्राप्तिः अनुतापे · अन्वतप्त पापेन पूर्वपत्पायकर्मक
र्तमेन यथात्मपाहन इत्यर्थः शुद्धकर्मणि लकारः पापेनेति कर्त्तरि तृतीया · कर्मणो विवक्षायोगो का
र्थे वा तपोभावे लकारः हेतौ तृतीयात्यदा तु अस्पाहर्न नाथेस्य तयोः कर्मस्वभावकस्य कर्मकर्त्री
विवक्ष्यते तदा कर्मवत्कर्मणेति अतिदेशादात्मनेपदं · नत्वापि हेतौ तृतीया ॥ चिण् भावकर्मणोः ॥
धातोः च्लेः चिण् स्यात् भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे · अशायि भवता · अकारि कियत्त्वया · चिण्ग्रह
णस्यार्थं · चिणो तेपर इत्यनुवर्त्तनार्थं इत्यस्यैव चिणग्रहणस्याप्युत्तरत्र दीपजनेत्यत्र अन्यत्रा
स्यो ग्रहणं तं च · रुधः इत्यत्रवैव निहन्तं · अन्यथा तु तौ पुष्यणो परे नच प्रतिषेध एव इह त्र अवर्त्ते एम
तेनिवार्यं · तस्य प्राप्तिरूर्ध्वकत्वात् भावकर्मणोर्धकेनापि चिणः स्यात् भावात् · न चैतिषष्ठि ६३

विभक्तेन योगेन विधीयमानाः क्तः पुवाद्यर्थः सिचद्गमं चिणमविवाधते· अतो ऽत्र चिणो वयथा स्यात्
क्तो माभूत इत्येतदर्थं पुनश्चिणग्रहणमिति निष्टकृतं सूत्रे भाष्यम्‌ आहटं भ्रथो जनमस्येवेति वाच्यं· नस्या
त्याशिक्तत्वात्· समुदायात्‌ चेन्नायांत्वेतदुक्तं· अवयवापेक्षायान्तु परस्मात्‌ परवात्स्यायेन लिपिः कर्त्री
अरुन्मेव वाधते न तु चिणमिति भाष्ये वोक्तं·। सार्वधातुके यक्‌।भावकर्म वाचिनि सार्वधातुके प
रे धातोर्यक्‌ स्यात्· आस्यते शय्यते त्वया· अथ कर्मकर्तरि प्रक्रिया· इतिशीर्नोयद्वयदेशः क्रियते कटः इह क
र्मणि यक्‌ भवतीत्यस्यावकाशः। शुद्धं कर्म· पच्यते ओदनः कर्त्तरि शपो ऽवकाशः शुद्धः कर्त्ता· कर्म
कर्त्तृप्रभृतयः उभयप्रसङ्गे परत्वाद्यक्‌ धातेः कर्मकर्त्तर्युपमेयात्मनेः नन्न हि उपसंख्यानेकर्त्तव्यं· मकर्त्तर्यं· कार्यातिदे
शात्तिङ्‌· कर्मवत्‌ कर्म्मणा तुल्यक्रियः इति पूर्वत्र नैवहि यथात्मनेपदानीति विधीयते इति नियोगेव पराः शास्त्रातिदेशाप
त्तेपि नहस्तेन समायक चिणाविति तापकात्कर्मकर्त्तर्यपि गेव प्रविष्यति· अत्रैम्यवधेयं· भावकर्म
कर्त्तरि लकाराणां ब्रूनः कर्मणि चभावे वाकर्मकेभ्यः इति सूत्रात्· न त्वहिच कारेण कर्त्तरि समुच्च
यते· तस्य वाच्यार्थं समर्पकर्मिति पूर्वसूत्रे ह्यतिनेकर्त्तरिलयोर्विरुत्वे तस्थेवेतिसंदेशात्यापत्ता
ऽत्र मध्येपि वाच्यसमर्पकत्वेनोच्चिताः प्रधानभूतधात्वर्थाश्रयः कर्त्ता· फलाश्रयश्च कर्म· फलव्या

शद३ पारयोश्चधातुनैवोपात्तत्वात्· आश्रयमात्रं लकारार्थः अनेत्पलुप्यस्यैव शब्दार्थत्वात्· नं तथोतिङाम
६४ पिस एवार्थः तेषांनादेशत्वात्· ख्यात्यर्थाभिधाने समर्थस्यैव चावेशत्वात् विकारास्तास्तद्योतनाः तत्रा
विशवादयो धात्वर्थव्यापाराश्रयस्य विशेषणं तां द्योतयंति· वक्क विलोत्तफलेननु विपरीतमेवा
ल्कःकत्वे रिशा विस्यादेरपि अनुशासनस्यात्तर सेन शवादय एव वाचकाः लकाराः क्त द्योतका इति चेत् न
आशीलिङि· लिङि च अदादि नहोत्पादिषु च शवाद्यभावेपि तत्प्रतीतेः यद्यपि क्वचित् लिङामभावेपि
प्रतीयं ते नयोप्यमी· अशाप्यकारिगच्छेति विलेशा प्रमाचि ध्रिमात्र तः तथा चाविभक्त्यादिर्धात्वमात्रे
विकर्णे धीः। तथापि तत्रपरमते लुप्तस्य नैवोधकं अस्माकं तु यः श्लिष्य ते सत्तु प्यमानार्थाभिधायी त्व
भ्युपगमात्सर्वं सुस्थं तत्र कर्तृकर्मणी वदन्ति इन्तत्रिष्ठां संख्यामपि प्रतिपादयतीति कर्तृकर्मणोर्हि
त्वे बहुत्वे च द्विवचन बहुवचने भवतः भावे लक्तेः असत्वावस्थापन्नो धात्वर्थभूतां क्रियामेवाभिधत्ते धी
तय निवेति· तत्र प्रथम पुरुषैकवचनमेव भवति न मध्यमो न तमो· युष्मदस्मत्सामानाधिकरण्याभावा
तः नापि द्विवचन बहुवचने· द्वित्वबहुत्वयोरप्रतीतेः एकवचनं तूत्सर्गः करिष्यत इति भाष्याद्द्व राम
ति· अत्र बहुवचनं नेत्सुपि उत्सर्गः उष्ट्रासिका आस्यंते हन शायिकाः शय्यंते इत्यत्र भाष्ये नद ६४

तद्रूपमुपगमात् । उष्ट्रासिकां हि आसिकाः स्वरूपत एव विलक्षणा । हताघ्रानानां प्रकारं शीरतेंगन्नाभाश्रवना
नां विकीर्णकेशाः विस्रस्तवस्त्रा । इत्यादि । तस्मात्स्यात्तत्राख्यानवाचकस्य विभावस्य स्यादुत्तरूपगतमभिधाव
मासा इह एव च नंभवत्येव । इवशब्दप्रयोगमंतरेणापि इवार्थगतिर्भवति परत्र परशब्दप्रयुक्त इतिमा
यात् । तदयमर्थः यादृशानि हतानाम ने कष्टकारातिशयना निमादृशानि देवदत्तादिभिः । क्रियंत इति ।
एवं चेह उष्ट्रासिकाः ध्वांक्षिका इति द्वितीया बहुवचनांतं क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वात् । न चैवं क्लीव
त्वे एकवचनं स्यादिति वाच्यं । स्त्रियां क्तिन्नित्यधिकारात् स्त्रीत्वावधारणेन सामान्ये नपुंसकमित्यस्य
अप्रवृत्तेः । बहुत्वावधारणेन च एकवचनाप्रवृत्तेरिति दिक् । केचित्तु कर्मणि पर्यनकार इति मवाना
आसिकाध्वांक्षिकाशब्दौ प्रथमांतावित्याहुः तथाहि आसिकाध्वांक्षिकयोर्भावत्पाकाजभावा
द्धगंतव्या इतिकर्मत्वे गोदोहमप्नुते इति च कर्मतानः । उष्ट्रासिकाहनशायिकयोरथ आख्यातप्रक
स्तुप छित्ते आसनशयनेप्रतिपरिच्छेदकत्वेनं प्रयुक्तं गोदोहस्य वस्त्रापेपरिच्छेदकत्वं च उ आसिकाशा
यिकयोः साहरूपद्वारकं गोदोहस्यतत्कालोपायितया इत्यद्वेतन । एतच्चविविच्यातरेभवत्येवेति
केचित्तद्वयाः भाष्यकारैस्त्वभावे पिन विधानेव कृत्वं स्वीकृतमित्युक्तं । न चैवमाख्यातवाच्यप्रभाव

श॰द॰३ स्यासत्वावस्थापत्रनेतिसिद्धांतोपजेने निवाच्यं॰ लिंगायोगस्यकारणात्स्त्रियाःकायोगस्य वेदस्त्रतत्वा
६५ वस्थापत्रनेतिसिद्धांतोभजेने निवाच्यं॰ लिंगायोगस्यकारणात्स्त्रियाःकायोगस्य वेदस्त्रसत्वावस्था
त्वेन विवक्षितत्वात्॰ अत एव पचति॰ भवति पच्यते भवति॰ पुरुषमृगोधावति इत्यादौ धात्वर्थभू
तायाः क्रियायाः क्रियांतरं प्रतिकर्तृत्वकर्मत्वाभ्यामन्वयेपि न काचित्क्षतिः॰ नचैतावताद्यनादि
साम्यं॰ वृजास्त्रियाद्यौ हि भावः सलिंगः॰ यथा यथैव कल्पका एकादि न घोति वैषम्यमुष्ठत्वात्॰
अन्वयबोधेपि अनुभवलक्षणाः शाब्दशक्तिस्वभावएव नियामकः न तु एतदर्थं कर्तृमिहितो भा
वो इत्यपघसंख्या श्यन इति॰ कृत्वापि तद्गुणाद्दोन सत्वात्थकृत्वे॰ एतच्च अप्यपन्नोभावश्चेतिवार्ति
के स्फुटीभविष्यति॰ अनन्वयकृत्वविशिष्टं तव्यं भवति इत्यादौ एकत्वं च संख्यायाएवान्वय॰
न तु कृत्वादौ इत्यादि यथानुभवं यथा कारकेच वक्तव्यम्। कर्तरि शप्। ३।१।६८। कर्तृवाचिनि सार्वधा
तुके परे धातोः शप् स्यात्॰ पकारः स्वरार्थः। ङित्वप्रतिषेधार्थश्च॰ शकारः सार्वधातुकार्थः॰ शप्
श्यनोरित्यादौ विशेषणार्थश्च॰ पचति पठति॰ कर्तृग्रहणं कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इत्युपयोक्ष्यते॰ इह राम
तु सार्वधातुके शप् भवति इति सामान्यविधानेपि न क्षतिः। भावकर्मणोर्यगादेरपवादत्वात्॰ ६५

कर्त्तरि शपः पर्यवसानात् । न च यथि धोमा वकर्मग्रहणं नानुवर्त्तत इति वाच्यं । पचतीत्यादौ शबादी-
नेव निमित्तत्वेनाश्रितस्य कर्तुः प्रसंगात् ॥ दिवादिभ्यः श्यन् ॥ शपोऽपवादः । दीव्यति । सीव्यति । मृगाश्रद्धेष
णं इति चुरादौ अस्य नधात्मने पदीपठ्यते । तस्य पयः पारावारपारमगुरूपोयम्यगयतः इत्यादि भवति ।
दिवादिष्वपि पाठसामर्थ्यात् मृगयतीति साधु कंड्वादिषु वा मृगशब्दो द्रष्टव्य इति ह्रादन्ता दयः ॥ वाभ्रा
शभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः ॥ एभ्यो श्यन्वा । भ्राशृभ्लाशृदीप्तौ भ्रमु अनवस्थाने । भ्रमु चलने ।
द्वयोरपि ग्रहणं क्रमु पादविक्षेपे क्लमु ग्लानौ त्रसी उद्वेगे । त्रुटी छेदने । लष कान्तौ । इह भ्रमु अनवस्थार्थो भ्रमिः
क्रमि त्रसी च दिवादयः त्रुटि क्लमोदादिकः इतरौ भौवादिकौ । अतः उभयत्र विभाषेयं । भ्राश्यते । भ्राशते ।
भ्लाश्यते । भ्लाशते । भ्राम्यति । भ्रमति । देवादिकस्य भ्रमेः शमामष्टानां दीर्घः श्यनीति श्यनि दीर्घः भौवा
दिकस्य तु न भवति । अशमादित्वात् । क्राम्यति । क्रामति । क्रमः परस्मैपदेषु इति दीर्घः । अयं चाशितीत्यनु
वृत्तेः श्यनि शपि च भवति । कौमुद्यां तु क्रमो दीर्घः स्यात् । शपीति व्याख्यापदश्यनि दीर्घस्य एव भ्रसाहृतान
द्यमुद्दमेव क्राम्यति । क्रामति । ष्ठिवुक्लम्वाचमां शिति इति दीर्घः । क्लमेर्दिवादिपाठः पुष्पादिकार्यार्थः
कौमुद्यां तु भौवादिकस्य तु क्लमतीत्युक्तं न दृष्टपाणिनीयमेव । त्रस्यति । त्रसति । त्रसेर्दिवादिपाठे फ

शवृ३ फलं चिंत्यमिति हरदत्तः ॥ त्रुट्यति । त्रुटति । लष्यति । लषति ॥ यसोऽनुपसर्गात् ॥ अनुपसर्गात् यसेः श्यन्वा स्या
६६ त् । यस्यति । यसति । अनुपसर्गात् किं । आयस्यति । प्रयस्यति । इह नित्यं श्यन् । यस्तु प्रयत्न इत्यस्य दैवादिक
त्वात् ॥ संयसश्च ॥ संपूर्वात् यसेः श्यन्वा । संयस्यति । संयसति । इह यसः संयस इत्येव वक्तुं युक्तं ॥ सोपस
र्गार्थमिति संयस एव । न त्वन्ययसादेः इति नियमेन इष्टसिद्धेः ॥ स्वादिभ्यः श्नुः ॥ सुनं । सुनोतीति विनबंध नेइ
त्यस्वारोऽसादौ वपाठात् सिनोति सिमानी त्युभयमपि भवति ॥ श्रुवः शृ च ॥ श्रुवः श्नुः प्रत्ययः स्यात् । स
न्नियोगेन शृ इत्ययमादेशश्च । शृणोति । शृणुतः । शृण्वंति ॥ अक्षोऽन्यतरस्यां ॥ अक्षू व्याप्तौ भौ
वादिकः । अस्मात् श्नुर्वा स्यात् । अक्ष्णोति । अक्षति ॥ तनूकरणे तक्षः ॥ श्नुर्वा स्यात् । काष्ठं तक्ष्णोति । तक्षति
वा । तनूकरणे किं । संतक्षति वाग्भिः भर्त्सयतीत्यर्थः ॥ तुदादिभ्यः शः ॥ तुदति । नुदति । जवति तुदति इति स्थिते प
रत्वात् गुणं नित्यत्वात् शो बाधते ॥ रुधादिभ्यः श्नम् ॥ एभ्यः श्नम् प्रत्ययः स्यात् । मित्त्वादंत्यादचः
परः । ननु कौ रिस्मत्त्वात् येन अर्थं शर्यं बाधते । शकारः अत्र लोप इति विशेषणार्थः । नात्र नलोपः
प्रयुज्यमाने यत्नानां यत्नानामिति अचापि स्यात् तु नवनामीति दीर्घश्चेद्भवतेनाशिति न्त्र प्रदेशाभावा राम
त् नभविष्यतीति वाच्यं । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन प्रसपि दीर्घेनाशितिस्य प देशसंभवात् । किं च पत्ना ६६

येनैव भाव्यं । न च तन्नोपि परत्वात्सुपि चेति दीर्घोस्त्विति वाच्यं । संनिपातपरिभाषया तस्य नाप्रवृ-
त्तेः । न चैवं रामाणामित्यादौ नामीति दीर्घोपि नस्यादिरेति वाच्यं । न्यारंभसामर्थ्यान्नामीति दीर्घे कृते
व्यवधानेपि चानपरिभाषैवबाधितत्वेनैष्टेः यत्तु हरदत्तेनोक्तं कष्टाये ति निर्देशात्सामान्यापेक्षत्वात्प्रत्यक्ता तद्दी-
र्घेभविष्यति । एवमपि तस्य पूर्वस्माद्विधिलब्धानिवत्वान्नशर्द्य वाच्यमिति लोपः स्यादेवेति । तदि-
त्यं । सामान्यापेक्षणं हि ज्ञापकेन परिभाषायाः क्वाचित्कीत्वप्रवृत्तिरिति लक्ष्यानुरोधात्सिध्यत्वनाम ।
औत्सर्गिकीत्वप्रवृत्तिः किमर्थमिह त्याज्या । यत्ना नामित्यादिलक्ष्यसिध्यर्थमेवेति चेत्तन । सत्यपि सि-
द्धे लक्ष्ये तत्सिध्यतीति समनन्तरमेवोक्तत्वात् । स्वधर्मत्वे लक्ष्यासिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च । किंच पूर्वस्मादपि
विधाविति ऋतिस्ववीयः तस्य हि पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादित्यर्थो हि न । यद्वा स्थानादिष्टाद्व-
पूर्वेन कार्यं जननमात्रं न तन्निमित्तत्वेनाश्रितं । यद्वा निमित्तं न कारणं कारणं स्थाने नाभावना हिष्टादृ-
वः पूर्वे इति यत्किंचिदिदं तन्न । तस्मात्प्रागुक्तविधयाप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्त्रपाद्याः दीर्घी
त्यागे वेति विशेषणगर्थः । शकारानंचैव पपिविश्रानां भ्रमानामित्यत्र अतिप्रसंगः अनर्थकत्वा
त्तन वा विकारणोप्येवमेवेति वाच्यं । एकदेशिमतेनैतस्य वाचकत्वात् । मुख्यमतेपि घोत्येनार्थेना

श॰र॰३
६७
नार्थवत्त्वात् अनुप्रत्ययसंज्ञायामर्थवत्त्वे विश्वासिनस्य वृत्तौ लशक्तितिशास्यते संज्ञा सिध्यति । किंच ।
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया विविधानामिन्त्याहोनातिप्रसंगः तस्मात् आत्तलोपरिति विशेषणा
र्थः अमाशकार इति चिंतं । नचाहेधातुकसंज्ञा निहत्यर्थोपि मोक्षः । तस्यां हि सत्यां अनाक्षिपभक्ति
अतोलोपः स्यात् । रूपाणां हि । मिनोति । गुणः स्यात् । हिनस्ति । न्वाणो टि । नचवच्छेपोपोगुणाः इदं चेतिचिन्नयेस्या
दित्युक्तमिति चेत् । नत्रिनयमस्याप्रांगत्वादश्रमः पूर्वभागस्यचानंगत्वात् । तथाहि यस्मात्प्रत्ययवि
धिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमित्यर्थः प्रत्ययेविधीयमाने यत्तस्य पूर्वमस्यानिर्दिष्टं धातोः प्रातिपदिकादित्यादिनारादि त
त्रसिमन्नतोगमिति । इहतु प्रत्यये च मीनिर्दिष्टं दधादिकस्यो धातुस्य इति ततस्मात्प्रत्ययः परः यस्माद्धि पूर्वभा
गात्प्रत्ययः परः नासौ तस्मिन्विधीयमाने पूर्वमस्यानिर्दिष्टं इति दिक् । रूपाणां हि । मिनाति । तनादिकृ
ञः । तनादिभ्यः कृञः श्नुप्रत्ययः स्यात् । तनोति करोति । कृञ्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातं । तनादित्वा
देवसिद्धेः । नतु तनादिकार्यापेक्षानियमार्थं तदस्तु । तेन तनादिभ्यस्तथासो टिति वैकल्पिकस्य सि
च लुकोऽप्रवृत्तौ अकृतन्म्यहृथाइत्यत्र द्वैरूप्यं न भवतीति चेत् । मैवं । प्रत्ययविधौ विकल्पेन तथा राम
वे कृत्वा स्यादिति लोपि नेष्टसिद्धेः । न च विकल्पेन नित्यस्य बाधा विकल्पं प्रति नित्यस्याप्रसिद्धत्वात् ६७

नयतनादिपाठसामर्थ्यादपवादानुवृत्तनशामाणपादिनिम्पायेनअपिहत्वा वाधनात विकल्पन चितस्य
वाधः तनादिपाठस्य विकरणविधौ चरितार्थत्वात् विकल्पोपि अनयाः स्यादौ चरितार्थः प्रस्तुतक्रिय
माणे कृञ्ग्रहणेन नादिषु कृञः पाठस्य अनन्यार्थत्वात् तयेन नाप्रासि न्यायेन विकल्पो नित्यविधिवा धी
त कृञ्ग्रहणं तु विकरणविधौ तनादिषु कृञः पाठश्चरितार्थो माभूदित्येवमर्थं स्यात् तस्मात्कृञ्ग्रह
णपरित्याग एवोचितः ॥ धिवि कृण्वि इत्यादि धिवि प्रीणने कृवि हिंसाकरणयोः अनयोरुकारोऽन्तादेशः
स्यात् अप्रत्यय अ शपोपवादः अतो लोपः तस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणो न धिनोति कृणोति
नुमनुषक्तः पोग्रहणं तु ग्नि धि रूपहेशावस्थायामेव प्रवर्तेत इति ज्ञापनार्थं नेनत्तु धिधातुपदेशि वह
वनं प्रत्यय सिध्यर्थमिति वचनमकर्तव्यं भवति नङ्गाप्रत्या नेनैव तापनात ॥ आदिभ्यः आप्स्थ
क्रीणाति प्रीणाति ॥ स्तम्भु स्तुम्भु स्कम्भु स्कुम्भु स्कुञ्श्च अथाद्यास्त्वारः सौत्राः ॥ स्कुञ् आप्रवणे
एभ्यः श्नु स्यात् श्नाश्च स्तभ्नाति स्तभ्नोति हौ शानज् स्तभान स्कम्भ हि स्कभ्नाति स्कभ्नोति स्कुभ्नाति
स्कुभ्नोति स्कुभ्नाति स्कुभ्नोति स्कुनाति स्कुनोति तद्विकरणसामर्थ्यात्सौत्राणामपि धातुत्वं
म वीर्धत्वं न चेत ह्विकरणमात्रविषयत्वं ॥ हलः श्नः शानज्झौ ॥ हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्यात् तु

श॰द॰३ पुषाणां॰ पुषाणा लोकमिपतन्त्य हिः। अस्यादिष्विपः आनन्यशानं च॰ विना दंतो दातः मत्रिपात परिपाषाया॰
९८ अनित्यत्वात्॰ हेलुंक॰ हेलाः॰ किं॰ क्रीणाहि॰ हौ किं पुष्णाति॰ अइति स्थान षष्ठीनि र्देशः आदेशत्वलाभा
य॰ इतरथा हि अत्पूर्याना मेवे स्यात्॰ ननु तथैवास्तु को दोष इति चेन्नः पचपचेटेत्या दावपि शपंचा
धित्वाशानच प्रसंगात्॰ न चक्र्यादिष्विपइत्यनुवर्तते नेइति वाच्यं॰ स्नाभान॰ स्तुभानेत्यादिवदुत्तरा भसन्निधा
पत्तेः नचस्तंभ्यादयोप्यनुवर्तन्ते यितु शक्यं॥ विशेषविहितेन शानचा अइ षष्ठी रपिबाधे स्तम्भु हि इत्या
देरपि हि प्रसंगात्॰ नचष्ठ श्रेत्यनुवर्त्य। अस्यादेरपि क्र्य प्रसंगात्॰ नवस्तंभ्यादिष्वप एव श्नाः शानच ने स्यु
त्र प्रमाणाभावात्॰ तस्माद्यथान्यासमेवास्तु॰ शानचादिक रणो वृथा योजने चिंत्ये॰ ख्यानिवज्ञावेनैवाप्रि
रिति हरदत्तः अत्र ये चिंता॰ अनुवर्तध कार्ये पिक विदनन विधाविति निषेधः प्रवर्तन इति ज्ञापनार्थं पि
दं॰ तेन वार्तिक मे नेष्टता दित्यत्रई तेन॰ भाष्यमतेनु अविद्धीष्ट त्यत्रा ङित्वे नित्यं न भवति एतच्छक्तिती
तिसूत्रेस्फुटीकृतमस्माभिः बेदरपि शाय नपि अपिश दावशानच्द्रौ अहो चरमाय जिह्वयामध
वधानदेवम विनेः हृय हीर्भः बेदसी निगृह्य। नेहैष्पभकारः आनि दितामिति विधानेर्न लोपः यो राम
अल्कभाय इत्मार्मधस्त्वे॰ आस्कप्राप्तित्यर्थः व्युत्पयो बहुलं किरणाः प्रक्रांताः ते षां छंदसि विद्धुर्नव्यत्य ९८

स्यात्॰ अतिगमनं अत्ययः अपि ध्वर्वाहिराणोभावे एरच् ॥ विदन्मोन्यविषयावगाहनं क चिद्धो विक
रणो कविस्रवः ओजसुष्मुस्पमेरे ति श्रुहम्सचोङ्गामिभेर नि॰ भि नन्नीति प्राप्तेन ह्नम्या परिद्धनज्रपा
मरूने पति॰ प्रियतर इति प्राप्ते॰ जीत वापरवाक्षाधो व्याधमाजी व मान स्त्यपि पुराणादौ छोरस द
शेनात्समाधेयं॰ इंद्रो वृत्तेन नने घत्न न घने लौ टिश पालियो हौ विक्काराणो॰ इंद्रेणा युक्ता नरूषे मध्व नं
तामेनाथं तराने विंध्यारो लिङ्॰ ममनू स्ति पुशर॰ इतित्रयो विकारणाधातो गुणाः नरूषमस इति छिन्ने
नित्ये ङि॰ नइति सत्तो यः याम्र इत्यतोपेयः यलोपः आह्नुणः बहुलग्रहणाम्रवेविधिव्यमिचारार्थन
था च भाष्ये इदप्ति ऊथ्यग्र ह लिंग नराणोका ल ह लच स्वा क त्नेयङ्गं च व्यत्ययमिच्छ तिशा स्त्र ह रे
षा सो पि हि सिद्धं तिवा हुल के न च पंचस्पष्ठः पुस्ता मा ना सी दुनद त्नि माया॰ इतिणाम्पामि ति
प्राप्ते॰ तिसं च षा ल ग्रेअश्च यू घायनस्त नि॰ न इंती तिप्राप्ते॰ लादेश च्चं गपः क्रिया साधनविशेषरूपः
स्वार्थ परार्थ त्वा दिद्धो पुग्रहश इत्यवाच्यः यथोक्तं यत्रात्मने पदाइदं ॥ विदृर्थो ल्पगण्य नं॰ अन
न था विलादेशान मन्यं ने तत्सुपग्रहमिति॰ आत्मने पदाः इति लादेशादि ति ने हे नोपंचमी इ ह न त्र

३ शब्द नीतिनिमित्ते परस्मैपदे आत्मनेपदे च ग्रपयह शक्तोलस्त णाया वर्त्तते॰ ब्रह्मवारिणामिछन्ते इछनी निषा
६९ द्धे॰ अनीयमन्पञ्जमिं युंध्यन्ति॰ युध्यत इति प्राप्ते मधोस्त्वम्नाङ्घामं न मधुन इति प्राप्ते॰ भाषायां तु यद्य
पि अर्द्धर्चौ हित्वा उभयलिंगो मधुशब्दो न्नितथाप्यर्थविशेषु एवं न थामकरं रम्यमधान पालिक
स्यापि वाचकः॥ अर्द्धर्चौ दिगणे पाठात् पुंनपुंसकयोर्मधु रितिशाश्वतकोशात्॰ अमृते तु नपुंसक एव॰
अत एव प्रत्ययोदाहरणे रत्नमाघस्का॰ नरः पुरुषः अथा सर्वा रेहं शाभिर्विघ्रपा॰ विप्रपादिति प्रा
प्ते॰ पुमि श्रणो विपूर्वः॥ आ शिषि लिङ्॰ फाल वाचि प्रत्ययः कातः घोग्रीनाधास्यमानेन लुटे वि
षयेलङ्॰ हल॰ नि षुभो ञः युफितसु श्रवीरः शुभशुंभ शोभार्थे॰ भकारस्य फकारः आश्वलायनसू
त्रे॰ नैत्तिरीये भकार एव पठ्यते॰ इनि हरस्रः वस्कन्तस्कन् आश्वलायनसूत्रेपि भकार एव पठ्यते॰ इ
ल प्रत्ययोदाहरणात् सुहितमिति प्राप्ते इति भाष्यानरोधेव स्पर्धः अव॰ उपगायंतमोपात्त
योगविभागः दीर्घस्य ह्रस्वः स्वरप्रत्ययः परादिश्चं रसिव ह्रलमित्यत्र वस्पने कर्टश रुकारककमा एम
त्रस्योपलक्षणं॰ न द्वाविंनीनो विभक्तीनांप्रत्ययः इति हरस्रः एवं वसुपतिः इत्यत्रे नैव गात्॥ ६९

नैवगतार्थतास्यात्· तस्मात्कास्कत्वाविनांकृत्तादिनादीनामपिप्रत्ययः स्याद्धार्यः तथावकर्मण्यपतिति
सूत्रेभाष्ये· अंशाशायेतिकृताप्रत्ययग्रहणंस्मीतितद्बत्तत्रैववृष्कृटीकरिष्यामः प्रडि· तिप्रत्याहारात्यकोपश
शादाम्पलिआगछिप्रडितिङ्कारेणानेषांप्रत्ययः प्रागेवोदात्तत्वा एषांस्तुयतिङ्· बभृतीनांप्रत्ययं
शास्त्रकृत्पाणिनिर्विंतिमचवाकुल कैनासिधाति· बहुलग्रहणंनादनेदेति बहुलंतस्माभावोवाहुल
कमनोनास्तिवाहुलं· लिङ्या शिष्यङ्·॥·॥ ईडसिधातोरङ्प्रत्ययःस्यात्तस्याशीर्लिङ्· परेस्मैगागमिवचि
रिदाविरुहिप्रैवाचमङ्· पायेपाद्दश्पन· उपत्वंयंत्रमत्तुत्रियाणाउपपूर्वोनिष्ठनैणशिविलिङ्·पि
पीमङ्· यासुट्· लंदस्तुभयथेतिसार्वधातुकसंज्ञायाः अपिसत्वात्लिङ्· सलोपोनत्यस्येतिसलोपः अ
ङि· आतोलोपः अनोपेयः सत्यसुपदोयःअमेमजाननोगृह्यात्· मंत्रेवोचेमापेर्ये· वचउम्· विद्वयसेनाम
नामिप्रविष्टं· प्रतंचारिष्यामितद्धकेप· असदवेतीमारुहेमास्वस्तये· दशोरक्तवक्तव्यः पितरेवदृशेपतो
तरेव· अङि· तुसंनिज्ञेदृशाङीतिगुणः स्यात्अथकं उपसर्गेयोमशरण्णानुहैतिनि· स्वमेनेरिष्यामोति·
अत्रभाष्ये· सार्वधातुकत्वाल्लिङः सलोपःआर्द्धधातुकत्वादेत्वमितिएर्लिङीतिसूत्रेणातिभावः अरु·
वात्तनकार्यःवाहुलकात्॥॥ इतिशब्दकौस्तुभेतृतीयाध्यायस्यप्रथमेपादेचतुर्थमाह्निकं॥ ॥

३।१८३ कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियः॥ कर्मशब्देन तत्स्थनिष्ठा क्रिया लक्ष्यते। कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियो लकार
७० वाच्यः कर्त्ता कर्मवत्स्यात्। अस्य योवहुलं लिट्याशिष्यंङिति द्विलकारकोनिर्देशः लुङ्गनिर्दिष्टो वाल
कारः लोपस्क संयोगांतस्येति हलोपमामितिवा। न चलप्रहणमिहानुवर्त्तं वष्पाविपरिणाम्यते। तेनाभिम
तार्थलाभः यमात्मनेपदविधिविचव्रावीः प्रयोतने। भिद्यते काष्टं स्वयमेव। अपेरिकाष्टं स्वयमे
वक्तारिध्यते कष्टः स्वयमेव। आत्मनेपदस्य त्रीपेपिङ्मास्यदाहरणानि। यकुविणोविचव्रावानांतुक्र
मेणोति विवेकः। निवृत्तप्रेषणं कर्मस्थक्रियावयवेछिनत्ति। निवर्त्तमानेकर्मन्वेस्वेकर्तृत्वेवातिष्ठते। अ
र्णाचावस्थायां अकर्मकत्वात्कर्त्तरिभावेवलकाराः। तत्र पदाकर्त्तारितिदाधुझेकर्तरीवरूपे युक्ताने
र्णाचावस्थायांभिदेः कर्मीभूतेकाष्ठेयादृशी क्रियाद्विधायएवनरूपा करोतेः कर्मणिचकर्त्तेत
युप्वाँवस्थायांभिदिक्रियोर्यभिदिकृजोः कर्त्तारीलकारवाच्यश्चेति। अतिदेशाद्यागादिचतुष्टयम्
त्पत्रिरूपा तया तुल्यक्रियो यं भिदिकृजोः कर्त्तारीलकारवाच्यश्चेति। ... कविकर्मस्थत्वं कवित्तु तथाणिराणां वि
वृत्तिः यथा निवृत्तप्रेषणाःस्याकर्मत्वं। यथावक्रियायाः कविकर्मस्थत्वं कवित्तु तथाणोराणा वि
त्तिसूत्रेलुत्पादितं। कर्मणोति किंकरणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियेमाभूत्। साधुसिः छिनत्ति। साधु एम
स्थालीपचति। नविद्धकरणाधिकरणावस्थायांअसिस्थाल्योर्व्यापारोवस्थतः तत्रविधातुनानोपा ७०
स्थालीपचति। नविद्धकरणाधिकरत्वावस्थायां

तीयत इति चेन्न किं ततः न हि अस्मिन्सूत्रे सादृश्यप्रतियोगिभूतायाः क्रियायाः धातूपात्तत्वं शब्देनाभि
ते। येन कर्मग्रहणं विना अतिप्रसंगो न भवेत्। किं च कर्तृस्थक्रियात्र एष्वेव व्यावर्त्या गच्छति ग्रामः स्वय
मेव। आरोहति हस्ती स्वयमेवेति। अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्माति श्रद्धाति चेत्यादि। न चैवं करोत्यर्थ
स्यपत्तस्यापि सतेच्छादिवत्कर्तृस्थत्वात्कारिष्यते कटः स्वयमेवेति कथमुदाहृतमिति चेत्तत्। कर्तृनिम
त्पादनार्थत्वस्य प्रागेव वारितत्वात्। लकारवाच्यः किं भावे लकारोत्पत्तौ मा भूत् भिद्यते कुशूलेन इहमु
त्पत्तिहेतुकुशूलात् द्वितीया स्यात्। किं च लकारवाच्यत्वविशेषणाभावे कृत्याः खलर्थाश्च अस्मिन्कर्त
रि स्युः। भेत्तव्याः कुशूलाः स्वयमेव। ईषद्भेदः स्वयमेवेति। इष्यते तु भाव एव भेत्तव्यं कुशूलेन। कुशूलस्य
वा। कृत्यानां कर्तरि वेति षष्ठी। ईषद्भेदं कुशूलेन। यत्तु इह चार्थिके कृत्यक्तखलर्थेषु प्रतिषेधस्तुम
न तत्कर्मग्रहणमविवक्षितम् अन्यत्र सहपाठात् इह पठितं भवत्येव हि एषोऽकर्तृकत्वात् गत्यर्थाकर्म
केनिष्ठ्येणाकर्तृत्वात् किं तथा च मिनोतेर्णौ पकृते कस्येति निष्ठा न त्वे मिनोयासः स्वयमेवेति कर्तरि क्रम
दाहरिष्यते। अन्ये त्वाहुः कर्मग्रहणं विवक्षितमेव। गोवा दुग्धं पय इत्युदाहरणासंभवात्। अत्र हि गौः कर्मक
र्तृत्वात्। न त्रकर्मवदतिदेशः स्यतिक्रम्यात्। न हि अत्र सिद्धान्ते गत्यर्थाकर्मकेत्येतत्स्य वर्णेत पयास्पेदा

श.द.३ कर्मत्वात्सकर्मकत्वात्· न चैवं सकर्मकत्वादेव· कर्म वदति देशोन म विष्यतीति वाच्यं तु हि पयो वर्द्धते स
७१ कर्मकयोरितिन्नतिप्रसंगात्· न च वहुलग्रहणादेवतदप्रवृत्तिः न स्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादिति दिक्· व
तिग्रहणं तु शक्यमकर्तुं· तथाहि लकारवाच्यस्य कर्तुः कर्मसंज्ञैवाप्राप्ता न च कर्मसंज्ञया कृते संज्ञायाः बा
धः एकसंज्ञाधिकारात्· अन्यप्रसक्तानां समावेशात्· न चैवं सकर्मकत्वाद्भावे लो न स्यादिति वाच्यं· आ
नुपूर्व्या सिद्धत्वात्· कर्मसंज्ञा लकारोत्पत्तिं प्रतीक्षते· लकारवाच्यस्यैव कर्तुस्तद्विधानात्· ततः प्रा
कर्मकत्वानपायेन भावे वा कर्मके प्रकृतिभावे कर्त्तरि लिविधेरप्रवृत्तत्वात्· न चैवमपि यगात्मनेपदे न
स्यातां शुद्धयोः कर्मकर्त्रोः भावकर्मणयोः परत्वात् शब्प्रसंगात्· भावकर्मणोरित्यात्मनेपदस्य शेषात्कर्त्त
रीति परस्मैपदस्य च विप्रतिषेधे परत्वात्परस्मैपदप्रसंगाच्चेति चेत्· न भावकर्मणोर्विहितेन यकात्मनेप
वादभूतेन आक्रान्ते विषये परिहृत्य सार्वधातुके शवितिङन्तस्य गस्य प्रवृत्तिप्रसंगात्· कर्त्तरि शवि ति
सूत्रे कर्तृग्रहणमतिरिच्यते· तस्येन फलं कर्तैव यः कर्ता न त्र शवादयो यथा स्युः कर्मकर्त्तरि मा भूव
न्निति· न यस्मिन्नहारहन्नपक्षे नहेत्वादिनाय कि निषिद्धे शपनस्यात्तथा लिङ्· लिटोरिव निर्विकारा ल्प
ता प्रयोगापत्तिः इति चेत्· एवं तर्हि कर्त्तरीति योगो विभज्यते· भावकर्मणोरित्येताविभावे कर्मणि चे ७२

ति॰ननुः कर्मणोस्यनुवर्त्यकर्मणि कर्त्तरि यक् भवति॰ शपोपवादः॰ नदुहेत्यादौ अपवादाभावात्तु न हलन्त
गस्य छिति॰ एतच्च व्याख्यानं यविधावेव भाष्ये छितं॰ एवं तावत्तत्र यक्प्रसिद्धः॰ न दुहस्नुनमामिति लिंगाद्य॰
तथा कर्त्तरि कर्मत्वेन॰ कर्मणेत्यनुवर्त्य कर्त्तैव यः कर्मा तत्र परस्मैपदं॰ न तु कर्मकर्त्तरीति व्याख्याना
दात्मनेपदं॰ तस्मात् इत्कारणेत्यक्तेपि सर्वं सिद्धं सिध्यतीति छितं॰ किंप्रमाणेन वत्करणे अतिदेशो यमि
तिस्पष्टमेव सर्वपोदारूपानिमित्तताहातम्यत्व्यपदेश शास्त्रकार्यातिदेशभेदादिति छाति वक्ष्यत्येषु
त्पादितं॰ इहतु आदितस्त्रयाणामसंभवः॰ व्यपदेशातिदेशस्तु संतापम्नात्रमिष्यते॰ तत्र वत्करणोत्मर्थं॰
अतो द्वाववशिष्येते॰ तत्रापि शास्त्रातिदेशे यगात्मनेपदसिध्यर्थं पूर्वोक्तयत्न आक्षेपइतिक्लिष्टता॰
यथार्तवकार्यं तदर्थत्वादतिदेशांतराणां॰ अंतः कार्यातिदेश एवायं॰ न च अस्मिन्पक्षे द्वितीयाप्यति
दिश्येत॰ तथा च भिद्यते कुसूलेनेति भावे लकारे कर्त्तरि द्वितीया स्यादिति वाच्यं॰ लवाच्यस्यैव कर्तुः
कर्मवदतिदेश इत्युक्तत्वात्॰ न चैवमपि भिद्यते कुसूल इत्यत्र दोषापत्तिः अभिहितत्वेन द्वितीया
याअप्रसक्तेः॰ न चेह अनभिहिताधिकारो नास्तीति चेत्॰ सत्य॰ तथापि वत्करणसामर्थ्याद्यथा अनभि
हिते कर्मणि प्रत्ययस्तथैवानभिहिते कर्त्तर्यपि लभ्येत॰ तच्चात्राप्यनभिधानमस्तीत्युक्तमेव॰ ननु

श॰दे॰३ निवृत्तप्रेषणाः लुनाति भिनत्ति स्वयं अकर्मकाः। द्विधीभवतीति वदतः तत्कथं कर्त्तुः कर्मणा तुल्यक्रियत्वं वि
७३ निवेतः नहि अस्मिन्प्रयोगे यत्कर्म तेन तुल्यक्रिमतोऽयमः किं नहि प्रयोगांतरे यत्कर्म तेन। न चैवं पंचत्वो
दनं देव स्नः राध्यति ओदनः स्वयमेवेत्यादावतिप्रसंगः इति चेतः अत्र वार्त्तिकं कर्मवद्दृष्टश्चेत्समानधातौ
विति स्याय सिद्धं वेदः धातोरिति अनुवर्त्तते। कर्त्ता कर्मणा च धातोरन्यत्र न संभवतः इति सामर्थ्यात् एव सि
न दत्तं त्रिकं कर्मत्वविवक्षायां यस्मिन्नेव धातौ यत्कर्म तेन तुल्यक्रियस्तस्यैव कर्त्तेति नेन धातुभेदेन भव
ति। स्यादेतत्। एकस्यापि रूपभेदेन कर्त्तृत्वं कर्मत्वं च दृश्यते। आत्मानमात्मना वेत्तीति यथा। एवं च श्रोस्वनः
पच्यत इत्यादावविप्राप्नोति कर्मणि अपि वलकारोक्तत्वात् किं निवृत्तप्रेषणात्वाध्ययणेन। किं च कर्मवदित्यतिदे
शेन। न चैवं भिद्यते कुसूलेनेति भावेऽलो न स्यादिति वाच्यं स्वप्रत्ययः कर्मणि अपि वहिर्मोक्ष अत्राहुः एवं सति न
हस्तेन मामि स्यादित्याय कश्चिद्गोः प्रतिषेधस्य विषय विभागेन लम्पेत अपि च न मन्तेदं कस्य धर्मे वकारप
ते या चीकारं न करं इत्या दोयक चिराणि प्रति विद्धयोरपि शपच जैनस्यात्रिकर्त्तृत्वात्। किं च पचत्वो स्वनः
त्यपि प्रयोगः प्रसज्येत। तस्मान्निवृत्तप्रेषणात्तामाश्रित्यानि देशान्तरमारब्धमेवेति कारणेन तुल्यक्रियः राम
कर्त्ता बहुलं कर्मवदिति वक्तव्ये परिवारयन्ति कंटकाः वृक्षं परिवारयंते कंटका वृक्षं अत्रात्मनेपदं सिध्य ७२

नि॰ नच णिचश्चेत्यनेन तत्सिद्धिः क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे सत्येव तत्प्रवृत्तेः इहतु तदभावे प्यात्मनेपदस्येष्य
माणत्वात् वक्ष्यत्यहणान्नेह साधु मिति नतिः सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः अन्योन्यमाश्लिष्यतः अ
न्योन्यस्य घ्नंति एतच्च न्यायसिद्धं नथाहि कर्मस्था या क्रिया या तुल्यक्रिया यस्य कर्तुरित्युक्तेः संनिधानादिदं गम्यते य
क्रियावशादसौ कर्तासैव चेत्कर्मत्वोपयोगिनीति नचैनदिहास्ति स्वयमनाश्लिष्यतोपि परेणाश्लिष्यमाणस्य
कर्मत्वसंभवात् परस्मैपदेन संयोगात्प्रफलानुकूलव्यापारयोः स्खलनात्मकयोरेकधात्वर्थपात्रयोरविश्वरूपेणा
त्वभेदात् एतेन भिद्यमानः कुसूलः पात्राणि भिनत्तीत्यादिव्याख्यानं द्विधाभवनस्पंदेव गत्वा कुसूलनिष्ठत्वे
पि पात्राणि कर्मतायामप्रयोजकत्वात्तस्य पयमपि भिद्यमानोपि कुसूलः स्वपारिपन्नमात्राणि भिनत्तीति न हेव
मपि पयाविरुद्धादीनां द्विकर्मकाणामेकस्य कर्मणः कर्तृत्वेपि अप्रधानसकर्मकत्वाबद्धायां कर्मवद्भावः प्रा
प्तः तन्निषेधे तु सकर्मकाणां प्रतिषेधवचनं कर्तव्यमेवेति चेत्त योगविभागात्तत्सिद्धेः तथाहि नयैरेव सकर्मक
स्मनत्वन्यस्यनततातपः कर्मकस्येव तपेरित्यनुवर्तते यद्यावार्तिके योगविभागः करिष्यते दुहिपच्योर्बहु
लं कर्मकयोः अत्र दुहिपच्योः सकर्मकयोरित्येकं वाक्यं नियमार्थं दुहिपच्योरेव नत्वन्येषामिति दुग्धे गौः प
यः न तस्माद्दुदुवरः सलोहितं फलं पच्यते गो दुंबरश्चात्र कर्मकर्ता अकथितं चेति सूत्रे इत्यादि परिगणनेप

शकृर पचिरपिबोधतरस्तुल्यं पाकः। न त्वेवं वार्त्तिकं तु पूर्वं भ्रमकामित्यर्थः। ओदनं पचतीत्यादावतिप्रसंगनिवारणा
७३ य बहुलमिति द्वितीयं वाक्यं। ननु भूत्वा भवतीति भाष्ये दुहिपच्योरिति हि कर्मकर्तृविषयके। कर्मस्थया
क्रियया तुल्यक्रिय एवं विधायकं नियामकं वा उभयथापि ओदनं पचतीत्यादौ प्रसंग एव नास्तीति। नन्व
कर्मकर्तर्येव परस्मैपदाद्यर्थं बहुलवचनं तस्मान्निष्ठत्वाद् इति दिक्। सृजियुज्योः श्यंस्तु। अनयोः सकर्म
कयोः कर्त्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यं। यगपवादः श्यन्। सृज्यते स्रजं श्रद्धोपपन्ने कर्त्तर्येवेति वक्तव्यं। सृज्य
ते स्रजं भक्तः। श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः। असर्जि। श्रद्धया निष्पादितवान्। युज्यते ब्रह्मचारी योगे। श्यन्निषेति
प्रकृतेराद्युदात्तत्वं भवति। यक् चित्तु सार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एवोदात्तत्वं स्यात्। कौमुदी श्रद्धावत्कर्तृ
कात्सृजेर्यक्चिणोः कर्त्तरीति किं विदित्युक्तं न त्वया गीर्युक्ते आत्मनेपदाद्भ्रुक्तमिति दिक्। भूषाकर्मकि
रादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्। भूषार्थानां चिणो किरत्यादीनां सनन्तानां च यक्चिणौ न भवत इति वक्तव्य
मित्यर्थः। अलंकुरुते कन्या स्वयमेव। अलमकृत। भूषाफलस्पर्शो भावोऽप्यस्य कर्मणि दर्शनात्। कर्म
स्थाभूषा प्रयोक्तृणां तु भूषार्थानां वक्ष्यमाणेनापि यक्चिणोः प्रतिषेधेन सिद्धत्वात्र हन्त्युस्थो दाहराण तप
नाः। भूषयते कन्या स्वयमेव। अबुभूषत कन्या स्वयमेव। किरादि। अवकिरते हस्ती स्वयमेव। अवाकीर्ष्ट। इ ७३

स्ति न कश्चित् । पाकादिनापि क्रियते । तत्र सौकर्यातिशयद्योतनाय कर्तृत्वेन विवक्ष्यते । गिरते अग्नीषोमौ । किरादिल्क
दाहौ तर्गलासनः । विकीर्यते । करः स्वयमेव अवकीर्यते । इहेच्छायाः कर्तृत्वेपि करोतिक्रियापेक्षं कर्म
त्वं क्रियत्वं ॥ तपस्तपःकर्मकस्यैव । तपसंतापे । अस्य कर्ता कर्मवत्स्यात् । स च न पःकर्मकस्यैव नान्यकर्म
कस्य क्रियाभेदाद्विध्यर्थमेतदिति वृत्तिः । तथाहि उपवासादीनि तपांसि तापसं तपन्ति दुःखयन्तीत्यर्थः । तथा
च तापसस्य कर्मत्वे पीडनं दुःखनमर्थः । कर्तृत्वे तु अर्जनमर्थः । तापसस्तपस्तप्यते तपोर्जयतीति यावत्
न त्वेवमपि शरीरसंतापवत्त्वात् क्रियाश्रयत्वाद्रूपेपि तत्त्वात् । न हि शरीरसंतापादन्यत् । अर्जनेनाम
तापसस्य व्यापारोस्ति । तथा च भाष्यं तपस्तेनियमार्थं त्वमेव प्रवृत्तिर्हि न लाक्षणिकीनाहतं इति चेत् अत्राहुः वस्तुनः
शरीरसंतापसमस्य सत्वेपि शब्दाविवक्षितत्वेन भानं कल्पितं अर्जनत्वेनैव । अन्यथा तपसः कर्मत्वानुपपत्तेः । तथा च
तत्प्रक्रियत्वाभावाद्विध्यर्थे न चोचितेति । लुङि । अन्वतप्त तपस्तापसः । न पोदुनापेचेति चिण्णः प्रतिषेधा
मिच । तस्य फलं दोग्धीति लोपः तपःकर्मकस्येति किं उत्पद्यते विद्यते इव कारकस्य कारकत्वं कर्तृत्वं च । नड
दुहस्नुनमां यक्चिणौ । एषां यक्चिणौ न स्तः । कर्मवद्भावे अतिदेशेन प्राप्तयोर्यक्चिणोर्निषेधः । अनन्तरं स्विनिन्यायात् ।
तेन सुदृढेकमतिभावेवस्तएव । दुहेरनेन यक्चिणौ निषिध्येते । चिणो दुहेश्चेति सूत्रेण प्रागेव विभाषितः । दुग्धे

शा॰पू॰३ गोः स्वयमेव कर्म उग्ध· अदोहि गौः स्वयमेव· यक्चिणोः प्रतिषेधे शप्· अदादित्वात्तस्य लुक् ददारोरितिवा॰ न षस्त
७४ थोपितिघस्ते· न शास्ते· अप्रधाने दुहादीनामिति यस्मिन्कर्मणि लकारः तस्य कर्तृत्वविवक्षायां प्रधानकर्ममेव·
स्वयं प्रस्नुग्धे स्य गुणोरूपस्तनाव स्रूपमानस्य वस्त्र निमेदिनी तिदंन विरामभावे कस्य लुघादुहेति लुक् प्र
स्नुते· प्रस्नोष्ट· विणोश्च निषिद्धत्वमिव· नमते दण्डः स्वयमेव· अनंस्त· अनंत भावे न एप थौ विक नाम· तत्र परपा
नमयति दण्डं वदन्तं· न नमते दण्डः स्वयमेवेति एप तस्य कर्मस्थक्रियत्वं· एवमप्याविदष्टव्यं यक विणोः प्र
तिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानं कारयते कटः स्वयमेव अचीकरत· उच्छ्रयते दण्डः स्वयमेव· उदशि
श्रियत· ब्रूते कथा स्वयमेव· अवोचत· ब्रूतेः कथा शब्दानां कर्मकर्तृत्वं कर्मस्थक्रियत्वं· भारद्वाजीयाः पठंति·
णि श्रन्थि ग्रन्थि ब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति· णिः णिलिणिवोः सामान्यग्रहणे णिर्हेतु
त्वतः णि इत्युक्तमुदस्यति· उत्पुच्छयते गौः· अविणोः प्रतिषेधार्थतायां उच्छ्यते गौः· पुनः सो कार्याति
शयेन कर्तृत्वाविवक्षायां उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव· उदपुपुच्छत· उत्पुच्छ्यतेवाद्यर्थं विणोः प्रतिषिद्धयोः श
प्रवृत्तेऽभवतः को मुख्यात्तु कर्मकर्तृविवक्षायामस्य कारण विशेषेत्सु श्रान्ते· न दृश्यते दमेव· ग्रन्थः स्वयमेव· ग्रन्थः ससर्मे एप ७४
न्तुराशवाधवीया· तपोणिज भावपक्षे ग्रहणं· ग्रथ्यन्ते ग्रन्थं देवदत्तः· श्रथ्यते मेखला· ग्रथ्यते ग्रन्थः स्वय

पमेव॥ अयं शिष्टः॥ अर्थ्यते॥ अश्वोंधिष्टः॥ स्याद्वा वपिङ्मौ वह्नेनेन योरपीहयागो ऽश्रुश्रीते॥ ग्रयीते स्वयमेव॥
आत्मनेपदविधावकर्मकाणां ये धातवो निर्दिष्टाः ते यहां अंतर्भावितण्यर्थाः॥ तत्र अनिष्टं न शेषणात्॥ न दृष्ठो
दाहरणं॥ तद्यथा वेशवत्कर्मणां अकर्मकार्थे॥ विकुर्वते सैंधवाः॥ वल्गंतीत्यर्थः॥ नानाविकुर्वाणीति वल्गाय
नीत्यर्थः॥ पुनः सौकर्यातर्कर्तृत्वे विकुर्वते सैंधवाः स्वयमेव इत्यप्रकृतं न पत्वहत्तौ प्रद्यते॥ आहंति माणवकं॥
आहते माणवकः स्वयमेवेति॥ नदयुक्तं॥ आहंति माणवकानित्यस्य सकर्मकत्वादात्मनेपदाभावाद्
ति हरदत्तः॥ अन्ये त्वाहुः॥ आत्मनेपदाकर्मकेति धातूपलक्षणं॥ हंतिश्चार्यं आङो यमहन इत्यत्र पदाकर्मा
विवक्षया अकर्मकः॥ तथा आत्मनेपदस्पतिसिद्धं॥ तस्मात्सकर्मकत्वेपि अविरुद्धमुदाहरणमिति॥ कुषि
रजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च॥ कुष्णानिष्कर्षे॥ रंज रागे॥ अनयोर्धात्वोः कर्मकर्तरि यक् न स्यात्॥ किंतु श्यन्॥
परस्मैपदं च आत्मनेपदापवादः॥ कुष्यति पादः स्वयमेव॥ रज्यति वस्त्रं स्वयमेव॥ प्राचां ग्रहणं विकल्पार्थं
कुष्यते रज्यते॥ न दुहेति सूत्रात् यकन्नेत्यनुवर्त्य इनस्मिन्नेव लक्षे श्यना विहितः न तस्मात्रियोगशिष्टं च पर
स्मैपदं॥ तेनाशीर्लिङि लिङोः स्यादीनां विषये श्यन्परस्मैपदे न भवतः॥ कोषिषीष्ट पादः स्वयमे
व॥ रंक्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव॥ चुकुषे॥ ररंजे॥ कोषिष्यते॥ रंक्ष्यते॥ अकोषि॥ अरंजि॥ इत्यादि॥ श्यन्वकोस्वरे

शब्द
७५

नुमिचविशेषः कर्षति॰ तेनाः स्यनिशपश्यनोर्नित्यमिति नुमागमः तिन्वादाघ्करात्र श्वः पक्ति त्वआवीन
घोर्नुमिति नुमविकल्पः कसार्वधातकानुस्नत्र नेनयक एवङ्दात्रत्वं स्यात॰ धातोः। आत्मनीख्याप्स
मान्नेरधिकारीये॰ यद्यपिधातो रेकाचो हलादे रिति सूत्राद्धातु ग्रहणमनुवर्तते एवं तथापि आर्द्धधा
तुकसंज्ञायाआश्रितशब्दव्यापारत्वलाभाय पुनर्धातु ग्रहणं॰ अन्यथा लभ्यानित्याहोप्यामार्द्ध इ
ग्रहणते गुणास्य स्यात॰ धातोरित्येवमविधानास्तुभवति॰ नथाहृत्संज्ञान्नपपदसंज्ञावाम्निन्नेवधातव
धिकारेयथास्यादित्येवमर्थमपीदं॰ अन्यथा पूर्वत्रापिस्यात॰ ननुश्वकरिष्यतीत्यत्रस्यप्रत्ययस्य कृत्सं
ज्ञायांकृदंतस्यप्रातिपदिकत्वेमोकस्यत्रीस्यात॰ एकवचनस्य श्रोत्सर्गिकत्वात॰ प्रातिपदिकाद्र्थस्
त्रेवचनग्रहणाद्य॰ नथाम्निनुडि॰ क्यस्य लुङन्तेअपपदेष्विरित्यश्चैस्यात्तवासरूप विधेश्च पूर्वत्र प्रवृत्ते
वन्मादिभिः सिचःसमावेशःस्यादिति तस्माद्धातोरितिकर्तव्यमिति स्थितं॰ एनञ्ज्ञश क्यं प्रत्याख्यातुंन
याहि शामिधातो रितियद्धातु ग्रहणं नदेवद्धितीयं सार्वधातुकमतयोरनुवर्तिष्यते॰ कृदुपपदसंज्ञेवा
सरूपविधिश्च अधिकारेणैवख्याप्यास्ये तेप्रत्ययः परश्चेत्यादिवत॰ तेनपूर्वत्रनतत्प्रसंगः॥ तत्रोपपदंसप्त राम
मीस्थं॥ सप्तम्यंतेपदेकर्मणीत्यादावितियद्यत्वेनास्थितं कुंभादिकर्म सप्तमीस्थं तद्वाचकं पदं उपपदसं ७५

संज्ञं स्यात्· न सिध्यत्यस्यैव वक्ष्यमाणाः प्रत्ययः स्यात्· महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्स्वरमन्वर्थसंज्ञानेन सपर्थ्यप
रिभाषया व्याख्रियते· संज्ञाप्रदेशाः उपपदमतिङ् इत्येवमादयः॥ कृदतिङ्॥ ॥ अस्मिन्धात्वधिकारे तिङ्·
भिन्नप्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात्· कर्तृ· कारणीयं· अतिङ्· किं· वीयात्· संज्ञाप्रदेशाः कृदन्तहितसमासाश्च
त्येवमादयः॥ आतिङ्· निशाकर्म कर्तृ· कर्थ्वीयादिति तापकान्तमिदं· अकृतसार्वधातुकयोरिति
सूत्रेऽप्यकृदित्येव सिद्धे पुनः सार्वधातुकग्रहणं ज्ञापयति न तिङां कृत्संज्ञा भवतीति· न च श्यपविहितस्य
र्थं सार्वधातुकग्रहणमिति वाच्यं· दिवादिषु ह्रस्वान्तस्य दीर्घो भाविनः अभावेन स्याप्तव्यभावसिद्धेः भा
षेतति स्येकृत्संज्ञायामिष्टापत्तिः कृता· न चैवं चेतिङ्· तस्य प्रातिपदिकत्वात् तद्बाधकत्वे शिः स्यादिति
वाच्यं तिङ् एकत्वादेरुक्तत्वात्· न च वचनग्रहणं उक्तेऽपि न दोषापत्तिः एकवचनादेरपि चरितार्थत्वात् अ
तिङ्या यनेन प्रविष्ट नेति ङ· श्रोत्यनेन तिङ्· नानाम सुवर्णेन त्वा· ना पन्नात्· न चैवमपि पचति पठति इत्यत्र
ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तकि प्रसंगः तद्विधौ धात्वादेरिति सूत्राद्धातुग्रहणानुवृत्तेः एवमपि
चिकीर्षति जिहीर्षतीत्यादौ स्यादिति चेत् न· शयाव्यवधानात्· एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानमि
ति चेन्न· एकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात्· न च स्थानिवद्भावबाधित्वात् परत्वात् श्यत्वे तद्भावः· न

श०र० स्यवस्याख्यास्यमानत्वात्तन्नैवमपि प्रतिङितिप्रत्याख्यायमाने पर्चेरन्नित्यत्र प्रातिपदिकान्तत्वान्नलो
७६ पः स्यादिति वाच्यं कृत्सूत्रात्रिति नकारो ग्रहणसामर्थ्यादेव नलोपाप्रवृत्तेः इह तर्हि वीयादिति कृत्यका
रन्त्वादीर्घो न स्यादिति चेत् न नैष दोषः सार्वधातुक निषेधो ज्ञापयति · अकृतीति प्रतिषेधः तिङ्स्त्व
नप्रवर्त्तत इति · नचैवमपि तिङ्न्तसमासकृदुत्तरपदस्वरः स्यादिति वाच्यं · इष्टापत्तेः यो जातु एव प्रथ
मांमनस्यानरेवोचं वा वक्तव्यमापद्यमूषतः इत्यात्तरेवपाठस्य निर्विवादत्वात् तथाति कारकोपपदा
त् कृदिति सूत्रे कृद्ग्रहणस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वाच्चेति दिक् ॥ इतीयस्यपष्ठस्य मेपंचममाह्निकं ॥ ॥
वासरूपोस्त्रियां ॥ ॥ परिभाषेयं · अस्मिन्धात्वधिकारेस्मादधिकारान्तर्भूते केराप्रत्यासरूपोऽप
वादः प्रत्ययो विधीयते तत्र वेति रूपन्तिष्यते · एवं च ददातिदधात्योर्विभाषेत्यादि वद्व्येकल्पिकत्वे
नैवापवादेशास्त्राच्यापि तेन इत्येवपतेनापसे उत्सर्गः प्रवर्त्तते · इगुपधज्ञाप्रीकिरः कोऽस्यापवादः नहि
ब्रयोरुपलक्ष्यविभक्तः विक्षेपकं विक्षेपाः विक्षिपः नच्चैवमानोत्तुपसर्गेकः इति कस्यापि विषयेकम्
त्पत्तापि तेषु प्रवर्त्तेनासरूपोवावित्ति चेत् न किंततः गुणाद्यादेशास्त्रिप्रकृत्प्रत्ययस्यैव कविधौ वेति पर र०म
स्यपन्नपच्छिति हिजातेवत्रस्य याणवुलादेरपि कुर्लभत्वात् · सत्यां च वेत्यस्यापिपाद्यितो कथमस्य ७६

रूपस्यापि पक्षे श्रवणसिद्धिलाभ वेदिति चेत्· सत्यं· अस्य रूपग्रहणसामर्थ्यादेव प्रत्ययस्वरूपतानं च तस्यैवास्य बाधि
कता· अस्यं तु प्रति बाधकं नैवेति न कश्चिद्दोषः· ततश्चासरूपोऽपवादप्रत्ययः· उत्सर्गस्य बाधकः स्या
दिति फलितार्थः· अस्त्रियां किं· चिकीर्षेत्यत्र क्तिन्न भवति· स्त्रीग्रहणं स्वर्यते स्वरितेनाधिकारगतिर्भवती
ति स्त्रियां क्तिन्नित्यधिकारे विकल्पो नेति सिद्धो नः· पदितस्त्रियामभिधेयायां नेत्युक्तेन तरां विज्ञेपिका· वि
ज्ञेत्रीतिकविषयेण तुल्यत्वौ न स्यां· अथ स्त्रियामित्यवंशस्तु बाधाय विहितेन निषेधस्तु च्यते तर्हि स्याव
क्रोशी स्यावत्कुष्टिरिति कर्मव्यतिहारे णावोविषये क्तिन्न स्यात् तद्द्वयोरपि स्त्रियामित्युत्थायैविधाना·
त· अत्र केचित· उत्सर्गापवादयोर्द्वयोरपि स्त्र्यधिकारनिवेशित्वे सति प्रतिषेधोऽयमित्याहुः· अन्ये तु अ
पवादस्मात्रस्यापीति· तत्राद्येमते आसना· आस्या· स्त्र्यधिकारनिवेशित्वे सति प्रतिषेधोऽयमित्याहुः· अ
न्ये तु अपवादस्मात्रस्यापीति· तत्राद्येमते आसना· आस्या· स्त्र्यधिकारविहितेनापि युवाघवादेन
म इच्छ इत्यलोपपत्ते· समावेशः सिध्यति· यत्र तु क्तिनादिना अनभिधाना तत्र समावेशः द्वितीयप
क्षे तु घनः क्तिनादिभिः समावेशः सिध्यति· आस्येत्यत्र तु कृत्यल्युटो बहुलमिति ण्यदिति विवेकः·
·मनुष्यमारूप्यं प्रयोगे उपदेशो वा न्याय्यः· यामस्तः ग्रामणीयरक्तिवादिविषय अग्राणीनामप्र

श.र.उ. प्रवृत्तिप्रसंगात्‌ न हि क्विबादयः प्रयोगतः पूर्वतः लोपविधानात्‌ नान्त्यः अनुबन्धमित्रे षुकल्म अश्वप्रतिषु
७१ अतिप्रसंगादिति चेत्‌ न अनुबन्धानामनेकान्तत्वेन द्वितीयपक्षे दोषाभावात्‌ एकान्तत्वेपि नानुबन्धकृ
तमसारूप्यं स्यादिति दधात्योर्विभाषेति लिंगात्‌ अन्यथानुबन्धकृतासारूप्यादेव ददधां इत्यतिशविष
ये दायो धायः इति णोविप्रविप्यतिरिति किं विभाषाग्रहणेन अनित्येयं वासरूपपरिभाषा अर्हे कृत्य
तृचश्चेत्यत्र त्वज्ग्रहणात्‌ तल्लिंगात्‌ तेन क्तल्युट्‌तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नभवतीति सिद्धान्तः हृ
सितं हसनं छात्रस्य अत्र क्तल्युड्विषयेपि न तुमुन्‌ इच्छेति भोक्तुं अत्र र्वार्थेषु लिङ्‌लोटाविति लोट्‌ न भ
वति लिङ्‌ तु भवत्येव लिङ्‌चेति वचनात्‌ एवं चास्मादेव नियमात्‌ इलोर्हु परिहारः अनौ अमुनुप्रह
तो पुरुषमाणानः खलर्थः आतो युच्‌ इषत्पानः अत्र खल्‌ न भवति ननु अधिकारादूर्ध्वं वासरूपन्या
यो नास्तीत्येवाश्रियते मेवं आसित्वा धंक्ते आस्यते भोक्तुमित्याद्यपि सिद्धिप्रसंगात्‌ इह भोजनार्थ
त्वादासनस्य पूर्वकालतागम्यते क्त्वा अस्य विषये तुमुनर्थोधिकाराद्भावे न केवलकारक इति समा
नविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावः स्यात्‌ प्रेषातिसर्गेति सूत्रे हि यांक्ति त्रित्यन ॥ ऊर्ध्वं वासरूपविधि राम
र्भावादिति कौमुदीग्रन्थस्याकरं विरुद्धं निरिक्ष ॥ कृत्याः ॥ अधिकारोयं अवाधिविशेषणं ७१

तापकात्सिद्धः अर्हे कृत्यतृचश्चेति सूत्रे कृत्याः इत्येव वक्तव्ये तृन्ग्रहणं योगापेक्षं तापकः । एवं लत्त्वा वित्येन
स्माद्योगात् अच्छ्रकृत्यसंज्ञाधिक्रियते इति संज्ञाप्रदेशाः कृत्यानां कर्त्तरि खित्याद्यः । वङुवचनमप्यकृत समुच्चया
र्थं । तेन केलिमरप्यसंख्यानमित्यादि सूत्रेणो वक्तव्यं भवति । अत्र सूत्रे हु नि कारः प्राङ्ः एवुल इति प्रवि
ष्टे पातनमत्र यानीयरः । धातोरेनोपस्यायरस्तुः तकाररफोस्वरार्थौ कर्त्तव्यं करणीयं । वसेस्तव्यत्कर्त्तरि णि
च्च । वसनिवासे इत्यस्य ग्रहणं नतु वस आच्छादने इत्यस्य । लुधि करणस्य तयोरेवेति व्यवनात्कर्त्तरि णिश्च
त्र । वसनिवासे इत्यस्य ग्रहणं ... हिंतां तोवा । वास्तव्यः इगात्विवाद्यत् अवास्तव्य इ
ग्रोतीति वचनं । वसतीति वास्तव्यः नहिंतां तोवा । वास्तव्यः विभक्तिवास्तव्यः इगात्विवाद्यत् अवास्तव्य इ
त्यत्र स्वरे धृतो विनाति । तमत्त्रयोहि कमेके तु बावो रेरयो त्वंतो दासत्वं यस्त्रत्वये त्वयतो ख्या तदर्थ इ
त्यनेनेति । केलिमरप्यसंख्यानं कृत्याः इतिवहुवचनेएतत्सूवितमित्युक्तं । ककारो गुणवृद्धि निषेधार्थः
रेफस्वरार्थः पचेलिमामाषाः पक्तव्याः भिदेलिमाः सरलाः भेतव्याः मुहकर्मताशत्ययो भाष्ये स्थितं छनि
कारः कर्मकर्त्तरि चायमिष्यत इत्याहुन्न भाष्यविरुद्धं । अचो यत् । अन्तं ताद्दानोर्यत स्यात् । चेयं जेयं । न
नु पूर्वेष्वत्रए वय दपि निर्दिश्यतां अजग्रहणं चमास्तुः हलं तारपं तव स्यातिः परिशेषाद्रजं नेष्प एव य
ऋविष्पतीतिचेत् । अजं तभूत इवादपियथास्यात् इत्येवमर्थमिति हदित्स्य । धेत्व्यं इह हिदाजः धास्य

शद्र३ सनेनस्यचित्तस्यधित्सवइतिछित्वआर्द्धधातुकेइतिविषयसप्तमीमाभूत्यसनोऽतोलोपेकृतेसोऽपिकर
७८ लेनत्वमस्तीतिएपतस्मात् अजेयहणानुभूतपूर्वेमजंतत्वमाश्रित्यप्रवृत्तिः तेनयतोनावइत्युदात्तत्वं
एपतितुकृतेतित्वरितेप्पात विकीर्ष्यामित्यादोनएपद्यंतोर्विशेषोनास्तियतोनावइत्यत्रअजयहणा
नुवृत्तेः आर्द्धधातुकइत्यस्यपरसप्तमीत्वेनइहाजयहणेनकर्तव्यमेव नकिंशसिवनियनिजनीनासु
पसेन्यानेः नकृसहने शास्त्रहिंसायां वनेयां वनेयतीप्रयुक्ते जनीप्रादुर्भावे नकर्ते शस्वपेचत्वपेपस्पेगर्ने
अत्रजनेयेडिधातेयनोनावइतिस्वरार्थेननिवध्योक्षेतिहादिनिषेधेनएपत्पापिरूपेविशेषाभावा
त् इहैशोसिरापिकेचित्पठंतीतिहरदत्तः तेननतद्धाननाशोस्यंतर्धो वन्ध्याघ्नहात्तः सिध्यति अपाठ
पठेतुएपनात् अचोयदितिनियत्सिध्यतीतिबोध्यमितिवदंति नदेनत्स्वेव्मीउंवंवेत्यादिस्सूत्रविस्मर
णामूलत्वादुपेक्ष्यं ॥हनोवावधलिङि॥ हंतेर्धातोर्वायत्नतत्स्त्रियोगेनचवधादेशोवक्तव्यइत्यर्थः वध्यात्घा
त्यात् यद्भावेएपेतस्नस्तोविस्पलोइतिनन्वेहंतेरितिकर्तव्यं यद्यपिवधमर्हतीतिवध्यइत्यादिप्रत्युमा
नेद्रष्टाहिप्पइतितद्धितेनपनापिरूपंसिध्यतितथापि अप्सिवधोमुसनवधइत्यत्रसमासोनसिध्येत एप
कृति पुनःकर्त्तव्येकर्णोकृतेनेतिसिध्यति नचअप्सिवधमर्हतीतिविग्रहेकृतेसमासःस्यैवतद्धितोस्त्विति वा ७८

दृंहादिषु कृते वृलस्य वधशब्दस्याभावात् · न दृंहनविधेश्च प्रतिषेधात् · स्वरभेदाच्च · अस्ति वधशब्दो यन्निहितित्व
रितापि निरुच्चारितः प्रसज्येत · दृढं तेन समासेन तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाव वधशब्दः आद्युदात्तः अत एव वृव
धशब्देन तद्धितो नेमन समस्त उत्पत्तिसमासस्त्यपि न स्यात् · अंतोदात्तश्च संगारिति रिक्त अत्रस्य भावाहिपर्या
लोचनया दृंहादिभ्य इत्येव समुच्चये यथा तु वर्त्तते · दृंहादिभ्यो यइति निरनुबंधकपाठस्तत्त्वामाकर इति मा
ध्रुवो हंतिधातोरप्य दीवकारापो ऽउपधातो पवर्गान्तो स्काशेपधा वधान्तोर्थस्यान्तः एव तोपवाद शप्य
लम्पस्यो: किं पाकं · वाकं · वजो: कुधिण्यतो रिति कुत्वं · अनुपधात्किं को प्येन परकरणं किं आद्यं कृपकी
पने · आह्वया शो · आम्यो तापनिति स्वरः प्रतिव्ययनो नावइति स्यात् · शकिसहोश्चास्पष्टं · शक्यं · सत्योगदम
दचारयमश्चानुपसर्गो सत्यर्थे न यं च सप्तमी स्यो नु पसर्गेभ्यो यत्स्यात् · गद्यं · मद्यं च · पद्यं · यम्यं अनु
पसर्गे इति किं · नने प्रधेका यमिदं निर्गाद्यं · प्रमाद्यं · प्रचार्यं यमेश्च पूर्वेणोवासिद्धे नियमार्थं वचनं · अनुपसर्गादेव
यथा स्यात् । सोम सर्गान्मा भूदिति कथं तेहि निनत्त्वमवेहि नियम्यं · अनियम्यस्यनायुक्ति: त्वया नियम्या
ननु स्थिरस्कंधेत्यादि समादपाठ एवार्थे · विनियाम्य मित्यादि रीतिर्ग्रंथ एव तु पठनीय इति स्त्रः नियमे साधु
र्नियम्य इति · तत्रसाधुरि नियास्त्यत्वे · केवलाघरंतं कृत्वा निशवेन समासस्त्यपरे · वरश्चाङ् · चायुरो · सो

३।१।३
७९

पसर्गार्थे वार्त्तिक आचार्योदेशो गन्तव्य इत्यर्थः। अगुरोः किं आचार्यो गुरुः। अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानि
रोधेषु। अवद्या इत्यादयः यथासंख्यं गर्ह्यादिष्वर्थेषु निपात्यन्ते। नञ्‌ वदेर्न जिण्युपदे वदः सुपि क्यप् चेति
यत्क्यपोः प्राप्तयोः यदेव यथा स्यात्तस्यापि गर्हायामेव यथा स्यादिति गर्ह्यार्थे निपातनं। अवद्यं पाप
अवचनार्हत्वात् गर्ह्यं किं अनुद्यं गुरुनाम। न हि नाम गर्ह्यं वचनार्हं तु न भवति। आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिक्ष
पणास्य च। श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोरिति स्मृतेः। अत्र वदः सुपीति क्यब्वेत्यभवति। पञ्जादि
त्वात्संप्रसारणं। नलोपो न जः। तस्मान्नुड् अचि पणोर्त्र्य व्यवहारार्थात् पणेति प्राप्ते यद्विधीयते। पण्यः कम्बलः पाण्य
गोः। पाण्यमन्यत्। स्तुत्यर्हमित्यर्थः। पणिनव्यवहारस्य साधारणत्वेऽपि निपातनरूपस्यार्थत्वात् पण्यपण्य इत्य
वध्यव हतेव्ये एवकृत्वादर्थे नियमो लभ्यते। गर्ह्यवधात्तु साधनकारणानाशास्पृष्टे नियमस्य च। अनुबन्ध
विकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनमिति। वृङ्। संभक्तौ। अस्यायत्। अप्रतिबन्धे शतेन सहस्रेण च वर्या कन्यांश्च
न सहस्रशताः न नियतवचनौ। कन्या वरणे वरपितृणां नियमो नास्तीत्यर्थः। वृङः एवं वृञ् निपातनं तेनैव
अनिरोधसंभवात्। तेन वृञ् वारणे इत्यस्मादेव निरुक्तशास्त्रादिना क्यप् वेव। वस्यार्हहस्ते अवद्यादीनि राम
अविभक्तिकानि पृथक्पदानि। न तु द्वन्द्वस्य जसन्तस्य निर्देशः। तेन वर्येति स्त्रियामेव निपात्यते। अस्त्रि ७९

यो त्वहङः अहङ्लोपाप्नङ्निपात्य देवः चार्याभविनः इति हृत्तिकारमतेः न वा अपि ति त्वि ति क्य प शोक्यः तत्रम
त एव ग्रहत्तो नत्वहङः इति वक्ष्यमाणत्वात् महिम्न्हे द्वाञ्जनमामि ईशमन्नः पुंलिंगोपि यत्न चार्ध्वर्कं
स्त्रीवीमनवर्योमोभवनावाविक्रमेति पुरुषोत्तमाद्योक्ते वंवन्ध्यकारणं वन्ध्यनिपात्यनेकारणं च
नभवति वहुत्पन्नेनेति वन्ध्यंशकृतं कारणं किं वाघमन्यत वहनकर्मेत्यर्थः अर्यः स्वामिवैश्ययोः अ
गतो अस्मात् एप नियात्यय तनिपात्यते अर्यः स्वामीवैश्यो वा स्वामिवैश्ययोः किं आर्यो ब्राह्मणः प्रा
प्य इत्यर्थः अत्र भाष्ये स्वामित्यनोदात्तत्वं चेत्पुरुषे वैश्ये तु यतो नाधश्त्याप्य ह्रात्वतमेव अथ योवश्यः
स्वामी चतत्र कथमिति चेत् वैश्यत्वाविवक्षया माघुरानं स्वामित्वविवक्षायामेतोदात्तं अत एव अर्यस्य
स्वाम्याख्याचेदिति फिट्सूत्रेणाख्याग्रहणं कृतं तथा वैश्यविषयेयुगपदर्थद्वयविवक्षा न कर्तव्ये
ति फलितोर्थः। उपसर्या काल्या प्रजने। उपपूर्वात् सृधातोर्भावादिकात् जुहोत्यादिकाद्वा यत निपा
त्यते प्रथमगर्भग्रहणोपायाकालागावेतन्उपसर्यागोः गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगंतुं योग्येत्यर्थः। काल्या
प्रतकेषि किं उपसार्यो शारदि मधुराप्राप्तः आरत्यर्थः कर्मणि ण्यत् न काल्या तत्र तस्य प्राप्तमिति घनंमा
नेकालशब्दादिति यत् अजनन्तं अजनभावेयजन जानिवध्योर्देति वृद्धिनिषेधः अनर्थं संगतं नन्त्र

श॰द॰३ पूर्वो जायते ॥ कर्त्तरि यत् निपात्यते ॥ संगतं चेत् ॥ विशेष्यं ॥ संगतमिति नपुंसके भावे क्तः ॥ न जीर्यति अजर्यं
८० सतां संगतं ॥ इह स्याद् अजर्यमिति नियमस्तु रायस्य संगतं वाच्यमिति अर्थो न स्यात् ॥ उदाहरणे सहप्रयोगानुपपत्ते
न च बतः कृत शरु तिवद्व्याख्यानपरतया सहप्रयोगः ॥ ते न संगतमार्यतः ॥ रामाज र्येकुरु हं नामि तिमहिप्र
योगात् ॥ मृगो रजर्यं जरा मो पादि हमदे ह वंधा य पुनर्बंध तिकालिदास प्रयोगस्तु संगतमि त्यध्याहृत्यया
ख्येयः ॥ संगतं किं ॥ अजरिता कंबलः ॥ कर्तरि निपातनमित्युक्तत्वात् भावे संगतं कर्तृके पि एपदेव भवति ॥ अ
जार्यं संगतेनेति ॥ ॥ वदः सुपि क्यप् च ॥ अनुपसर्गे इति वर्त्तते ॥ इति निर्दिष्टं ॥ वदेर्धातोस्तु पसर्गे सुपि
उपपदे क्यप् स्यात् ॥ चाद्यत् ॥ ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवाद्यं ॥ भावे क्यप् ॥ पूर्ववल्लोपसारणं ॥ ब्रह्म वेदः ॥ तस्य वदनमित्यर्थः ॥ नन्व
सकर्मकान्तभावे स्तु कृत्यप्रत्ययो दुर्लभः ॥ भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति वचनात् ॥ समा
ख्यातावादिति चेत् ॥ सत्यं ॥ उन्मत्तवादिहि भावग्रहणात्पक्षे पक्षेप्रत्ययोक्ता दोषः ॥ इह सूत्रे अनुपसर्ग
ग्रहणं ॥ पि अनुवर्त्तिष्यति पि उन्निपा ध्यादि षु हिनात्तथापि मानावश्यकी सत्याद्विषेतिसूत्रे उप
सर्गग्रहणं ज्ञापकं ॥ अन्यत्र स्वव्ययग्रहणे उपसर्गग्रहणेन निवृत्तमागेन गतार्थत्वात् ॥ सर्वथाप्युप एप
सर्गेन निष्फलं निर्विवादे ॥ नेनेहा पदेरु ॥ प्रवाद्य नुवाद्यं यन्तु भद्रवात्तिके अनुधमि तिप्र युक्तं ॥ अ ८०

धिकरणे॰ तत्र निश्चयार्थे वशब्दे ऽप्युपपदे क्यपं विधाय नञ्समासे सति कथं चित्तसमाधेयमिति तन्न्यायस्तु धायामेव
स्पष्टं॥ भुवो भावे॥ भवतेरनुपसर्गेऽप्युपपदे क्यप् स्यात् भावे॰ यत्नमानुवर्त्तते॰ पूर्वसूत्रे वानुकृष्टत्वात् ब्र
ह्मणो भावो ब्रह्मभूयं॰ सुपीत्येव भव्यं॰ अनुपसर्ग इत्येव॰ प्रभव्यं॰ ननु अनुपसर्गे भवतिरकर्मकः तस्माद्ब्र
ह्मणएव भविष्यतीति नार्त्तिं भावग्रहणेनेति चेन्न॰ भेदं॰ प्राप्त्यर्थात्कर्मणोपि संगात्॰ सत्तार्थकादपि कानादिक
र्मणि प्रसंगात्॰ ब्रह्मार्थे न्याय्यं॥ हनस्त च॥ हंतेर्धातोरनुपसर्गेऽप्युपपदे भावे क्यप् स्यात् तकारश्चांतादे
शः॰ ब्रह्महत्या॰ एतत्सूत्रविहितक्यप्प्रत्ययांतस्य स्वभावात् स्त्रीलिंगत्वमेव लोके॰ छंदसि तु क्लीबतापी
ष्यते॰ सनादेवस्य हत्यापद्यतेति॰ छंदसि स्त्रियोक्यप्रवि हन्क्यां नरनिब्रह्महत्यां योयो अश्वमेधेन यजते स्त्वपी
ति किं घातो वर्तते एप स्त्वनभवति॰ सकर्मकाद्भावे विधानाभावात्॰ कर्मा विवक्षायामकर्मकत्वेपि न भव
ति॰ अनभिधानात्॰ अत्र पसर्ग इत्येव॰ प्राघातो वर्तते॥ एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्॥ एभ्यस्त्वनुपसर्गेभावः इति
निवृत्तं॰ एभ्यः क्यप् स्यात्॰ एतीति इणः एव ग्रहणं न इङ्कोः॥ तयोरधि पूर्वयोरेव प्रयोगात्॰ एतीति निर्देशा
नुपपत्तेः॰ तथा च ग्रन्थार्थे वृत्तानामध्येयं व्याकरणमिति भाष्येप्येवं प्रयुक्तं॰ केचित्तु शावादिकरणेतिपक्तव्य
मितिवदनादप्यधीत्यामान्तंस्तुराहरेतिस्पः॰ कथं तर्हि उपेयमिति॰ ईङ्गतावितिनिर्देशाद्धिका घतः स्तुत्यः

शाद्र३
८२

शिष्टः शास इदङ्हलोरितीत्वं·शासिवसीति षत्वं·आङः शास्तु इच्छायामित्यस्यापि ग्रहणं·अविशेषात्तेन
नआशास्यमित्यपि धातुस्वरेणाम ध्योदात्तं पदं भवति·एतानि तु गतिकारकोपपदात्कृदिति अंतस्वरित
त्वस्यात·क्वचित्तु शासु अनुशिष्टौ इत्यस्यैव ग्रहणमिष्टं·इह इति ह्वज्ञोग्रहणान्नहृङ्·ज्ञापकात्·पदं यं
इउ चं दद शासु इहागमनइति वायाशस्य आघक्तात्वंशासि·तत्र इउविवृद्धिस्थौ साहचर्यो रात्मने पदि
नो हर्षो ग्रहणं हन्पः हृत्पः तुष्टः क्वचितिवर्त्तमानि पुनः कस्य ग्रहणं बाधकबाधनार्थं·तेन आशवश्य
के एपतं बाधित्वा क्यवेव भवति·तथाहि इहस्त्रं सौतं ग्रहणस्यावकाशः आवश्यकाविवक्षायांस्त
स्कृत्य इति आशवश्यकं इत्यस्यावकाशः अवश्यंलाव्यं अवश्यस्तृत्य इत्य त्रउभय प्रसंगे परत्वाण्यस्यात्
क्यवेवभवति·शासि तुहि गुहि प्योवेति वक्तव्यं·शास्यं शंस्यं उ त्वंदोत्वंग त्व गोत्वं·एतच्च वनाजाभावे ग्रहि
त·प्राप्ते तु नास्ति·तत्र अंशंस्यं स्य प्रश्नः ई उं वदेदशासङ्हांगमनङ्इति सूत्रस्य ग्रामादौ प्रात्रशोस्फ सिद्धइत्तर
पोस्तम् स्ल मृगपेक्षाद·पूर्वोक्तं जेः संज्ञायामुपसर्गस्यानं·अंत्यक्षिप ग्रहणं कानि गतिषु आस्माच्छाहुलका
त्कृणी कृप·अनिदितामिति नलोपः आज्यं·ननुणपत्येव नलोपः कस्मान्न क्रियते चेत्तन·कृत्यप्रसंगात्· एप
तित्वारप्रसंगाच्च·तस्मात्क्वियं तनएवायं नत्वेवमलवमहः प्राप्नोति·नच इष्टापत्तिः आज्यं किमासीत्परिधि ८२

घ॰ आसीन इत्यादौ परत्वादीकारे सति ढत्वं स्यादिति चेन्न॥ अत्र भाष्यं॰ नलक्षणानि पदकारा अनुवर्त्याः पद
कारैर्लक्षणमनुवर्त्यमिति॰ अयमाशयः॥ संहितैव नित्या पदविच्छेदस्तु पौरुषेयः॥ अत एवार्थनिश्च
याभावान्नावग्रहः॥ नि॰ प यथा हरिद्रवतिरत्र किं हरिशब्द इकारान्त उत हरिशब्दस्तकारान्तः इति संदेहः
किंच वर्णे वाय इति मन्त्रे वेति वयः इति च चकार शाकल्यः इत्युपसंख्यानं स्वैव माध्यान्तमम विष्णत इति
अथावि शारे अवग्रहस्वाध्यसंयोगेन दूषयित्वा वेदपदत्वं वा यदि त्वेकपदेन सिद्धान्ते कुर्वन्न्यास्कः पदविभाग
स्य पौरुषेयत्वं स्पष्टमेवाचष्टे॰ अपि च मतिपदत्वे अवग्रहः असमाति त्वनेतिहयम विषायो वाद्मात्रं
॰ संवद्य यानुरोधात्तन्मयप्रयोगाविच्छेदाः परित्यागो ह्यपतनएव॰ गोभिमेवाय॰ गोपि गोत्वमित्यादौ अव
ग्रहाभावात्॰ पी विवांसम॰ नि श्रिधः॥ देवयं तो यथा मानि मित्यादौ अवग्रहाद्वेति दिक्॥ प्रक्रियाकौमुद्यां
तु अनगतो ऽपि पाणिचेत्स्य आस्पमित्युक्तं तत्तु भाष्यविरुद्धम्॥ अर्थानुगंचेति धामाणिके रूपेऽस्मे
व॰ (अट्टुपधा घाल्किपिहते अकारोपधाद्धातोः कास्थानीय क्विपि हती वर्जयित्वा हन॰ हस्प॰ हध॰ हथां
अह्लुपि हने किं॰ हूप्रसाम हध्र्ये॰ कल्पे॰ हूपेलं त्वस्यासिद्धत्वात् अकार ऌकारयोः सवर्णसंज्ञा वि
धानाद्वेति अट्टुपधात्वे॰ हनीहिंसायं यनयोः वर्त्य॰ नपाकरणं किं॰ छनसे शद्वे नैणिजमावेऽपरेवम्

शा.च.३ भवति॰ कीर्त्यं इदमेव तपरकरणं लिंगं अनित्यत्वे तेनाशुपादयति॰ अत्र णिजन्तात् णिलोपे कृते वाक्
८२ ने चर्दित्त्वं पितिवत्तु यदेक॰ तेन पनीनाव्ददत्वा घ दान्नताभवति॰ ईचात्वनः॥ विनः क्व एत्यादीकार
श्यानादेशः दीर्घे निर्दिशः प्रश्लेषार्थः तत्रद्वितीय इकारोये विभाषेत्यात्त्वबाधनार्थः अन्यथा ये वि
भाषेत्यस्यावकाशः स्वायते॰ स्वन्यते॰ इत्वस्यावकाशः यस्मिन्पक्षे आत्त्वं नास्ति॰ आत्वपक्षे उभय
प्रसंगे परत्वादनेनांगत्वाबाधाबात्वेस्यात॰ ये विभाषेति विषयसप्तमी॰ तथा च यकारादौ वुद्धिश्च एवमव
दात्त्वे मे तरंगे अर्थे त्विकारः क्वया सह विधानाद्धिंगः न दिक्षुये विभाषेति विषयसप्तमीमाश्रि
त्यसूत्रकृतादीर्घोच्चारणं कृतं॰ भाष्यकृता तु परसप्तमीमाश्रित्य प्रत्याख्यात॰ तथा हि परसप्तमी
पक्षे इत्वं पतरंगपरा निमित्तमनपेक्ष्य विधानात् कृतं च प्रसंनि योगाशिष्टं हि मत्वथा चनदेव आत्वस्य
बाधकं॰ नतु ह्रस्वादेशेनास्य दुर्वलत्वम् हआन्न्यात्त्वस्य पिपत्वत्तु कारमित्त इति स्थादेशस्यासिद्ध
तया ह्रस्वस्य पितिकृतिर्नित्तुकस्यात अतो दीर्घ एव विधेय इति चेत्तन॰ प्रसंतपदा घोरेकादेश
स्यापिधात्वसिद्धः नत्वत्वतो बीतिवत्समानत्वात॰ अन्यथा हृदेक्षत्रमित्यत्र अवाहुणास्यत्रसिलोप
ह्रत्वा तबेचेति ह्रस्वाश्रयो नित्यस्य कस्यात् एप तेन्दु दीर्घोत्पदांता हृदेति वैकल्पिक इति दिक्॥ ८२

वेयं ॥ भृञोसंज्ञायां ॥ क्यप् स्यात् ॥ भृत्याः कर्मकराः ॥ भर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ तथा च क्रियाशब्दोयं ॥ ननु संज्ञायां सम
ध्रुवकुलं ॥ असंज्ञायामेव भृञो नित्यप्राप्तस्य क्यपो विकल्पार्थमिदं वार्त्तिकं ॥ संभृत्याः संभार्याः ॥ असंज्ञा
यां किं ॥ भार्यो नाम क्षत्रियः ॥ संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वान्न ते भार्या प्रसिध्यति ॥ स्त्रियां भावाधिकारोस्ति तेन भा
र्या प्रसिध्यति ॥ अथ वा बहुलं कृत्याः संज्ञायामिति वक्तव्यं ॥ यथा पतत्यथ जन्यं यथामिति त्रिस्थे वक्ता ॥
अश्वार्थः ॥ तेन बहुलवचनात् भार्याशब्दो न सिध्यति ॥ एवं तं बाधित्वा संज्ञायां समजनिषदेत्यादिना कि
पः प्रसंगात् ॥ ननु भृञोसंज्ञायामिति प्रतिषेधे तु संज्ञायां निषेधसामर्थ्यात् संज्ञायां समजेत्यादि सिद्ध
त्वात् तत्प्राप्तौ प्रसिद्ध एव भृतः संज्ञायां क्यप् विध्यति ॥ न चैवं तत्र असंज्ञायामिति अस्य वैयर्थ्यं धात्वंतरेण
चरितार्थत्वात् इत्याशंक्याह ॥ संज्ञायामित्यादि प्रतिषेधस्येति शेषः ॥ असंज्ञायामित्यस्य प्रतिषेध
स्य पुंसि भार्यो नाम क्षत्रिय इत्यत्र दृष्टत्वात् चरितार्थत्वात् तथा च सामर्थ्येनास्तीति भावः ॥ तस्मात् स्त्री
योः शब्दो न सिध्यतीति चोद्ये सत्युक्तं समाधानमाह स्त्रियां भावाधिकारोस्तीति ॥ ननु संज्ञायां समजेति सूत्रे
वृत्तिकृद् वक्ष्यति ॥ भाव इति न स्त्र्यंते सर्वे एवाधिकार इति यदुक्तं चेत् तत् समजनिषदनिपतमिति समम
निषीदति न स्यामिति निषेधेत्यादि दर्शनात् ॥ तत्कथमुच्यते स्त्रियां भावाधिकारोस्तीति ॥ सत्यं ॥ स्त्रियां

शा॰रु॰३ स्त्रीप्रकरणे संज्ञायां समजेत्यादिना क्यपि विधीयमाने भावस्यापि अधिकारः॥ अपि सिद्धे यल्लक्षणोक्या पा
८३ रोक्षि॰ शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्भावस्वैव क्यपनुत्कृमेतीत्याशयः॥ एतत्परितोषार्थे वा इत्यर्थश्चेति॰ क्यप्
तत्पनिनेतिश्रपत्यः॰ अजेतो ज्ञात्क्कमेणो विधीयमानो प्रियङ्कल्लंतात्कशो नमवति॰ जन्यमित्यत्रापि
हल्लंतायतमिति रित्यत्रापि विविद्धिहादिम्पोड्॰ इत्यङ्गो विषये क्तिन॰ सर्वमिदं यथावाङ्कलकातमवति॰
एवं भार्याशब्देऽपि विषयेण्पतभवनीत्यर्थः॥ अथ वारुल्लं समाधेयं॰ क्यपि विधौ भृञ्जभरणार्थे इति दि
रेघस्यन्यते ननोजोहोम्या रिक्तां ञुभ्रञ्जञ्जद्यनुबंधकत्वात॰ एवं च विभर्त्तेर्वा भृञ्जभरणार्थे इति दीर्घोनान्त
क्या देवाणिपतिभार्याशब्दोनि वाधएवेति॥ मृजेर्विभाषा॥ क्तुपधात्वात नित्यं क्यप् प्राप्ते विकल्पा
र्थं सूत्रे परिमृज्यः परिमार्ग्यं इत्यत्र नित्यं प्राप्ते मृजेर्निवृद्धिश्चतोरिति कुत्वं॥ राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकु
प्यकृष्टपच्यमव्यथ्याः॥ एते समयक्यवंता निपात्यंते॰ अभिषिच्यंत इति योगो राजानेन सोतव्यः अभिषु
च्यतेर्णेन निष्पादयितव्य इत्यर्थोऽकर्मत्तो क्यप॰ दीर्घत्वं निपात्यते॰ एवं लतात्मकः सोमो राजा राजा
नेक्रीणीनीत्यालोदर्शनात॰ सरसयते कर्त्यते अत्रेत्यर्थे क्यपनिपातनं रूढ्यर्थं॰ तेन आद्यपक्षे अथपे राम
धातोः द्वितीयपक्षे ज्यो निष्ठो मालोचनातिप्रसंगः॥ राजसूयशब्दः श्चपुंनपुंसकलिंगः॥ अर्द्धर्चादित्वात॰ ८३

सरति आकाशे मार्गे इति सूर्यः सृ गतौ ॥ कर्तरि क्यप् ॥ निपातनादुत्वं रपरत्वं हलि चेति दीर्घः ॥ यद्वा षू प्रेरणे ति
द्वादिः सुवति कर्माणि लोकं प्रेरयतीत्यर्थे कर्तरि क्यप् रुडागमश्च निपात्यते ॥ मृषोद्यं वदतेः
कर्मणि क्यप् ॥ पक्षे तिषाशे नित्यं क्यप् निपात्यते ॥ विशेष्यनिघ्नोयं भवति लोहाम गिरा कवीनां अवाच्य
५२ मौ स्थेयगुणो मृषोद्या इति माघः ॥ रोचते असौ रुच्यः ॥ कर्तरि क्यप् ॥ रपेराः ॥ कत्वं च संज्ञायां कुप्यं सुवर्णा
न्यत् धनमिति ॥ अकृत्स्नधनस्य पर्याये ॥ कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः कर्मकर्तरि निपातनं ॥ इतरा तोऽना
न्तत्वमपि निपात्यते ॥ शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्या इत्येव भवति ॥ न व्यथते अव्यथ्यः कर्तरि क्यप् अव्य
थ्यावालिकानि ॥ मर्यरूपस्पर्थाः कर्तरि ॥ हलन्तं भावम्हदृत्वं स्ववनेवादिनागमः ॥ कुप्यं संज्ञायामिति ॥
भिद्योद्ध्यौ नदे ॥ भिदेरुज्झेश्च कर्तरि क्यप् ॥ उज्झेर्धत्वं च भिनत्ति कूलं भिद्यः उज्झत्युदकं उद्ध्यः नदे किं भेत्ता
उज्झिता ॥ पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे ॥ पुषेः सिधेश्च अधिकरणे क्यप् निपात्यते नक्षत्रे ॥ सिध्येत् पुष्यन्त्यस्मिन्
स्मिन्नर्था इति पुष्यः ॥ सिध्यन्त्यस्मिन्निति सिध्यः ॥ नक्षत्रे इति किं पोषणं सेधनं ॥ पुष्यसिध्यौ शब्दौ पर्या
यौः स्वारूप पात्वा त्नु सूत्रे द्वंद्वः पुष्येत्तु सिध्यति ष्या विल्पमरः तत्र तु पुष्यो विल्पमाहाफलकारधिक
रणे एप तिसत्येति छेति निपातनादिकारस्य इकारः तेके ॥ पुष्यः तिष्यः कलियुगः तल्पमरव्याख्याने श्री

श२२ रवामीत्वाहः त्विषदीप्तौ अघ्नास्यघ्नोनिरोणादिकयकप्रत्ययांतः निपातनादिलोपः॥ विपूयविनीय
८४ जित्या मुंजकल्कहलिषु॥ पूङ्नीजि इति भ्यः क्यप् निपात्यन्ते यथासंख्यंतं जा रिषु पूङ् पवने विपूर्वः वि
पूयो मुंजा रज्ज्वादिकरणं यशोधयितव्यमित्यर्थः॥ मुंजस्तृणविशेषः॥ विनीयः कल्पेशरीयमलनिषे
औषधविशेषः यथारोगस्नयाय कल्कः पेयइति अस्तिवपापोतपोवकल्को अध्याय ननकल्कइ
त्युपक्रम्यनान्येवभावोपहतानिकल्कइतिमहाभारते दर्शनात् इहतु प्रथमस्यग्रहणमितिकेचि
त् अविशेषेणेतिहरदत्तः तथाचमाघः प्रायुंक्त अविनीयमेषमविकापिभाक्तिरिति जित्यमभवे
जित्याहलिः बलेनाकृष्ट इत्यर्थः महद्धलंहलिः॥ कृष्टसमीकरणार्थंस्थूलकाष्ठमुच्यते विपूयविनेय
जित्येचान्यत्सर्वत्रअचोयत्॥ प्रत्यपिभ्यांग्रहेः॥ क्यप्स्यात् पक्षस्येनग्रहणे प्रत्यक्षेत स्मात्रापिगृह्यं छं
दमीतिवक्तव्ये लोकेतु प्रतिग्राह्यं अपिग्राह्यमित्येवभवति॥ पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च॥ पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषुचतुर्षु
अर्थेषु ग्रहेर्धातोः क्यप्स्यात् प्रगृह्यं पदं यस्यप्रगृह्यसंज्ञाविहितातेनित्यर्थः यद्यपि पदशब्दवदुभयस्य
इविवक्षायां प्रगृह्यसंज्ञा न तु पदस्य तथापि अवयवधर्मेणसमुदायेव्यपदेशो बोध्यः यद्वा योगिको एम
यं पदशब्दः पद्यते गम्यते अनेनार्थ इति अमनित्रिकर्षेत्यात्र गृहेरर्थः अस्वैरीत्यादौ हि अप्रकृतिमा ८४

वारयणाद्य भावे क्रियतापिकालेन व्यवधानात्तत्परस्परं सर्वेन सन्निकृष्यते॰ तथा चोक्तं प्रातिशाख्ये स्व
रानन्तर्ये तु विवृतिः मात्रा वा स्वर विभक्तिकालेति। स्वरविभक्तिकालक्षणं अर्द्धमात्रा पादमात्रा वा द्वितीयमि
मा ईमा इति तन्त्रे वोक्तत्वात्॰ तथा याचोरंतरालस्य विवृत्तिसंज्ञकस्य वर्णश्रुत्यकालस्य कचिदर्द्धमा
त्रत्वं कचित्पादमात्रत्वं चेति फलितोर्थः। एतद्व्यवस्था तु शिक्षास्तु बोद्धव्याः। अवयत्यं पदद्वयस्य अवग्र
हः क्रियते दयति इति। अवग्रहो विच्छेदः अत्रापि गृह्यतेनेत्यर्थः। सा च मात्रार्द्धस्वरूपा वदयहां तदपि
प्रातिशाख्ये। तत्र अवग्रहस्य कालः समासे पूर्वपदमेव गृह्यमिति ह्रस्वः उपलक्षणं चैतत्॰ हारिमित्रिया
वेदपि संग्राह्यत्वात्॰ तस्मान्महापदसंज्ञाकाने एकदेशः पादकाले विच्छिद्य एस्य तेसमस्तेपि अवग्रहमि
ति स्थिताः। स्वतेनैव द्वेरित्तु शीलमस्य स्वैरी स्वैरं॰ अस्वैरी पारतंत्र्यः एव द्वकाडन्ते॰ गृहीतका इत्यर्थः। उभयत्र
अनुकृपार्थाकन्या रौजगा द्विविधेन पारतंत्रीकृतः। सुकादयस्त्वयंते॰ इह सक्ताः क्षिप्रगाः छेकास्तुरथ्याका
अनुकर्षप्रयोगी॰ ग्रामगृह्याः नगरगृह्याः सेनाग्रामं नगरा म्यां बहिर्भूतेत्यर्थः। स्त्रीलिंगनिर्देशात् पुं
घ्न इत्यपमं वाच्यायाः॰ ग्रामस्य ः दिग्गा हित्वा द्युतः॰ वा स्वदेच वप त्यः आर्यगृह्याः तत्पक्षाश्रितइत्यर्थः॥
त्रपुंसकयोर्न भवति॰ पद्मेभवः पद्म ः दिग्गा तत्कार्यं॰ हबुसेचने॰ व ष्प॰ वर्षौ। युग्यं च पत्रे। पतं त्यनेनेति प
विभाषा कृ वृषोः। कृष्य पस्मात्पहो

३।२३ त्वं वाहनं सा त्री शेत्या दिनाकरणो पूनत स्मिन्नर्थे युजेः कर्मणि क्यप् कुत्वं च निपात्यते· युग्यो गौः पत्रे किं· योग्य
८५ मन्यत्· एप तिवतो यितिकुत्वं· अत्र हस्ताहस्तः प्राप्तिती येन्त्यर्दं ने नामिदं· न द्वरातिरथयुगप्रासंगमिति· स्वरोप
नास्ति भेदः क्यपि धातुस्वरः यतिपतो नावद्यत्वा धकृत्वान्तत्वं· अयुग्यमित्यत्रापि नस्वरभेदः पदमेतोद्यात द
र्थि: कृत्यो द्युक्ताघो दयच्छो तिक्रम यत्राविश्रंतोदान्नन्त्र विधानात्· तस्मा द्विदं स्त्रत्रं शक्यमकर्तुमिति· अत्रे
दंवक्तव्यं· युग्यो गोरित्यादेस्तकरीत्या सिद्धावपि युग्यो हस्तीति हस्ता तुस्यान्तं नद्वितेन सिध्यति नहिह
स्ती युगं वहति कृतान्तु सिध्यति प्युक्ते संवध्यनेन्यस्तोक्रियादिनेति· किं च अस्त्य स्मिन् सूत्रे गाम्त्यये
नयोग्ये गोरित्यपि स्यात्· अपि च स्वामेदो पिपासिकोऽस्पि वक्तुर्भवस्तु स्थ्य इत्यादौ नित्यस्वरदर्शनात्
युतो नावक्ष्य तिस्त्रेपदं नेद्यक्तेए कालकपक्ष तिके एवं पचर्नं नद्रुतिवेदमाष्यकारः पठति प्राग्दिनेपहेस्य
रभेदस्पष्टुर्वारत्वाद्रितिदिक्· अमावस्यदन्यतरस्यां· अमाशब्दः सहार्थे वर्तते· अमा सहवस्तः दौ वर्श
नात्· तस्मिन्नुपपदे वसेर्धातोरधिकारणे एयत्· वृद्धिमित्रायां च द्वौ सस्यांपाक्षिको ह्रस्वश्चानि
पात्यते· निपातनादेव कालविधौ वेरूटिर्लभ्यते· अमा सह मविकुस्मे वसतो ख्यां चंद्रकौ इस्य राम
मावस्या· अमावास्या एकदेशाविकृतस्यानन्यत्वात्· अमावास्यायाभवेति दीर्घमध्यमनृधविहि ८५

विहितं नाम द्वितीयः स्वमूर्ध्नाः रविसिद्धान्ति· य हितं त्वपेतं च सयोग्नि संपाश्चि कं निपातनमित्यश्री यनेन
दायतामुक्ते· अमा वास्येत्यधिकरणेण्प् रे च त्रा वहुलं भः अथापि वा ह्रस्वका इत्यपेतं एवमपि तु अमा वा
स्यायावेत्यत्र एपदतयह णोयर्रं नं नपत्ये न· किं वा एपत्य लोप पर समा मोनस्या तः यसूर्य्यस कादित्वा
त भविष्यतीति चेत् एवमपि गतिकारको पपदादिति निस्वरूपेन स्या त किंत्वं तोदात्तः स्या त्· इष्यते तु स्वरि
त एव अमावास्या इत्यमला इत्यशीवा· यदाप्रेया वा कुपालोमावास्या निस्पादोत्स्य शरीरलरितत्वस्य शेष
निवातस्य वपद्यमानत्वात्· तस्मात् एप दंतस्यैव इडोस त्पापत्ते स्वरी निपात्यते इति यथा व्याख्यानमेवा
दर्त्तव्यं तथा च भाष्यं· अमावसोरहं एपतोनि पातयाम्य वृद्धितान्त छे क वृत्ति नातयोः स्वात्रूप सिध्यति·
इह व्यक्तिभेदा द्वयो द्विवचननिर्द्देशात्· एकस्यैवि शेषा: एपनोः एपुदं नयोः अमापूर्वयोः वस्वोः मध्ये
एकस्य अवृद्धिता द्रूस्वं अहं निपातयामि· सूत्रकारेणोक्तमा पत्र स्यैव सुक्तिः तथासति· तयोः शब्दयोः
एकात द्विन द्वाभिः यथोः तत्रासिध्यति· एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्· एवं निपातनतो मस्वरोपि सिध्य
ति· सघन्याख्यान एव नवक्षि द्रांतपि न्नरप द्रव्य इति स्वरो दुर्लभः स्वरेस म्यभावेनोपपद संज्ञाया
अप्रवृत्तेः उपपदाम्परत्वाभावादिति वाच्यं· अमे तिम त्रस्या लकानिर्द्देशादिति भावः· बहुलमिनिष्ठर्का

शवृ३ देवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योप
८६ चाय्यपृडानि ।। एतानि सप्तदश छंदसि निपात्यंते । कृतो छंदनेऽस्मान्निन पूर्वात्तत्र विपर्यासात् आद्य
न्तयो विपर्यासः ।। निसः षत्वं च निपात्यते निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः । देवशब्दे उपपदे ह्वयतेर्जुहोतेर्वा क्य
प् दीर्घश्च यलोपाभावश्च । स्पर्धन्ते वा देवहूये । प्रपूर्वान्नयतेरुत्पूर्वाच्च नयतेः क्यप् प्रतीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् ।
उच्छिष्यं । मृङ् प्राणत्यागे स्तृञ् आच्छादने । धृङ् छेदने । एभ्यो यत् । मर्यः स्तर्या ।। स्त्रियामेवास्य निपातनं । ध
र्यः । त्वेनेर्ध्वर उपपते । खन्यः खान्यः । देवशब्दे उपपदे यजेर्यः प्रत्ययः । पृच्छ्यं देव्या प्रकर्मणि एवयज्याये ।
प्रत्ययस्वरितत्वे तोदात्तत्वे हरदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । स्त्रीलिंग एवैतन्निपातनं । आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप् ।
आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति । प्रतिपूर्वात्सीव्यतेः क्यप् षत्वं च । प्रतिषीव्यः ब्रह्मणि उपपदे वदेर्ण्यत् । व
दः सुपि क्यप् चेति पक्षे क्यपः प्राप्तौ अपवादः । ब्रह्मवाद्यं अथ कथं ब्रह्मोद्यं वदंतीति । छंदसि विशे
षविहितेन ण्यतानालो के चरितार्थस्यावदो दीनि क्यपो बाधः संगात । नचवा सरूपन्यायः सरूपत्वा
स्त्र३ त् । नानुबंधकृतमसारूप्यमित्युक्तत्वात् । सत्यं प्रकृत्यप्रत्ययपोत्रवोद्यः । नञ्कृहिकालहलचस्वरकर्त्रे राम
यत्रं वेति नञ्चकत्वे गहणं प्रत्ययपामित्यवो चाममवतेस्तोति शेषपतर्भाव्यः स्ताव्यः युपदर्वाविनीते ८६

नः आयादेशश्च निपात्यते एङ्गेन्नापरे सुङ्स्त्वनेनैङ्व इत्येतस्मादिगुपधलक्षणः कः अप चाप्यपरं
उद्धिः एप इति चक्रूप्यं अप वेय एङ्मेवात्पत् अत्र वार्त्तिकः निष्ठक्रोंघ्स्यर्थे विधातनिमांषत्वं निपातनं
तः एप दाया देश इत्येतो अप चाथो निपातितो: पप इत्कस्मान्न नुम्भ्यां स्य पूर्ववच्चतुर्थ्यर्थे श्यतो विधिः एपरे
कस्मान्नद्यो शरद्धो द्वोकपोः एप द्विविधस्तः स्पतसयमिति आद्यत विपर्यासं इत्यर्थः चतुर्थ्यर्थे इति देवकूया
दिषु यत्न एव चतुर्थ्यो धातुभ्यः कप उपसर्गे भेरास्य ते भेदः द्वोकपाविति द्वास्पो धातुभ्यो द्वाविति भावः
ता द्विविधश्च तदिति निखजं तो वतु रोवारा तः एप द्विधीयते इत्यर्थः ऊह लोल्प नः अव र्णता द्वातीहंतंला
द्वः एपते तस्मात् कार्यं हार्यं वाच्यं पाच्यं : स्वत्रैयंव सप्तर्थे षष्ठीः अत इति चअत्रत्ये इणो न भवति किंतु वर्णाग्र
हणो हलामाहच यातं: परंकार्यमिति निर्देशातः इज्वं इवदर्शमउड्डो एप नश्यति लिंगाद्य अत्र वार्त्तिका
निपातो मृतेपे द्विविधाः ऋदुपंधत्वात् प्राप्तस्य क्यपो पवादः पाणिभ्यां स्वपते पाणिसग्गा इत्युंः म
मवधृ वद्धे ति वक्रूयंः समवसयोल पिचामिष्पो वे ति वक्रूयं अपत्ता ष्पी अं वृदाम्पः पो इदुपधादि
ति प्राप्तस्य यतो पवादः अत्र चहमिधति षु अपठितो वार्त्तिकवचना तखुराद्यं तेव इत्लमे नत्रि इर्शनाम्पि
ति घडलयग्रहणा द्बखुलुपादि वत्साधे: तथाचपयुत्पनेन नतानशंति निर्द्माति तस्करः इति विष्णुगो
पाश्रशम्प इति च जयादित्य स्फू अथ्य वार्त्तिक ह्यं नति स्फू शा इति सूत्रे पठित्वा ततीय वार्त्तिको क्तमी

३।१।२ धात्वोर्मध्ये लपिं आस्लस्वपीति स्वेरूपे रूपं परिगृह्णीत्य अनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेणाहमिमं ग्रहमाहेः न च वे
८७ रूप्य निवीजत्ममेवेत्य वधेयं ॥ ओरावश्यके ॥ उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत् स्यात् आवश्यके द्योत्ये । अवश्यंभावा
आवश्यकं । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् अच्ययानोमसमात्त्रेभिति लोपः । वाव्यं । पाव्यं । द्योतितार्थस्यापि कचित्प्रयो
गोत्तस्यपते । लाव्यं वश्यनादरात् अत्रोपपदसमासाभावे विमयुक्त्वे स्यकादेशाद्दृतिगणान्वा तस्या
सः ॥ ज्ञापकं कृतिस्वरात्वमपि नत्रैव निपातनात्मवोध्यं ॥ आसुयुवपिरपित्रपिचमश्च ॥ आङ्पूर्वा
त्सुनोतेः सुयमतिम्यश्च ण्यत् स्यात् । अचोयतयोरडुपधात् रतियथायोग्यं घा नस्य यतोपवादः अत्रे
रखेहपरिलपिर्द्देशि कृतावश्चि प्रस्तुर्के । युजश्च अभिषवे । आसाव्यं । यु मिश्रणे । याव्यं । युजनबंधनत्वस्या
त्स्यानुबंधकत्वात् तेनेहयहणं । वाप्यं । राप्यं । अपत्राप्यं । आचाम्यं ॥ आनाय्योऽनित्ये ॥ नयतेराङ्पूर्वान्निण्ण
दायादेशो निपात्यते । हृत्वर्थमपि निपातनं नेनघटानेनमवति किंतु दक्षिणाग्निविशेषे एवमव
तिन्तथा हि दक्षिणाग्नेर्योनिर्विकल्प्यते । वैश्यकुलाद्वित्तवतः भ्राष्ट्राद्वा गार्हपत्याद्वेति । योगाद्गार्हप
त्यादानीयते आहवनीयेन सहैकयोनिः तत्रैवेदं निपातनं । तस्य च अनित्यत्वं । सततमप्रज्वल
नात् । अत्र वभाषा । आनाय्योऽनित्य इति दक्षिणाग्नेः कृतं भवेत् ॥ एकयोनौ नतं विधा दाने योघ
स्यथामवेत् । चेत्तस्मान्नं तं रंचनादिषु अनिश्चमंगरुतिशोषामवेदिति संमारने विदुः ॥ निपातनना देव एम
८७

रूढिः संमाप्यनउत्पर्थः एकयोनाविति आहवनीयमिति शेषः आनेयस्तु निवृत्तो दाक्षिणाग्निः स हि गार्हपत्यादानीयते भिन्नयोनौव

दक्षिणाग्नौ चायमेवरूढिरिति यद्देवपचतीत्यर्थः ॥ प्रणाय्योऽसम्मतौ ॥ सम्मननं सम्मतिः प्रीतिविषय

भावो पापमनं कर्मण्या पारोगाविवर्जितः तथा भोगविषयस्यादरोपि सम्मतिः नं चेरणार्थं हृदयं विच

स्थितं तेन प्रमानदेर्निघ्नामिव चपलं यतनयते रण्पेदायादेशो निपात्यते प्रणाय्योऽशोरः ज्येष्ठाय

पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्यायान्तेवासिने नान्यस्मै कस्मै चन ॥ पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या

मानहविर्निवाससामिधेनीषु ॥ यथासंख्यं पाय्यादयश्चत्वारो निपात्यन्ते माङो ण्यत् प्रत्ययः मानेऽभिधेये आदेर्न पा

नं माङो ण्यत्प्रत्ययः करणे आतो युक् चिण्कृतोरिति युक् धात्वादेः पत्वं च निपात्यते मेयमनेन मा

नं पाय्यं सान्नाय्यं हविर्विशेषः सम्पूर्वान्नयतेर्होमार्थे अग्निं प्रणीनीति समः पूर्वाण्णयतेर्ण्यदायादेशोऽपमागो दी

र्घत्वं च निपात्यते ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां ऐन्द्रं पयोमावास्यायामिति विहितयोर्दधिपयसोः संज्ञे

यं माघस्त्वय्याश्रनयाहि हविर्मी त्रेधा पुरूपं प्रतिशतरणमशीताज्यो निरम्याहिदानां विधिविहि

तविशिष्टे सामिधेनी धीत्यहृन गुरूत्पित्तो घर्धं समधपुष्टु स्थेइत्तम यमवलीदि माधुसान्नाय्यमाभि

रिति नहि नमपि दधि पयोविषयकमेव किं नस्यादिति वाच्ये चं होदयास्तु मयवर्तनपूर्वकं हवींत्यर्थं

शद्व३ ञ्चकम्यप चितस्याप्य कुत्वमाव तिपादितप्रयत्नेनतद्विधियोगस्यासंभवात्। हविर्विशेषणाचकस्य
८८ सामान्ये विशेषे न रेवालक्षणोस्य पिवा इत्यं। निकाय्यो निवासः। निपूर्वेनचिनोतेरधिकरणे एयत्।
आयादेशः। आदेःकत्वंवनिपात्यते। निचीयतेस्मिन्धान्यादिकमिति विग्रहः। निवेयमन्यत्। अर्थेवा
बैनिकाय्यशब्दोप्यस्ति। सञ्चनिवासश्चितिः शरीरोपसमाधानेषादे कुदकुस्त्र त्रसुत्पादयिष्यते। धाते
र्णयत्प्रत्ययः सामिधेन्यां। समिंधामाधानीसामिधेनी। समिधामाधाने षेण्यण्। ऋग्वावाजाद्यास्यादि
काश्चः सामिधेन्यः। अत्रचनसर्वा सामिधेनीधाय्येत्युच्यते। किं तर्हि समिध्यमानवतीसमिद्धवतीचांत
रेणाविक्षनिषुप्रक्षिप्यमाणा पृथुपाजा अमर्त्य इत्याद्विकैव सत्रे सामिधेनी ग्रहणां प्रयोगविषयोपल
क्षणार्थं। नथाचासामिधेन्यापि विदृश्यते। धाय्याः शंसतीति अग्निर्नेता त्वं सोमक्रतुभिरितिन्योनिष्ठो
मे मरुत्वतीयेशास्त्रविधानमेतत्। तत्रधीयतेनयासमिदिति करणे ण्यत् क्षितिहरस्तत्रयंथः पृथुपाजा
इत्यादिविषयः धीयतेत् निधाय्येनिकमौण्यक्षितिमाधवयंथक्ष अग्निर्नेत्यादिमाधाय्याः इति विवेकः
पूर्वसूत्रार्थे विशेषो निपातनस्य रूढ्यर्थत्वाल्लभ्यते। क्रतौकुण्डपाय्यसंचाय्यौ। एतौ निपात्येते क्रतौ वा राम
४ च्ये। नत्र कुण्डशब्दे तृतीयान्ते उपपदे पिबतेर्धातोरधिकरणे यत्प्रत्ययो निपात्यते युक्। कुण्डेन पीयते ८८

अस्मिन्सोम इति कुंडपाय्यः क्रतुः न तु अत्रापि एवं निपात्यतां प्रकृतत्वात् एवं युक्तं निपातनीयः
आनीयुतिप्येवमपि इत्यादितिलाघवमपीतिचेत् मैवं तिन्ना प्रसंगात् इष्यते तु यथोना वरूपाधकृत्स्न
त्वं क्रतुस्मरपदस्य इति कृतिसूत्रेणैतस्यैव परिनिष्ठितत्वात् तथा च प्रयुज्यते यस्मिन्कुंडगच्छीनपात[illegible]
कुंडपाय्यः इति संचाय्यो बिनोतेण्यन्तआपादेशश्चनिपात्यते अय्यावपिधेये अग्निसिद्ध्येहनन्त्वलन्तः कि
त्वं तस्यापाण्यार्थे रथकावचनानि निर्मितस्फुलति शोषः न त्रैवनिरूरत्वात् परिपूर्वो उपपूर्वो चचिनोति णि
ण्यायादेशो निपात्यते परिचाय्यः उपचाय्यः संपूर्वात् ऊहेः संप्रसारणे दीर्घत्वं च निपात्यते समूह्यं चिन्वीत
पशुकामः अग्नाविति किं परिचेयं उपचेयं संवाह्यं इह संश्वोतनऽह्नविन्नकेंदीत्यस्मादनेकार्थत्वादहे
रर्थे वर्त्तमानात् ऊहलंतत्वात् ण्यत् निप्रसूत्यमिति तिसिद्धं पूर्वं चेतत् समूह्यं चिन्वीत पशुकामः पशवो
वै पुरुषाः पशून्नेवास्मै तत्समूहतीति निवर्त्यार्थेन ऊहिना ब्राह्मणेसमूहशब्दस्य निरूढत्वात् उक्तं च
वार्त्तिककृता समूह्य इत्यत्र अर्थे कं वचनं सामान्येकृतत्वात् वन्यथेमितिचेत् अहनेसमर्थत्वात्सिद्धं
जहि विद्यहाचावुप्रासांगोसिद्धमिति ।। चित्याग्निचित्ये च ।। चित्य इत्यत्र कर्मणि क्यप निपात्यते यतो
पवादः धातुस्वरोऽन्यत्र पदस्वीयमेत्र सो चित्यो ऽग्निः अग्रेश्चयनमग्निचित्या भावेयकारश्चाय

३।२।३ त्क कृच निपात्यते. नतु कृप्रतेनांतोदात्तत्वं भवति. इह हस्तेभ्य आवितपनु वर्तते. न ह्यचित्पशब्दस्यैव
८९ विशेषणेनाग्निचित्याशब्दस्यत स्वभावेन निपातितत्वात. तेन अग्रे त्वेव मित्सेव भवति॥ उमा मा
कमाः॥ गतुलक्ष्मचो॥ धातोरेव लक्ष्यचोमि इतऊर्ध्वं माध्यायपरिसमाप्तेः कृत्संज्ञकाः कर्तरि कृदिति कर्तो
कर्त्रेरिष्यतयाः पाचकः पक्ता. त ग्र ग्रहणात् सामान्यग्रहणाविघातार्थो तृजं हमि तारिष्टमेयस्य
इति. एवं वा स्त्रविति मस्त्वेपि तृन्तृचोः एष्यग्रहणं विहायस्य स्वस्वरूपे वृय ग्रहणामुचितं॥ नंद्यादि
पचादिभ्यो ल्युणिन्यचः॥ नद्यादेर्ल्युः ग्रह्यादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात. नंदिग्रहि पचादयश्च न धातु
पाठे संनिविष्टाः ग्रत्यते किं तर्हि नंदनादिगणे स्थितास्तत्प्रकृतिका गाणनिका
हत्वा एवं प्रकृतयः ॥ ने. नचैवं किमने नसत्त्रेण गणपाठ एव नंदनादिशब्दानां साधुत्वोपपत्ते रि
ति चेत. अत्र हरदत्तः अस्मिन्सूत्रे ताम्या प्यांकचिदपि अल्पप्रयोगात् गणपाठेनापेक्षातेइति.
तस्यायमाशयः एतएव साधवइति स्वरूपनियमपरं हिव्याकरणशास्त्रं न प्रकृते एव हितत्सर्वं सि
निस्पादने नस्वात्मकं. तथाप त्वत्वे. कथमपि तंविषयीकृत्तं तस्य गणपाठस्य अर्थादि साधुत्वं राम
वसज्यते ति. नंदिवाशि मदिदूषिसाधिवर्द्धिशोभिरोचिभ्यो ण्यंतेभ्यो संज्ञायां ल्युनदि प्रबहो. ८९

नंदयतीति नंदनः वाम्यश च्छेदवाशनः मदी हर्षे मदनः। दुष चैकत्ये दोषोः॥ वित्सृत्वेह बताः राध साधसं
सिद्धौ विधीयतस्य साधनः। स्तुः कर्तरी तिपुंक्लि कथं तर्हि हिंशह्रुतिसाधनं धेनुरिति कारणोस्तु विसामा
न्येन पुंसकं भविष्यति। वधुहक्षौ वहनः शुभ शुंभ शोभार्थे शोभनः रुच दीप्तौ रोचनं सहितपिदमः
संतायां सहमर्षणे सहनः तप संतापे तपनः दमु उपशमे दमनः जप जल्प व्यक्तायां वाचि जल्पनः
रम क्रीडायां रमणः दृप हर्षमोचनयोः दर्पणः क्रन्दिर्आह्वाने रोदने च संक्रंदनः कृष विलेखने संक
र्षणः लषुश्लीके हषेणः अर्द हिंसायां जनं अर्दयतीति जनार्दनः कर्मणपणिप्रत्ययः। एवमुत्तरत्रापि
कर्मण्युपपदे द्रष्टव्यं यु मिश्रणे यवनः सूदक्षरणे मधुनामासुरं तं सूदयतीति मधुसूदनः ञि भी भये विष्
वौ रिणि विभियो हेतुभये षणि निषुक विभीषणः लून छेदने निपाननाः सत्वे लवणः णश अदर्शने दु
सु उपशमे णपे तो विनेनाशयतीति विनाशनः कुलं दमयतीति कुलदमनः। शत्रुदमनः॥॥ इति नं
द्यादिः॥ ग्रहजन्यपादाने ग्राही सहनषोणौ उत्साही रस उपलब्धौ उदासी भसम स्थीनदी स्पिः ग्रतभासी
तिष्ठनादतीयुक स्थायी मंत्रिगुप्तभाषणे युत्यादि मंत्री अर्द हिंसायां समद्वीर्द्दश पद चपशानो रक्षपा
लने निरक्षीक्ष प्रवर्णो निश्रावा दुष्टपवीनसं नाने निघापी क्षो नरक्कराणी निशायी चलत्वारीमीनिर

शवृ२
९०

पूर्व्वाः। यावद्ग्रहसंयुक्तवस्थसांनञ्ज स्वर्व्वोणो उपावृयांचायां। त्वञ्ज हराणी। ब्रजगानौ। बुस्वप्रक्रापुंचा चि। चबुनिषा से
।अपावी। अव्याहारी। अवाजी। अवादी। अवापी। अवाम विजयत्व कर्तृकाणां। अजननीं अचेतन कर्तृकाणां
णिनिर्भवति। प्रतिविद्धार्थानामेव। अकारी। अहारी। शीङ् स्वपे। विशयी। वृध्यभावो निपातनात्। विजवृंधने
विवयी। वृध्यभावः प्रागुक्त इहषत्वमपि निपातनात् इनिगणात्ममहेदधिव्याब्यायां च दमानः। विशयी देशे
इति वृत्तिः। अभिभावी भूते। अपिभूतवान्। अभिभावी। राधसमेधि ह्रो। अपराधी। विरअवाणो। अवतेधी
उपरोधी। परिभावी। परिभावी। इहृयाल्लिको वृध्यभावो निपात्यते॥ इति प्रत्यादिः हृपच शपाके। चवपरि
माप तौ इत्यादि। आदूनि गणोय। तथा वशि वशमरि धृस्पकरे इति सर्वेष्वनीव प्रत्ययः। कर्तरि कर्मणि
घटो वाजिनिमुस्चे चुद्य टंन था पडो घि निस्वे अस्मिन् अचपरे यडो लुखिहित। भाष्ये च अजपिम वेधान्तुम्पो
वल्कप्युस्वल्कः किमर्थं न हि पचाद्यनुक्रमणमिति चेत् न टइत्यादौ अनुबन्धनासंज्ञानार्थं कर्मोप परानानि
गुपधानावबाधकवाधनार्थं। अन्यपातावप घार्थे। तथाहि। नट्। नट्भवट्। प्लवट्। चाट्गाट्। मार्ट्। चोरट्। दे राम
वट्। स्वट् ह्रुए नोदितः। अप्यासे शवेः टोङी वर्थः न दांन दीभषम स्ते ने। पचीः लट्। गानौ। सेवी। चागतो च ९०
री दृनिगाणो। गरी। हल्लवनतराणयोः। नरी। चुरस्ते ये। चोरी। दिवुक्रीडादौ। देवी। स्पर्द्ध संहर्षार्थे। स्पर्द्धी मिथस्पर्द्धा

ऊपकोघे॰कोपरस्त्वगतौ॰प्रपीं इहादिविषमृतिषु॰इगुपधत्वात्कः॰पाघः॰उष्मज जरां विमर्द्दी तिनारम
रा॰थ्यानं पचनीति श्वपचा॰अनयोः कर्मण्युपपदे प्राप्नुः नेकादिषु श्वपाकश इत्यपाठात् स्वेकर्मण्युपपदे वि
भवंतीति कैयटः॥ नृषमृड्प्रभृतीनां तु पाठः प्रपंचार्थः॥ एवंतिविवेकः॥ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः॥ इगुप
धेभ्यः ज्ञानातेः प्रीणातेः किरतेश्च कप्रत्ययः स्यात्॰विक्षिपः॰विलिखः॰विबुधः॰कृशः॰जानातीति ज्ञ
आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः॰प्रीजक्षपणे॰इत्यनादेशः॰प्रीणातीति प्रियः॰ स्नेहविक्षेपे॰अनतइत्यातोः॰किर
तीति किरः॰सूत्रे तदुद्धृतकेवलयोगेण इङ्इत्प्रत्ययेन पं चम्यैकवचने कृशस्त्रप्रिया न्वतुककारणात्तेन पक्षकृति
वरस्तुकेरणेभवनीत्याप्तिदेशात्तद्धृत्वइ निरदित्वं बोध्यं॰ममाहारइत्यं हेत्वन्तपुंमकत्वेन कृत्स्नेत्य निरदित्वं न
स्यात्॥ आतश्चोपसर्गे॥ आकारांतात्धातोः उपसर्गे उपपदे कप्रत्ययः स्यात्॰शाद्धधेति प्राज्ञस्यप्राणस्य
पप्रापवाहाः॰प्रज्ञः॰प्रस्थः॰सुग्लः॰सुम्लः॰ पाघ्राध्माधेट्दृशः शः॥ एभ्यः शः प्रत्ययः स्यात्॰ पिबतीति पिब
जिघ्रः॰धमः॰धयः॰जिघ्रधीयानेरापः॰धयाः॰पश्यः॰यद्यपि धेटोपित्त्वात्तन्मध्यपीत्यत्रैवटाः पिबेत्पुष्पाघ्रातिन्था
वर्णेयतिः॰न तु च टनाप संभवः॰तथापि प्रकृतेः॰श्रीह दीः फलानि धृम्रमस्य धेपानधीसुखानः॰प्रपन्न वपरा

शा॰द॰ व्ययस्यापष्यपते स्वकत्ववर्मतामिति॰ अत्र पिबते रेवग्रहणं न तु पातृ स्त ग्णोइ त्पस्य॰ लुधिकरणत्वात्॰ घ्रः संज्ञायां ध
९१ निषेधः॰ अत्र व्याघ्राश्रिमिरिति मो त्रमिर्देशो लिंगः॰ पाघ्रः॰ आतश्चोपसर्गे इति कः॥ अत्र उपसर्गाल्लिंपविंद्धा
रिपारिविंदुकेतेनिचेतिपतिमाहिम्पश्च॥ अत्र तु उपसर्गम्पोलिंपात् हिम्पः शश्चत्पथः स्यात्॥ लिंपतीति निपः॰ वि
न्दतीति विंदः स्त्रेलिंपविन्देति भा विनानुपाप्त नुमको निर्दिष्टो॰ तेन विकरणानाम ग्रहणं त्वाभावात्॰ स्पेवग्र
हणं॰ धृञ्‌ धारणे॰ धृञ्‌ आबाधे॰ रूपंनयोर्द्वयो रपि ग्रहणं॰ धारयः॰ अर्थकृत्थे नमसमनीवरं धारयस्य नरः
ति श्रीहर्षः॰ पारत्वाद्धि स्तधाणरिविवकर्मणापणामाव्ये॰ नथावचवार्तिकं॰ अकारान्तुपपरान्कर्मोपप
दो विडतिषेधेनेति॰ सत्य॰ कर्मणः॰ शेषत्वविवक्षायामणो अप्राप्ताशेकृते शेषपक्षे तेन समासोभवि
ष्यति॰ एतेन गंगाधरम्भूधरं जलधरादयो व्याख्याताः॰ पारकर्म समासो॰ पारयतीति पारयः॰ विस्वेन नाकृपा
ना हि खुवरादि॰ ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो वा हेतुमणपंन॥ वेदयतीति वेदयः॰ एनकंपनेणपंनः॰ ञ्वेजयन्ती
ति ञ्वेजयः॰ विनिमेज्ञाने चुरादिः॰ चेनयतीति चेतयः॰ पनस्तुवे चुरादिणपंन इति त्नोपदेशामतिमोनोदि
त्वमुपपंनः॰ इति हारदन्तः॰ सातपः॰ वा सहपन्यायेन चिकिपिसात्॰ संपदादित्वात् भावे क्विच एषएवा नेत्य एप
नीतिकृतिवलादानं दपिन्दविज्ञानमानं दमित्पादिकृतिवजारानं दरूपं वा वक्षसमाबद्दार्थः॰ तद्स्ते ९१

ष्ठामिति सान्वनी मक्ताः एतेन मान्वतां पूतयेन मदत्या दिव्याख्यातं· परेच सा तदन्त्यन्काश्चार्थवं· वे रेता: अम्प
न्याय्यो नौ। ष ह मर्यादायां वु रादि हिंसायां पन्नो वा· माहयां उ दाहरणे षुलि पि विदिम्पां तदा दिम्पः शः शेमुचा
दीनामिति नितुमृन्धाद्याः हिषु विदे संज्ञायां· गोविन्दः· अरविन्दः· चक्रम्पना भिनेम्यो दनुरा ले छिनामिका
ष्ठानि अराः तदा कारोति हन्तानि साहस्रपात्र तशादभ्यो जिज्ञम नदत्पर्थे कर्मण्युपपदे वाधना पि तत्
रा ति दधान्योर्विभाषा प्राशः स्यात· पञ्चेष्वाद्यधेतिणः दृदः दधः दायः धायः अनुपसर्गा दित्येव· प्रदः प्र
घः स्पाहेतन· ददनि· दधधारणे· आम्पामचिदर्दोदधइति मिद्धं· दाधायः अनुपसर्गा दित्येव· अम्पा
यो हायो धायइति· मत्यं स्वराद्धे मित्सूत्र· अस्ता अदधा अवन नस्व रेपाज्ञा फरान्नन्वेयथा स्यात· अजेतन्वे
तअधकावृशक्ता वित्पोनोराज्ञन्वापितिमहान्मेरेः ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः इति शब्दाद्यर्थोः ज्वल दीप्तौ इ
त्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कसगता विहितेभ्यः णो वा स्यात· ज्वलः ज्वालः चालः अनुपसर्गा दित्येव उज्ज्वलः
कमिमधीत्पहारितियेप दंनितिपा मतेकसन्तग्रहणं चित्पवयो जनं ज्वल धातुभ्य श्च यघ पि वटा दिषु पर
साञ्चेति हिः पद्यते तथा पिहिनी यएवर हृस्यन्यते· बटादिपाठस्य मित्त्वतायां वा स्तितार्थ त्वात· जनरस्य व
घनन्याधर्म्यात· ज्वला दिषु प्रमुवलनइ निपच्यते· तस्मात्साधुमर निरूपंनोराज्ञोपदेशस्येतिद्वाद्दिनिषे

श॰ रू॰ धातुः इतरस्य च अनन्यार्थत्वात् । चलादिपाठस्य स्वार्थः अत्र मृड्यत्र अस्य का वशङ्का वितिष्ठ्वरीनाधूदिति
न नेर्गुञ्जि वसंख्योन । अवत नोत्पवसानः विभाषेति अनुपसर्गा दिति वचनात्र वार्त्तिके संबध्यते । इणा दिस्था
९२ स्थर्सर्गणावसावद्दिस्थिबधमध । अनुपसर्गादिति निवृत्तं । न्हारसूत्रेषु नरूपसर्गग्रहणात् । एवं चन
त्वं वह विभाषाग्रहणमपि निवर्त्तते । श्वेद्र । पृथ्विति मध्योगः स्यात् । श्वेक्षु । दृहौ । अस्य सूत्रा दं न त्वादिवसिद्धे उप
सर्गकं बाधित्वे ग्रहणं अवश्यायः प्रतिश्यायः अभ्योगमिति युक्तं एतेनान्यस्य तेग्रहणं व्याख्यातं । आत्स्य
यं धाय । इह सूत्रेश्यत्रादि निवस्ते बानिर्दिशः नन्तशी जेयणं ईशीनः । नापि अननः अवग्रहौ ना नोपायति
प्रकृतीनां । नोपकापानां नात्र ज्वलखाप्याख्यानमेव शरणं । व्यध ताडने । व्याधः स्त्रगतो । आङ्पूर्वः संपूर्वश्च
आस्रावः संस्रावः इणगमनो । अतिपूर्वं अन्त्याय अल्पो नकमीति । इण् । अ पूर्वाः प्रवेपायः अग्रहारः
लिह आस्वादने । लेहः श्लिष आलिंगने । श्लेषः श्वसप्राणने । श्वासः । इण्यो रनुपसर्गे । इणो नेर्नयते श्च अनुपसर्गे
तणः स्यात् । इनातीति सर्वः जयतिना सहचर्यात् सानुबंधकस्य इणो नेरिह ग्रहणं । निरनुबंधकादिह तेस्तु प
वाद्यवत्वं । करणसाधनो वा अन्नसोपि विति अपरस्य पर्यायः । इवदा वीवना रास्य इत्यमरः । नयतीति नायः अ एम
नुपसर्गे इति किं । प्रदवः प्रणवः । विभाषाग्रहणं स्यात् । पद्धे अवन्यवहित विभावे यं । नेनन लचरोग्राहः । ९२

ज्योतिर्विग्रहं मवृत्तेर्थेतिवक्तव्ये॥ भवो देवासं सारश्च॥ भावा॥ पदार्था॥ एतद्वक्तव्यं भाष्येनाह्नि॥ भावादनितुषा
न्यर्थान्नचरादित्यपेनादपि बोध्यं॥ गेहे कस्यात्॥ गेहे कर्त्तरि॥ गृह्णातिधान्यादिकमिति गृहं तानतस्यानगृहाः
दाराः॥ गृहशब्दोत्र द्वौ दिंतत्र पुल्लिंगो बहुवचनांत एव॥ नपुंसकत्वश्च अभिधेयवचनं द्विविधो पि वेश्मनि
मुख्यः॥ दारेषु गौणः॥ तथा च नगृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते इति वेश्मनि मुख्यनामभिधेत्येवम
वहरंति॥ इति कारस्तुतं चाह न्योरन्यंतराश्रयणान स्त्वे गेहशब्देन श्रर्थे द्वयं निर्दिश्य प्रत्यय विधानाहारस्य
पि गृहशब्द मुख्यमेवेदं इति॥ गेहं इति च प्रत्ययार्थस्य कर्त्तु विशेषणं न तु पचं गृहं यतिनाध्यंयुक्तं इति निर्दे
शादिति न्यासकारहरदत्तौ॥ गृह्यं गृहाण्यतिगुरासावस्थानानि विपचायच॥ आधारे इगुपधलक्षणे न कप्र
शा॰ त्ययेनवा गृहशब्दस्य सिद्धो निर्देशः स्यात्पथा सिद्धे इर्वेलमि इत्था पर्कृत्याख्यानादेव न कर्त्त विशेषणेत्य
वधेयं॥ यस्तु तस्य कर्त्तरिपेव गृह शब्दोप्रसिद्धः॥ कोहेकर इति तत्त्वे शाकुम कर्त्तु मितिदिक्॥ शिल्पिनि ष्कन्॥ धा
तोः शुवस्यात् शिल्पिनि कर्त्तरि॥ क्रियाकौशलं शिल्पं॥ न तदस्यास्तीति शिल्पी॥ पूर्वेणाप्राप्ते वचनं शिल्पिनी
त्यापि प्रत्ययार्थस्य विशेषणं॥ अत्र भाष्ये नृतिखनिरंजिभ्य इति परिगणनं कृतं॥ नर्त्तकः॥ नर्त्तकी॥ खनकः॥ खन
की॥ रजकी रजकः स्तु अंजो मंताच्छ्रे इति नित्वो किंत्पयतिरजेरत्रित्यपि किविदत्तुनासिक लोपो भवतीतिन्यास

शद२ कारहरस्नारयः एवं वरंजेर्लौप्त्यगरमणाद् इति रजकरजनरजःसूपसंख्यानमिति नियवार्त्तिकं ज्ञापकसिद्धार्थानुवाद
९३ कं रजकः रजकी षित्वात् ङीष् भाष्यमते तु ङीप् न भवति । तथा हि षष्ठे रजकरजनरजःसूपसंख्यानमिति वार्त्तिकं प्रत्याख्या
तं भाष्यकारो रंकं कितएतं स्त्रौणादिका इति । तत्र कैय्यटः रजक इति क्वुन् । शिल्पिसंज्ञयोरिति क्वुन् रजनमिति
रंजेः क्युन्निति क्युन् रज इति भूरंजिभ्यां कित् इत्यसुन् इत्यर्थः रजकीत्यत्र तु ज्योगे लक्षणो ङीष् । अयं योगः स्वरी
पानं भवितव्यमिति भाष्यकाराभिप्रायः एवं च भाष्यमते नृतिखनिभ्यामेव ष्वुनं न रंजेरिति स्थितं । गस्थकन् ।
गायतेः स्थकन् स्यात् शिल्पिनि कर्त्तरि । गाथकः । गाथादाथहलोष्ठविशेषि पिगोशहृदति रहुग्रन्थ्यते । न त्वा
इगनाविति थकन् शल्ययोर्हि गायत्यर्थविषयमेव शिल्पिनमभिधातुं समर्थः ॥ ण्युट् च ॥ गायतेर्ण्युट् स्यात् शि
ल्पिनि कर्त्तरि । गायनः गायनी । योगविभाग उत्तरार्थ एव अन्यथा तु हस्त्यर्थः ॥ हश्च व्रीहिकालयोः ॥ जहातेर्जिहीतेश्च ण्यु
ट् स्यात् व्रीहौ काले कर्त्तरि । जहाति उदकमिति हायनो व्रीहिः । अर्थवनो विकं वर्द्धनात् इति जिहीते जलं प्रति वा वि
ग्रहः जलं प्रायेण पेक्षत इत्यर्थः । जांगलदेशोद्भवा व्रीहिविशेषो हायना इत्याहुः । जलयावस्थायां जहाति
भावानिति जिहीते गच्छति परिच्छेदकत्वेन व्याप्नोतीति वा हायनो वर्षं । अत्रापि व्रीहिकालयोरिति लोपपदं एप
त्रिप्रत्युप्तर्हायनसेति लिंगात् । प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् । एभ्यो वुन् स्यात् साधुकारिणि कर्त्तरि समभिहार ९३

ग्रहणे न साधुकारित्वं लक्ष्यते भूयः सद्भावात् यो हि यां पुनः पुनः अनुतिष्ठति स तत्र कौशलं लभत इत्युत्सर्गः नेन
सक्तुकरपिपः स्पृष्टकारी तिन तत्र भवति वज्रशो विद्वेककुर्वते न भवति प्रवक्तः सरकः लवकः स्तोत्रेष्वृत्सुल्वं इति पंच
प्याख्याने जल्प॥ आशिषि च॥ आशासनार्थे नाविषयीभूते अर्थे वर्तमानाद्धातोः वुन् स्यात् कर्तरि जीवतात् जीवकः
नंदतात् नंदकः आशीः शेह प्रयोक्तृधर्मः पित्रादिगतेच्छाविषयाभूतयो जीवनं दनयोः कर्तरि सुतादौ पित्रा
दे विषसक्तिन॥॥॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरंधरश्रीमद्भट्टोजीदीक्षितविरचिते शब्दकौस्तुभे तृ
तीयाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकं प्रथमपादः समाप्तः॥ ॥ कर्मण्यण्॥ कर्मण्युपपदे धातोर
ण् प्रत्ययः स्यात् कुंभं घटं विधत्ते कुंभकारः न त्वेवम् विशेषादिह गम्यते निर्वृत्ते कुंभं करोतीति कुंभकारः विका
र्ये कांडलावः प्राप्ये वेदाध्यायः यदुवर्षा मेघ इति आदित्यं पश्यति हिमवंतं शृणोति ग्रामं गच्छतीत्यादौ प्राप्नोति सत्यम
नभिधानान्नेति भाष्ये॥ अनभिधानं यत्राभिप्रेतरूक्तं तत्रैव अन्यत्र त्वयथालक्षणमेव त्वेवं यत्तु त्रिविधं
कर्मेत्युक्तं तस्यायमाशयः आदित्यं पश्यतीत्यादौ मा भूदित्येवमर्थं कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाणे
इति वक्तव्यमितिवार्तिकं तत्र कर्मणि निर्वर्त्यमाने विक्रियमाणे इति चेत् वेदाध्यायादीनामु
पसंख्यानमित्यादि॥ एवं स्थिते त्रिविधमपीह कर्म गृह्यते नत्वप्राप्यं न गृह्यते इति॥ एवं च त्रिविधामिति

श॰द॰३ ह्यास्तन्त्रां नरोक्तं नेह स्यात् इति निश्चमितं यं तथा च द्विः कर्म चेत्यत्र संज्ञासमावेशस्य प्रयोजनमुक्तं मन्
९४ मात्स्वेवद्दस्य चक्रमेत्वाहरणं करणत्वान्न तृतीयेति· एवं बहुत्राचार्याः प्रवेतावाथासहस्त्याद्यपि यथाविधानमवस्थे
वशीतिका मिमिस्यावरिष्योणः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च· शीलसमाधौ· कण्ठेकालो· भस्मच्छन्नेत्रुगदिग्ध
नः चाग्रस्यथ्योः आङ् उः इव· गास्याति त्कराणां वरेर्ह धार्थे· कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेवाधित्वे पूर्वपदस्तेस्यादिमो
स बोलप तिमांसशीला· मांसकामा· मांसभक्षा· अत्र प्रातिमतिङ्गीस्यात्· णोक्त्रिणकार्ये मितितुताबीबि
कल्पेवेति वचस्यते· मनेहीर्वेत्वे वेति सप्रत्ययान्तत्वाद्दंतोदात्तो· मांसशब्दः· कल्याणाचारः· कल्याणशील
धार्वं तद्वति मध्योदात्तः· इच्छिन्नमित्याचेति वस्त्रमुखं· अत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे वेति संबन्धनं एवं· वाच्य
मेदस्कवेवि स्यार्थेः सर्वत्र पतीशावकुः स्वमाः स्यादेतत्· योमांसमभक्षयति तस्य मांसमक्षोभवति· तस्य भ
क्षयत्वे कर्मण्यस्ये ऽर्न तस्य वहुव्रीहिणात्सिद्धं· एवमन्यत्रापि· यस्तत्त्रणपतं· नस्य घनं तस्यवहुव्रीहिः नचव
हुभक्षत्द्यत्र वहोनेमवादित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यादिति वाच्यं· भावेऽजन्तेन वहुभक्षोस्येति विग्रहोप
पत्तेः नन्वत्र वहुस्वरप्राप्निरिति· उत्तरपदार्थस्य वहुत्वाभावात्· एवं च वार्त्तिकद्वयमपि नारम्भणीयं एम
मितिचेत्· मैवं कर्मण्यणं वाधित्वेन तस्य त्वक्ष्यमाणत्वात्· अकारान्तुपपदात्कर्मोपपदो विग्रहतिषेधे ९४

घेन पचादिष्वपीत्यनुपपदोऽकारः। तस्यावकाशः पचतीति पचः। कर्मोपपदस्यावकाशः कांडलावीजननी
ति। श्रोतॄन् पाचयत्यत्र अथ शब्दग परत्वादणेव। तेनोपधावृद्धिः उपपदसमासश्च नित्यो भवति। अविलंबष्टी
समासो वैकल्पिकः स्यात्। कथं तर्हि गंगाधरः श्रीधरः वसुधरः भूधरः मन्धरेत्यादि। अत्र केचित् युगपद्वि
वक्षायां हि भवतु। विप्रतिषेधः। केवलप्रकृत्यर्थविवक्षायां तु अविकृते पश्चात्कर्मसंबंधो मि इदं रूपमि
ति। अत्राहुः। एवं सति ओदनपचरत्यत्रापि स्यान्न चानिष्टं। किंच कुम्भकारीत्यपीत्यपि न सिद्ध्येत्। एकत्वात्स
योगस्य न हि तस्मिन्नेव प्रयोगे विवक्षितं चाविवक्षितं च कर्म भवति तस्मादोदनपचादयः साधुरेव। गंगाध
रादयस्तु संज्ञाशब्दाः स्युरिति। अत्रेदं वक्तव्यं। परिनिष्ठिते प्रयोगे कर्मान्वय सत्त्वे प्रक्रियादशायां कर्म
णा विवक्षायां न क्षतिः। कथमन्यथा शक्यं चेत्यादौ अंतरंगः परत्वेन स्कारो वहिरंगत्वान्न न विद्यतेऽस्या
स्ति अन्तर्नीयते। किंच कर्मणः शेषत्वविवक्षया दिगंगाधरादिशब्दानां सौष्ठवे संभवति एवं वरादिवचनं के
लितर्हि अनभिधानं तस्मात् क्रियमानामित्यादौ तावत्। प्रकृतमनुसरामः। पचादिभ्य एवाजिति यवाचित्वात्
वमनुमत्या विप्रतिषेधज्ञात्वात्। यशासुना जपिसर्वेषां तु प्रवृत्तिपक्षे। तदाऽपवादत्वादेव तस्याण वा

श्रद्र३ धःकोवोधः किंवरुपधस्ताशीकिरकः अनुपदः नस्यावकाशः विक्षिपः विलिखः कर्मोपपदस्य स एव कृय
९५ लेपः त्वत्रपरत्वात् रणः नथानुपसर्गो लिंपविंदेति अनुपपदः शः नस्यावकाशः लिंपतीति लिंपः कर्मोपप
दस्य स एव·कृय लेपः त्वत्रपरत्वात् रणान थाश्रात श्वोपसर्गेऽनिकः अनुपपदः स्वसः इत्यत्र सावकाशः
गो मंदाय इत्यत्र परत्वात् रणो वम चति·क्षावामश्वाएभ्यः कर्मण्युपपदे अणस्यात्·कस्यापवादः हःक्षेम
प्यशीयांशारे च·स्तुंगेक्षा यः वेजंतंतुसेनानि·नंतवापः वाणानिगंधनयोरिति यत्तु नेह गृह्यते·अकर्म
कत्वात्·अमणोर्थीदासो·यद्यपिसोपसर्गस्य सकर्मकत्वं दृश्यते·सर्वो दिशाआवानि वात आवान्तु मे
धजमिति·नथापितव पूर्वेणेवासिद्धं अण·घाताः वांति दिशो दिशइतितु प्रयोगाच्छित्यः अथापि कवि
त्कर्थे चित्सकर्मकत्वेर्नि वोढने·नथापि दृजिति मातु वे धेनमाहच बोंद्रेमहुवयग्रहणंनतुवानेः पाउ·
मानेजषाणिधाने·उभयोरपिग्रहणं·धान्यमायः मामानरत्यस्यस्त्रीभावनार्थत्वोकर्मकत्वात्यग्रह
हणो आतोऽनुपसर्गे कः आदंताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः प्रत्ययः स्यात् अणोपवादः पा
र्ष्णित्रेऽनुपसर्गे किं·गोसंदायः अत्र वार्तिकं·विघोर्सर्वत्र प्रहारात्मिभ्योऽः संप्रमारणामाजः प्रमार राम
णानःत्पावपोहानो ब्रह्मजिनातीतिब्रह्मज्य·सर्वत्र ग्रहणान्नेहैवश्रात श्रोपसर्गेश्राकः प्रज्ञः अत्र के ९५

मति संप्रसारणं स्यात्। आह्वा। आहूति। छिन्ने संप्रसारणे पूर्वत्वे च कृते उवङादेशे आहुवः। प्रहुवः। इति प्राप्नोति। ए
वं ह्वस्थानिवद् इति प्राप्नोति। न चैरनेकाचः इति यणा। अंगस्य एकाच्त्वात्। ननु उभयत्रापि संप्रसारणे कृते आतो
लोपः। तस्य स्थानिवद्भावादियवङ्। उवङ् न भविष्यतीति चेत्। स्यादेवं। यदि आतो लोपो लभ्येत। स तु दुर्लभः। अं
तरंगेण पूर्वत्वेन बाधात्। न च वार्णादांगं बलीयः। आश्रयत्वात्। न चैवमपि व्यर्थमेव वार्तिकं। प्रागेव संप्रसा
रणादातो लोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात् सिद्धत्वात् ह्वः उवङ् प्रसक्तो यणादेशेन आह्वः प्रह्वः इत्यादेः सिद्ध
त्वात्। तथा हि नित्यं संप्रसारणं आतो लोपे कृते अकृते च प्रसंगित्वात्। आतो लोपस्तु कृते संप्रसारणे पूर्व
पि पूर्वत्वेन बाध्यते। तथापि यस्य च निमित्तं लक्षणांतरेण विहन्यते न तदनित्यमिति नित्य एव। उभयो
र्नित्ययोः परत्वादातो लोपः। ततः संप्रसारणं न। नाः इयं उवङोः प्रसक्तौ। आतो लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न भवि
ष्यतः। न चानादिष्टाद् अचः पूर्वत्वं नास्तीति वाच्यं। स्थानिद्वारकस्य तस्य सत्त्वात्। यतिह्वस्के इत्यप्यटेनोक्तं शा
स्त्रीयकार्ये सिद्धये स्थानिवद्भावो विधीयते। न त्वनादिष्टादचः पूर्वत्वे लौकिककृत्वनितचोपा। ततः अचः पर
स्मिन्निति अतिदेशस्य शास्त्रीयतया तस्यैव स्थानिवत्त्वात् तेनातिदेशासंभवतो निष्प्रयोजनत्वा
स वार्णग्रहणा घ्रपद्मेन प्रागेव वर्णितत्वात्। किंचाकारलोपस्य आभीयत्वेनासिद्धत्वात् दोषः। नैवं तु ह्व

श.द.३ वत्वः नुङ्हुङः अत्रापि ङ्वङ्नस्यादितिवाच्यं । ख्यानिङ्वारकस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वस्य आभीयासिद्धत्व
९६ स्य वत्र अनित्यत्वेमेहप्रवृत्तेः अथवा संप्रसारणाच्च एङः पदान्तादित्यत्र एङे इतियोगो विभज्यते । संप्रसा
रणादेङि । परे पूर्वपरयोः पूर्वे एकादेशो भवतीति संप्रसारणाच्चेति क्रियते तापनार्थेमिदंयत्रसंप्रसारणा
त्परएङ्संभवतितत्रानेमितिकत्वेनांतरंगमप्यान्तं अकृत्वा संप्रसारणं कर्तव्यमितितेनजुहुवत्व
रित्यत्र एङ् । नाद्वेवेति विहितेनसंप्रसारणं पूर्वं । मनश्च नख्यानिवत्वेनाप्यसिद्धत्वमिति सिद्धमिष्टं आह्नः
पद्धः इत्यत्र तु आकारांतलक्षणः स्यायो असत्यात्वेकत्वेपशक्यः अतः पूर्वमात्वेन तः स्यप यः आल्लोपः
संप्रसारणं ख्यानिवद्भावादसिद्धत्वादाद्दरय ङ् । वङ्डेरभावः तस्मान्माक्त्वा त्विकमिति चेत् । मत्परत्यंप्र
त्याख्यानमेवभाष्येकिंत्वेत्रास्तिवार्तिकस्याप्युक्तिसंभवः आभात्कृत्वप्रत्याख्यानपक्षेहि ख्यानिवत्वमे
वशरणं । नत्रवख्यानिवद्वारकअनादिष्टादचः पूर्वत्वमाश्रयणीयं । तच्चानित्यमितिज्ञापयितुमिदंवार्ति
कमिति । एतत्सर्वाप्याख्यानं तुप्रवृत्तो भाष्यकारो विख्यानिवद्भावमुपन्यस्य हूषयित्वा असिद्धत्वाशरणी
कुर्वन्नख्यानिद्वारिकायाः अनादिष्टादचः पूर्वतायाः कार्चित्कतां ध्वनयति । तत्फलंश्वचः परस्मितित्रितिसूत्र राम
त्रएवावोचामेत्यलंवङ्नः सुपिस्थः स्थ्वं ते उपपदे तिष्ठतेर्धातोः कप्रत्ययः स्यात् । मनःस्थः विषमस्थः । अत्र सु ९६

वीतियोगो विभज्यते· सुपि· आकारांतेभ्यः धातुभ्यः कः स्यात्· द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः· नन्वत्र सुपि तिष्ठतेः
कः स्यात् भावे· आखूनामुत्थानं आखूत्थः शकिपाकौ सुधातु आखुत्थमिति नपुंसके पठ्यते न त्वामासादिकेभा
ष्या हैसबंधप लिंगास्पे चोदाहृतत्वात्· स्थः कर्त्तरि इमनिजभावे कः· किर्द्योः पादितोन्यतर इति अमरकोशे
भावे कस्य मुहूर्त्तविधानाच्च· भावेन णकविज्ञो लाइति नपुंसकविधाने कस्य पर्युदासाच्च· ननु स्थ इति सू
त्रेण विधीयमानोपि कः कृत्वा कर्त्तर्येव स्यादिति चेत् न· आत इत्यनेनैवासिद्धेः· तथा च स्थ इत्यारंभसामर्थ्या
त्कर्त्तरि किं तु अनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे धातोः स्वार्थो भाव एव· न च घञर्थे कविधानमित्यनेनैव गता
र्थत्वमिति वेत्तन· घातिकं दृष्ट्वा स्थ इत्यस्य नोपवृत्तेः· किंच नित्यसमासार्थमिदं· अन्यथा द्विपबतीति स्वेपा
पास्ति कः समासः इष्यते न तु नित्य उपपदसमासः तथा चाखूनामुत्थानमिति अस्वपदविग्रहः क्रियते· अन
र्थे कविधाने स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थमित्यत्र स्थाग्रहणात्तु कर्त्तर्येव जिनि कारके यथा स्यादित्येवमर्थं
इत ऊर्ध्वं कर्मणि सुपीति च द्वयमप्यनुवर्त्तते· तत्र सकर्मकेषु कर्मणि सुपि तिष्ठते· स्थः शोनरकुरु नियावती·
अन्यत्र सुपीति· स्वष्टाजानौ णिनि रिनियावतः· एवं च यद्यपि स्थ इत्यस्य स्थग्रहणस्य उपसर्गनिपातत्वमस्ति द्विध
निवृत्त्यर्थेनोपसर्गेपीत्यनेन तापितमिति स्तु समानपारिहार्थे णिनि विधौ पुनः स्थग्रहणमिति वहस्य·

३।२३ कः। तुंदशोकयोः परिमृजापनुदोः। तुंदशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदिभ्यां धातुभ्यां कः प्रत्ययः
९७ स्यात्। अलससुखाहरणयोरिति वक्तव्यं। आलस्ये सुखोत्पादने च गम्यमाने प्रत्ययइष्टः। न च सामर्थ्यादल
से कर्तरि सुखस्य चाहर्तरि प्रत्ययइति फलितं भवति। तुंदं परिमार्ष्टीति तुंदपरिमृजः। अलसः। अत्र मृजेरजा
दौ इति चे कस्य कीदृग्दिर्नैतिहास्त्वं भवतीत्यपरे मन्यमाने तु यथालाभं लभ्यते इति चेति सूत्रेषु प्रतिपादितं मृ
जः प्रागन्यत्र तुंदपरिमार्ज इत्येव भवति। शोकापनोदः। कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानं। नास्त्यर्थे
एषां च तत्र थो। मूलविभुजादिभिर्ध्यातव्यमित्यर्थः। मूलानि विभुजतीति मूलविभुजः रथः। नखानि मुंचतीति नख
मुचानि धनूंषि। कौ मोदते इति कुमुदं सरोरुहं इत्याद्यपि काकगुहास्तिला इति भाष्यवृत्त्यादिषु दृष्टं तथा
निधनूंषि। कौ मोदते इति कुमुदं सरोरुहं इत्याद्यपि काकगुहास्तिला इति भाष्यवृत्त्यादिषु दृष्टं तथा
विकाकेभ्यो गृहितव्या इति कमोर्थं विगानेध्येन र्थेक विधानमित्यर्थे दृष्टमिति हरदत्तः। आकृतिगणोयं।
तेन महीध्रकुध्रशिरोरुहादि सिद्धं। प्रदात्रः। अनुपसर्गे ज्ञः। आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः प्र
त्ययः स्यात्। अणोपवादः। सर्वैः प्रदः। पार्ष्णित्रः। इति किं। गोसंदायः। अनुपसर्गइत्यनुहर्नेः। प्रत्युदाहरणस्मिन् राम
नुपसर्गे सति को न भवति किंतु अणेव भवति। गोसंदायः। इह हनो दत्ता नेरित्युक्तं न तु भमं चेतोदा रूपाणि ९७

णामुपलक्षणं गामादाग्रहणेष्वविशेषादिति हरदत्तः। समि ख्यः। संपूर्वात्ख्या इत्यस्मात्कर्मण्युपपदे कप्रत्ययः
स्यात्। गाः संचष्टे गोसंख्यः। चक्षिङः ख्याञादेशः। ख्या प्रकथने इत्यस्य तु संपूर्वस्य प्रयोगो नास्तीति स्मकारः। गा
पोष्टक्। आभ्यां टक् स्यादनुपसर्गे कर्मण्युपपदे। सामगः। सामगी। अत्र वार्त्तिकं। सुराशीध्वोः पिबतेरिति। अपिबते
रितिनिषु ष्टिकरणानुष्टिकरणपरिभाषाबालबोधार्थं कथनं। उपपदपरिगणनं तु वाचनिकमेव। सुरापः। सुरापी। शीधु
पी। सुराशीध्वोः किं। क्षीरपा ब्राह्मणी। पिबतेरिति किं। सुरां याति रक्षतीति सुरापाः। अनुपसर्गे किं। सामसंगायः। गामादा
ग्रहणेष्वविशेषेपि गैशब्दस्यैवात्र ग्रहणं न तु गाङ् गतावित्यस्य सानुबन्धस्य। न त्वगात्कनाविति तु हेलपादेः
निरनुबन्धेन अलुग्विकरणेन च पिबतिना साहचर्यात्। ते॰ अनभिधानाद्वा बहुलग्रहणाद्वा ब्राह्मणी सुरापा भवति।
नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति। हरतेरनुद्यमनेऽच्। उद्यमनादन्यस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्धरतेः कर्मण्युपपदेऽच् स्या
त्। अंशहरः। रिक्थहरः। अनुद्यमने किं। भारहारः। अत्र च प्रकरणे शक्तिलांगलांकुशतोमरयष्टिघ
टघटीधनुःषु ग्रहेरुपसंख्यानं। शक्तिग्रहः। लांगलग्रहः इत्यादि। लिंगविशिष्टपरिभाषया घटस्य ग्रहणेनैव सिद्धे
घटीग्रहणं लिंगविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं। तेन मद्रराज्ञीत्यत्र टच् न। द्विषतीताप इत्यत्र द्विषत्प
रयोः स्तापेरिति वचनेनेति दिक्। सूत्रे च धार्यर्थे ग्रहेरुपसंख्यानमित्येव। सूत्रग्रहः। धार्यर्थ इति किं। सूत्रं केवल

शा॰ह३ लमुपपादत्ते ननधाप्यति नन्वाणो व यथा स्याव॰ हृत्वयाहः। वयसि च॥ वयसि गम्यमाने हृतो धातोः कर्मण्युपपदेऽच्
९८ स्यात्॰ अणोपवादः उद्यमनार्थ आरंभः कवचहरः क्षत्रियकुमारः इह कवचोद्यमनं क्रियमाणं संभाव्यमानं वा
वयो गमयति॰ तेन असत्यपि कवचग्रहणे कवचहर इत्यपि भवति॥ आङि ताच्छील्ये॥ आङ्॰पूर्वाद्धरतेः कर्मण्युपप
देऽच्प्रत्ययः स्यात्ताच्छील्ये गम्यमाने॰ पुष्पाण्याहर्तुं शीलमस्य पुष्पाहरः फलाहरः ताच्छील्ये किं भारमाहरति
भाराहारः॥ अर्हः॥ अर्हेः पूजायामित्यस्मात्कर्मण्युपपदेऽच्स्यादणोपवादः॥ स्त्रियां विशेषः पूजार्हा ब्राह्मणी॥ स्तंबक
र्णयो रमिजपोः॥ स्तंबकर्णयोरुपपदयोः यथासंख्यं रमिजपिभ्यामच्प्रत्ययः स्यात्॰ रमिरकर्मकः जपिस्तु श
ब्दकर्मकः। मंत्रं जपतीति दर्शनात्॰ अभावपक्षे तिस्तंबकर्णयोः कर्मत्वासंभवान्नस्ठपीत्येवाच संबध्यते॰ हस्ति
स्तंबकर्णयोरिति वक्तव्यं स्तंबे रमते इति स्तंबेरमो हस्ती॰ तत्पुरुषे कृति बहुलमिति अलुक्॰ हलंतादिति वा कर्णे
जपः सूचकः हस्तिसूचकाभ्यामन्यत्र स्तंबेरता॰ कर्णेजपिता मशकः॥ उपांशुशब्दोऽपि नेत्यर्थः॥ शमि धातोः सं
ज्ञायां॥ शमि उपपदे धातुमात्रात्संज्ञायां विषयेऽच् स्यात्॰ शंकरः शंभवः शंवदः धात्वधिकारोत्तुन्हान्नमह
णामपवादविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थं॰ तथा च वार्त्तिकं॰ शमि संज्ञायां धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थमिति एम
अमनि धात्वग्रहणे शमि संज्ञायामिति अस्यावकाशः शंभवः शंवदः। कृञो हेतुताच्छील्यस्यावकाशः आढ्यंकरः ९८

शंकरइत्यत्रोभयत्रसंज्ञोपरत्वात् टप्रत्ययात् धातुग्रहणासामर्थ्या। दन्तेवमवति·शंकरानाम परिव्राजिकातच्छीलाः
कुणरवाडवस्त्वाचार्योमन्यते·शृणाति शब्दकर्मणा उत्पेतरूपं·पृषोदरादित्वात् गकारस्य ककार इति तन्मते
धातुग्रहणं चिंत्यप्रयोजनं। अधिकरणे शेतेः। ह्वपीति संबध्यते अच् स्यात्·खे शेते खशयः·पार्श्वादिषूपसंख्या
नं·पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः। पृष्ठशयः·उदरशयः·दिग्धसहपूर्वाच्चेति वक्तव्यं·दिग्धेन सह शेते इति विग्रहे दिग्ध
सहशयः·अत्र दिग्धसहशब्दो मयूरव्यंसकादिः तस्य शय शब्देन सह उपपदसमासः·उत्तानादिषु कर्तृषु·उत्ता
नः शेते उत्तानशयः। अवमूर्द्धशयः·अवनतो मूर्द्धा अस्य अवमूर्द्धा·अधोमुखः शेते इत्यर्थः। गिरौडः छंदसि·गिरौ शे
ते इति गिरिशः·उछितो वा·गिरिः अस्यास्तीति गिरिशः।लोमादित्वात् शः·इह यद्यपि छन्दसि ताभ्यां गिरिशशब्दो द्विधा
भाष्यवार्त्तिकयोर्व्युत्पादितः। तथापि लोके तद्धितांतं एवं न तु कृदंतः छंदसीत्युक्तेः एवं व्युत्पत्त्या हृताह्वो गिरिशः प्र
भावात् आरोपितं यद्गिरिशोन पश्यात्·गिरिशमुपचाराघृत्य हसा सुकेशीरित्यादिषु युंजानानां कवीनां न काप्यु
राधः। गिरीशो तु इति तत्स्यावत्ताणां नातुपमा दृष्टव्यत्पवधेयो वररेखा। अधिकारोऽयं पदे चरेष्टः·कुरुचरः·कुरुचरी॥
भिक्षासेनादायेषु च। एष्यः उपपदेषु चरेष्टः स्यात्·भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः·चरति रक्षचरणात् पूर्वे के अर्जने वर्त्तते·
वर्त्तने भीक्षामर्ज्जयतीत्यर्थः। सेनां चरति प्रविशतीति सेनाचरः। आदायेति·ल्यबंतं·आदाय गच्छतीति आदायचरः।

श२३ मज्ञपतीनिवा॰ कथंपेन्नन्तितेसहचरीयवधायद्देहमिति॰ पत्त्वादिषुवपड्जिनिपद्यते॰ स्तुप्तुपेनिसमासाः रविधानत्व
९९ नित्यसमार्थौ॥ पुरोग्रतोग्रेषुसर्तेः॥ टः स्यात् पुरःसरः अग्रतःसरः अग्रसरः अग्रेणा वा सरतीत्यग्रेसरः स्त्वे अग्रश
ब्दस्य एदंतत्वमपि निपात्यते कथं तर्हि पथं नदस्यसरगार्विति कृदृक्षसारमिति॰ वाहुलकादिति हरदत्तः॥ पू
र्वे कर्त्तरि॥ कर्त्ते चापि निपूर्वेश रेण्यपदे सर्तेः टव स्यात्॰ पूर्वीः सरतीति पूर्वसरः कर्त्तरीति किं॰ पूर्वं देशं सर
तीति पूर्वसरः॥ कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु॥ हेत्वादिषु द्योत्येषु कृञो टः स्यात्॰ शोकस्करी विद्या॰ यशः
स्करी॥ तीतिसः ताच्छील्य॰ श्राद्धकरः॥ आनुलोम्ये वचनकरः॥ एषु किं कुम्भकारः॥ इह धासिद्धतरत्वा ह्यनु
बंधकोपिकरोतिविपत्यन्नैन तत्कुनाहिंसायामिति॥ हेतुः कारणं॰ आनुलोम्यमाराधा विनासुवर्तनं
दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबह्वनांदीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजं
घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुःषु॥ एषु सप्तदशसूपपदेषु यथायोगं कर्मस्तु शत्ययपदेषु करोतेष्टः स्यात्॥ अहेत्वाद्यर्थमारं
भः॥ दिवादिवसे करोति निपातिन श्रेष्ठासुक्तानि निदिवाकरः॥ अत्र दिवाशब्दः अधीनिसमन्यन्तस्यार्थे व
र्तते इत्ति तिनस्य कर्मत्वानुपपत्तेः सुपीत्यनेन संबंधः शेषाणां तु कर्मणीत्यनेन यत्तु हरिदत्तान्त्रिविषये दीपाम राम
स्य महः॥ दिवामप्याहारित्रिरितिवत्कर्मे तमस्तु पराप्यते नदास सर्वेषां कर्मणीत्यनेनैव संबंधो ग्यः॥ विभा ९९

विभाकरः॥ निशाकरः॥ प्रभाकरः॥ भास्करः॥ सूत्रे भास्करांते निभाः शब्दस्य अत्वयसंनियोगेन सकारो निपात्यते ने
नभास्कर इत्यत्र विसर्जनीयजिह्वामूलीयौ न भवतः यत्तु कस्कादिर्वी प्यः कास्करः कर एवकारः प्रत्तादित्वा
त्स्वार्थे अण्॥ अंतकरः॥ अनंतकरः॥ अंतकरशब्देन नञ्पूर्वसमासेऽप्येतदेवरूपं॥ स्वरे तु विशेषः॥ नञ्समासे हि स
ति शिष्टे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥ अनंतशब्दस्य उपपदत्वे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण अंतोदात्तत्वं॥ आदिक
रः॥ बहुकरः॥ बहुशब्दोऽत्र वैपुल्यवचनं॥ संख्यावचनस्य तु संख्याग्रहणेनैव सिद्धेः॥ नांदीकरः॥ लिपिलिविशब्दौ प
र्यायौ॥ लिपिकरः॥ लिविकरः॥ बलिकरः भक्तिकरः॥ कर्तृकरः॥ चित्रकरः॥ क्षेत्रकरः॥ संख्या॥ एककरः॥ द्विकरः॥ जंघाकरः
बाहुकरः॥ अहस्करः॥ अहरः रोरुपीति रेफः॥ कस्कादित्वात्सः॥ यत्करः॥ तत्करः॥ धनुष्करः॥ अरुष्करः॥ नित्यं समासेऽन
रपदस्थस्येति षत्वं॥ किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानं॥ वार्त्तिकमेतदिति कैय्यटहरदत्तौ॥ इष्टिरिति माधवः॥ किंकरा
यत्करा॥ तत्करा॥ वार्त्तिके नप्रत्ययबाधा टस्याभावात्॥ किंकरी त्वसाधुरिति कैय्यटः॥ हेत्वादावपि परं बाधित्वाप
रत्वादजेवेति तस्याशयः॥ हरदत्तस्तु पदात्तामप्युक्तं अथ यथा दिषु पाठः कश्चिन्नष्ट इति इह किमाश्रित्य हरदत्तमप
नीय पचादिषु च किंयत्तद्बहुषु कृञ इति परिगणनमिति तस्यार्थः॥ वार्त्तिकमपि उत्सर्गमेव व्याख्येयमित्याशयः॥ स्त्र
स्त्रियां पक्षे हेत्वादिविवक्षायां परत्वात् टएवनभावेनेन किंकरा शीला किंकरीति भवत्येव॥ पुंयोगाद्विवक्षायां तु

शब्द३
१००

न्तनिर्विवादोऽसीय·किंयत्तद्बहुष्वज्ञेति प्रक्रियायां विकल्पोक्तिः स्तत्याकरविरुद्धत्वात्कर्मण्युपपदेविपत्वेषसंगाद्यायु
क्तैव·न चाजभावे सोऽत्र दृष्टः सूत्रे किंपादिग्रहणाय न स्पृहरस्त्रादिभिरुक्तत्वात् अथवा सोऽत्र स्यादनयत्नेमालि
ति प्रोटिवादेननेयाना नीलादौ व्याख्यानमेवात्फलितं विकल्पमाश्रित्य विषयविशेषाभिप्रायेण कथं
चिद्व्यानेयाः कर्मणि धृतौ कर्मशब्दे कर्मणि उपपदे केरोतेष्टस्यात् धृतौ गम्यमानायां·धृतिश्चेतनं कर्म निर्वेशः
क्रियायाः किंकृत्यापदेयं मत्कादिद्व्याप्ति तियावत्·कर्मकारोऽस्य। न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटसूत्रमं
त्रपदेषु। एषु उपपदेषु करोतेष्टो न स्यात्· हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते·शब्दकारः श्लोककार इत्यादि॥स्तंबश
कृतोरिन्। एमयोः कर्मण्युपपदयोः करोतेरिन्प्रत्ययः स्यात्·व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यं·स्तंबकरी व्रीहिः
शकृत्करिर्वत्सः। रत्नोतिव्यानक्कुडग्रा पदृष्टकतिस्वरेणाऽन्तरेपरमा धुरान्नं व्रीहि वत्सयोः किं। स्तंबकारः
शकृत्कारः। हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ॥ दृतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोः हरतेर्धातोः पशौ कर्तरि इन्प्र
त्ययः स्यात्· दृतिं हरतीति दृतिहरिः नाथेनाथासारम्नेहरतीति नाथहरिः इह प्रत्ययार्थस्य कर्तुः पशुविशे
षणं न तु तस्य बाधकं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयप्रसंगात्·प्रकृत्यर्थो हि प्रत्ययार्थे विशिनष्टि प्रकृति राम
श्चेद्वधान्तं न रथेश्च क्रिया·साव साधनेन संबंधाहो·पशुश्चक्षुर्वत्तुष्याश्नानीयं वत्कस्वरूपेणावष्टेनव १००

शक्तिमद्रूपेण न तु शक्तिरूपेण। अतः स्तथैव प्रत्याख्यामानः पशुः प्रत्ययार्थो भवितुं नार्हति। अतः कर्त्रैव
प्रत्ययार्थः। तद्विशेषणं च पशुः। सूत्रवाक्यजन्ये बोधे पशुरूपे कर्तरि वाच्ये प्रत्ययो भवतीति हि विषयः। उदाह
रणेषु। पशुरेव विशेष्यः। नत्वाभेदेन संबंधेन कर्त्रा विशेषणं। न च शब्दस्य पशौ परमविशेष्यः पशुस्तस्समुदाय
शक्त्या उपतिष्ठते। एतेन पंचकर्तृशब्दवृत्तयो व्याख्याताः। पंकजनिकर्तृपयसमिति त्रितीनत्र्यार्थः। एवं विधिवा
क्येषु अलसस्तु खाहत्रीः ब्रीहिवत्सयोरित्यादिषु सर्वत्र प्रत्ययार्थविशेषणत्वे। उदाहरणेषु च विशेष्यत्वं च
तमादीनां दृष्टव्यं पशौ किं। इतिहारनाथ हारः। फलेग्रहिः पत्लंभरिश्चाए तौ निपात्येते। फलानि गृह्णातीति फ
लेग्रहिः वृक्षः। स्यादेवंध्यः फलेग्रहिरित्यमरः। भरिकाद्येन्तु फलग्राहिमात्रे इत्युक्तं प्रत्युदाहरणे। फले ग्रहीन द्रुमि
वनस्पतीनामिति। उपपदस्येदंतत्वं इनत्रप्रत्ययश्च ग्रहेर्निपात्यते। आत्मानं बिभर्तीत्यात्मंभरिः आ
त्मशब्दस्योपपदस्य मुमागमः। इन्प्रत्ययश्च पश्च भृञो निपात्यते। चकारोऽत्र अनुक्तसमुच्चयार्थः। इति
वृत्तिः। कुक्षिंभरिः। उदरंभरिः फलशब्दस्य अदन्तत्वमपि निपात्यते। यौवनस्य तीर्णो फलेग्रहिरिति। इदमपि कुक्षिं
भरि वत् चकारेण संग्राह्यमिति हरदत्तः। वाह्यस्त्वात्मोदरकुक्षिषु इति पठंति तथा च मुरारिः। ज्योत्स्नाक
रंभमुदरंभरयश्चकोरा इति। रेवापिवानापिधभृतयोप्यनेन निद्राः। भाष्येतु भृञः। कुक्ष्यात्मनोर्मुम् इत्ये

शारू३ तावदेवास्मिन्नेतद्छंदसि वनसनरक्षिमथां ॥ एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् प्रत्ययः स्यात् छंदसि॰वनषणि संभक्तौ॰गाणि
१०१ सह निर्दिष्टो यो वास्त्विको॰स मादेव गृह्यते नतु वनु याचने षणु दाने॰इति तानादिकौ निरनुबंधकत्वात् प्रा
ह्वयाच्च॰ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं त्वा॰ब्रह्मयवनानि क्षत्रे वनतीति विवक्षायां इन्प्रत्ययांतं हंता हि नीयि
कर्व वनं॰उत नो गोषणिं धियं॰षत्वं दीर्घामादित्वात षत्वं॰गां सनतीति विग्रहः॰ये नो थाना यमरक्षितारो॰चन्व
र त्रौपथि रक्षीयि ये पथां पथिरक्षयः॰पथानं रक्षंतीति वेति विग्रहः॰हवि मेथीनाम भ्यावि वासतां॰ ह
विर्मथंतीति हविर्मथयः तेषां॰एजेः खश्॥ एजृ कंपने अस्मात् ण्यंतात् कर्मण्युपपदे खश् स्यात्॰जं
नमेजयतीति जनमेजयः॥ सूत्रे एजेरिति ण्यंतस्य निर्देशः नतु शुद्धस्येकारः खशः शित्करणात्॰न ह्यस्मा
द्धातु कर्त्वे सति सार्वधातुकस्यादिति॰न च शुद्धस्य शापि सति अपत्ति वा विशेषो स्ति न चोक्त तार्थे शित्व मिति
वाच्यं॰इहार्थत्वे संभवति केवलोच्चारणार्थत्वस्यायुक्तत्वात् शीर्षखशः खित्वं सुमर्थ्यम्॰मुनिध यद स्यादोक्त स्व
त्वार्थं च॰खश प्रकरणे वा तशुनातिलशार्द्धे षु जनधेट् तुदजहातिभ्य उपसंख्यानं॰वातमजाः मृगाः॥ अ
निधयः खित्पनव्ययस्य निखस्वाः तिलंतुदः शर्द्धं जहाः मृगाः॥ अोहा कल्याणी॰जुहोत्यादित्वात् शपः श्लो हित्वं राम
वनं॰अाप्यस्तयोरित्यालोपः॰शब्दो अपापक शर्द्धं तं जहतीति विग्रहः॰माधव स्कश शर्द्धं जहा माषस्य सुदा जहा १०१

दुर्गसिंहोप्येवं · तत्र जङ्घातिरं तेभ्रूविलासपर्थःसाधसिः छिनत्तीति वत् · माषाणां कारकार्त्त्वमिति वा ।नासिका
स्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ खशयात् · अत्र यथासंख्यं वा प्रतितं वार्त्तिके स्तनेधेटः ।नासिकायां ध्मश्च · स्तनंधयतीति स्तनं
धयः धेट्ष्टित्वस्य अत्र च वेत्र च रितार्थत्वात् स्तनंधयी · अत्रे वृत्ती विषमते नान्यत्रेति आह । इति हरदत्तः अत्रैव
ति खशप्रत्ययान्तोपलक्षणं · तथा च वृत्ती स्वामी · स्तनंधयीत्यादौ ङी वर्थ इति · वर्द्धमानो पि शुनिंधपी स्तनंध
यी · खश्प्रत्ययान्तएव ङी विति · तेन पाघ्राध्माधेट्दृशः इति शप्रत्यये आतो नुपसर्गे कः इति कप्रत्यये च गावी
क · अत्र मे प्रत्यय एव शरणं · नासिकंधमः पाघ्रेति धमादेशः ।नासिकंधयः ।नाडीमुष्ट्योश्च ॥ एतयोः कर्मण्यु
पपदयोर्ध्माधेटोः खश्स्यात् अत्र यथासंख्यं नेष्यते इति भाष्ये वृत्तौ च स्थितं · यथासंख्यमनुद्देश इति सूत्रे
तु भाष्ये यथासंख्यमसत्तीत्युक्तं · तन्मतभेदेन बोध्यं · नाडिंधमा नाडिंधयः मुष्टिंधमः ।मुष्टिंधयः ।भाष्ये घटी
खारीशरावखुपसंख्यातौ · घटीं घटिंधमः घटिंधयः खारिंधमः ।खारिंधयः ।खारी शब्दः परिमाणवाची ·
खरीतिपाठेनरः खारीगर्दभी · जातिलक्षणो ङीष् । खरिंधमः खरिंधयः । तथा वातपक्त वातशब्दमप्युदाजहा
र · वातंधमः वातंधयः इति · तत्तु भाष्यादौ न दृश्यते ॥ उदि कूले रुजिवहोः ॥ उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले क
र्मण्युपपदे खश्स्यात् · कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः । कूलमुद्वहः धातूपसर्गयोः कार्यं स्यात् इति त्वात्

श.वृ.३ वैगतिसमासः पश्चादुपपदसमासः। ननु तत्रोपपदं सप्तमीस्थमित्यत्र तत्र सति प्रत्ययः स्यात् तत्रैव च सप्तमीनि-
१०१ र्दिष्टमुपपदमिति व्याख्यानात् उपपदमित्यनेन प्रत्यय एवाक्षिप्यते तत्रश्च प्रत्यये नैव समासः स्यात् ननु तदर्-
तेन समासमर्थतावधौ प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणस्य दुर्लभत्वादिति चेन्न प्रत्ययमात्रेण सामर्थ्याभावात्तं-
दाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रवृत्तेः नचैवमपि तदादि नदंतानि समासाद्युपसर्गविशिष्टेन समासा-
नुपपत्तिः कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् नचैवं कृदकृद्ग्रहणामिति निश्रमितव्यं उपपदसं-
ज्ञा मा भूत् सप्तमीभूत इति अत्राभिमा आदिष्वपि प्रवृत्तिसंभवेन कृत्प्रत्ययव्यभिचारित्वेपि उपपदसमासस्य
कृत्प्रत्ययाव्यभिचारात् यत्कार्यं हि कृत्प्रत्ययेन व्यभिचरति तत्र कृद्ग्रहणपरिभाषा प्रवर्तते यथा धातोः
स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यपरिभाषा यत्कार्यं धातुना व्यभिचरति तत्र प्रवर्तते अत एव हनस्तृगस्यामित्यत्र
नुदात्तस्य च दुपधस्य अन्यस्यामागमो न प्रवर्तते एतेन गोमंदाय इति व्याख्याने तत्रापि धातुमात्रात्प्रत्यय
णोगति समासे च सगतिकेनोपपदसमासः स्यादित्वात् सप्तमीनिर्दिष्टत्वाविशेषात् कुलस्य च व्र
हस्यापि च उपपदत्वे स्यात् नत्र तत्रोपपदयोः कृ जि वहो यथा सत्यं स्यादिति चेन्न मैवं यत्र हि प्रत्येकमु राम
पपदत्वमिष्टं तत्र सप्तम्यां वसप्तमी सिद्धा रयति न्यायेवात् नाजीमसुप्यौ इति यथा इह तु विपर्ययः कृतः १०१

तस्या उदीति पंचम्याः स्थाने सप्तमी रुजिवहोरिति पंचम्याः स्थाने षष्ठी तेनोक्तार्थलाभः॥ एतच्च यथासंख्यसूत्रे कै
यटे स्पष्टं॥ वहाभ्रे लिहः॥ वहाभ्रयोः कर्मणोरुपपदयोर्लिहः खश् स्यात्॥ वहं लेढीति वहंलिहो गौः॥ लि
ह आस्वादने॥ अदादित्वाल्लुक्॥ खशो ङित्त्वान्न गुणः॥ अभ्रंलिहो वायुः॥ परिमाणे पचः॥ परिमाणे प्रस्थादि
॥ तस्मिन् कर्मण्युपपदे पचेः खश् स्यात्॥ प्रस्थं पचतीति प्रस्थंपचा स्थाली॥ खारिंपचः कटाहः॥ इह सूत्रे परिमाणग्र
तिन स्वरूपग्रहणं तस्य पचिं प्रति कर्मत्वायोगात्॥ अतः तद्विशेषाः प्रस्थादयो गृह्यन्ते॥ न तु प्रियादिपरिमाणा
नि वाच्या एव स्युः नहि विक्लेदनवाचिना सह कर्मत्वासंभव एव अतः परिमितैर्व्रीह्यादिभिर्नैमानाद्यस्याश्रयाः॥
मितनखे च॥ एतयोः कर्मणोः पचेः खश् स्यात्॥ मितंपचा ब्राह्मणी नखंपचा यवागूः पवित्रेतापवनः॥ विधु
रुषोस्तुदः॥ एतयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदेर्धातोः खश् स्यात्॥ विधुं तुदतीति विधुंतुदः॥ अरुंतुदः॥ अरुर्हि
षदजन्तस्य मुमिति नकाराल्परो मुम्॥ संयोगान्तस्य लोपः॥ स हि केयो विधुंतुदः प्राणो ह्रियामीर्ममरुः॥ अरुंतु
दस्तु मर्मस्पृक् अरुंतुदः॥ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः॥ एतयोः कर्मणोरुपपदयोः यथासंख्यं दृशितपिभ्यां
खश् स्यात्॥ असूर्यमित्यसमर्थसमासः दृशिना नञः संबन्धात्॥ सूर्यं न पश्यन्तीति असूर्यंपश्याः राजदाराः॥
पापाधमे तिपश्या देशः॥ गुप्तिपरं चेदं एवं नाम गुप्ताः यत्परिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति॥ नेनसमसपि

शा॰द्व॰३
१०३

सूर्यदर्शनेच योगोन विरुध्यते·यदातु सूर्यदर्शनाभाव मात्रं विवक्षितं तदानञ्समासेन भवितव्यमेव असूर्यंपश्येन·अनभिधानादि
तिन्पासमकारः।उग्रंपश्येरंमदपाणिंधमाश्च।एते निपात्यंते·उग्रमिति क्रियाविशेषणं।तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश्
उग्रंपश्यती तिउग्रंपश्यः इरा उदकं तेन माद्यति दीप्यते अविंधनत्वात्·इति इरंमदो मेघज्योतिः·मदी हर्षे·
अस्मादेव निपातनात् दिवादिभ्यः श्यन्न भवति·पाणयो ध्मायंते अस्मिन्निति पाणिंधमो ध्वा·मधुनः
यस्मिन्नगबाह्निः अपाणिद्युपनोदनाय पाणयः शब्द्यंते तादृशः अंधकारप्रायाद्वृत्तो मार्गः।प्रियवशे वदः खच्।
प्रियवश इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्वदिधातोः खच् स्यात्·प्रियंवदः।वशंवदः खकारो मुमर्थः।चकार
स्त्वविद्वत्स्वइति विशेषणार्थः इति वृत्तिः·खेऽस्वस्फूव्यमाने एजेः।वशंजनमेजयः·अत्रापि स्यादिति
भवः।ननुएकानुबंधकग्रहणेन व्यनुबंधकस्येति वचनान्न भविष्यति·नचैवमपि कूलातवः कूलीनः प
श्येतिलोपाप्रवृत्तये ङ्खः स्यादिति वाच्यं·प्रकरणाभावात् चयातत ह्वातुप्रत्ययस्ये वग्रहणात् किं च दोषो
णाविति सूत्रात् णाविति नुवर्त्य खेपरेणो ह्रस्वो विधीयते·अतः कूलीनेन दोषः जनमेजय इति केवगतिः
मत्वं·चिंत्य प्रयोजन एवावकारः शप्यानरकरणमुत्तरार्थं हि घंतपरस्यचरूस्वणिलोपो यथास्यातो·दाम
शपथमाभूरिति निवेवमुद्धरेषेव क्रियतामिति चेन्न·मत्वं·इहकरणमस्यतोपि भवतीति तापनार्थं १०३

नञनुपद्दमेव वक्ष्यमाणं वार्त्तिकं गतार्थं· खचप्रकरणो शमेः स्त्वपि· असंज्ञार्थमिदं वार्त्तिकं· संज्ञायां त
वक्ष्यमाणेन गमेश्चेति सूत्रेणैव सिद्धेः इदं च वार्त्तिकं ज्ञापकसिद्धार्थमित्युक्तमितंगमो हस्ती· विहायसो वि
इत्यादि विहायसो विह इत्ययमादेशो वक्तव्यः खच्च डिद्वा वक्तव्यः। विहंगः विहंगमः। डे च· डे· परे विहायसो
विहादेशो वक्तव्यः विहगः· अन्यत्रापि दृश्यत इति डप्रकरणे च वक्ष्यमाणेन डः। द्विषत्परयोस्तापेः। एतयोः
कर्मणोरुपपदयोः तपः खश्स्यात्· तपेरा हेतुर्णिः तप संतापे धातोर्णिः द्वयोरपि ग्रहणं· द्विषंतं तापयती
ति द्विषंतपः· अरुर्द्विषदेति मुम् संयोगांतलोपः· परंतपः· द्विषत्परयोरिति द्वितकारको निर्देशः· तत्र एके
न द्विषच्छब्दो विशेष्यते· नकारांतो यो द्विषच्छब्द इति सोऽवत्वात् तन्निर्देशस्याविशेषणस्य परा निपातः। तेन
स्त्रियां न भवति· घएछीग्रहणे न लिंगविशिष्टपरिभाषायाः अनित्यत्वज्ञापनाद्वा द्विषतीतापः क
र्मण्युपपदे भवति।। वाचि यमो व्रते। वाक्शब्दे कर्मणि वाचि सुपपदे यमः खच्स्यात्· व्रते गम्यमाने· शास्त्रे
णाबोधितः संकल्पविशेषो व्रतं· वाचंय नयतीति वाचंयमः· वाचंयमपुरंदरौ चेति पूर्वपदस्यामंतत्वं
·नचैवं खचप्रत्ययोपि नैव निपात्यतामिति वाच्यं व्रतादन्यत्रापि प्रसंगात्· यदि तु निपातनबलादेव
व्रतविषयताश्रीयते तत्रैव वाव्रतग्रहणं क्रियते· वाचियमो व्रते पुरंदरश्चेति तदा इह वाचियमो व्रत

शब्दकौ२ इतिसूत्रं पूःसर्वयोरित्यत्र पुरिंदारेरित्येशाखुशाकटमकर्त्तुं· चते किं यो हि स्थिरशाकटा स्मिनावाचं पृच्छति तत्रा
१०५ णो वृघथाप्यात्तवाग्यामः। पूः सर्वयोर्दारिसहोः॥ पुरसर्वेऽस्मिन्नयोः कर्मणि॥ ए पदयोः यथासंख्यं दारि
सहोर्धात्वोः खच्स्यात्· पुरं दारयतीति पुरंदरः। वाचंयमपुरंदरौ चेत्यमूम्। सर्वंसहो राजा· इह स्त्रे ह विदार
णाङ्गत्यस्य ग्रहणात्· ननु हृमयेहङ् आदरइत्येतयोरिति उपदेशात् सहिग्रहणमसंज्ञार्थे· संज्ञायां तु भृतृवृ
जीत्यादि विवक्षति· भगं च दारेरिति वक्तव्यमिति काशिका· भाष्यादावदृष्टमपीदं वार्त्तिकेन लभ्यते·
भगं दारयतीति भगंदरः। सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः॥ एषु चतुर्षु कर्मसूपपदेषु कषेः खच्स्यात्· सर्वंक
षः खलः। कूलंकषा नदी। अभ्रंकषो वायुः। करीषंकषा वात्या। मेघर्तिभयेषु कृञः॥ एषु त्रिषु कर्मसू
पपदेषु करोतेः खच्स्यात्· मेघंकरः। ऋतिंकरः। भयंकरः। उपपदविधौ भयादिग्रहणं तदन्तविधिं प्रयोजयति ।
नीत्यत्र कृतान्तादभयंकरः। क्षेमप्रियमद्रेऽण् च। त्रिषु कर्मसूपपदेषु करोतेरण्स्यात्खच् च· क्षेमंक
रः क्षेमकारः। प्रियंकरः। प्रियकारः। मद्रंकरः। मद्रकारः। वेति वक्तव्ये अण्ग्रहणं हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थं·
कथं तर्हि स्वल्पारंभाः क्षेमकराः इति कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् भविष्यति· छत्रमिति शिवंकर राम
इत्यपि दृश्यते· तथा च श्रुत्यर्थे शिखायां शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्येति कर्तर्यस्य १०५

पात्सिद्धं । आशिते भुवः करणभावयोः । अत्र तूपपीत्युपतिष्ठतेनेन तत्कर्मणीति भवते रकर्मकत्वात् यद्यपि
सोपसर्गोस्य धातोस्य च भवतेः सकर्मकत्वमस्ति तथापि तत्र खचा न भवितव्यं अनभिधानादित्याहुः
आशितशब्द शुद्धिविधौ त्रयन्ते अशभोजन इत्यस्माद्धातोः पूर्ववद् विचार्यते कर्मणि कर्त्तरि क्तप्रत्ययां
त एकः अशोर्ण्यन्तात् प्रयोज्यकर्मणि क्तस्तस्य ये कृते अपरः आशितः कर्त्ता यो ध्करान्नविधिः प्रकिर्मयो
र्विशिष्टः तत्राद्यस्तीयपयस्य एषभूतपूर्वगत्या कर्मोच्यते प्रत्यवसानार्थानां आणौ कर्त्तुर्णौ कर्मसंज्ञा
विधानात् । कृष्णत्रिफलादस्याशितः कुणपी इत्यत्रापि अथमेव यात्यः अत्र ग्रहादर्शनात् आद्येन तु सोप्रतिकर्म
वकहेतु चे यस्तु धात्वर्गानिष्ठत्यवसानार्थप्रत्ययस्तिभावकर्माधिकरणेषु क्त इत्यनेनाद्य न गत्यर्थेति अनभिधा
नात् स्वार्थिकक आशितः शब्देस्तु च न उपपदमभवनेधानोः करणभावे वार्थे विचरणात् आशितो भवत्यनेन ।
आशितो भवः ओदनः यो वनाओदनेन अनिष्ठ्यादि रिपोजितो भवति स एव मुच्यते भावे आशितस्य भवनं आ
शितंभवः इह वासरूपविधिनाल्युडपि भवति आशितस्य भवनः आशितस्य भवनमिति घञाम बाध्य एक स
रूपत्वादित्याहुः न वा क्तवल्युट्तुमुन् खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्तीति प्रतिषेधः शंक्यः यत्र हि घञाद्योरपवा
द तेन कल्युड् स्वरूपसंक्षे उत्सर्गं नित्यं बाधते न तु विकल्पेनेति न एकार्थः इह तु ल्युट् अपवादो यावच्चन तत्र वासरू

शब्दकौ पन्यायो निर्बाध एव॰ आशितम्भवनमित्युदाहरतो जयादित्यस्य संमतमेवेति दिक्॥ संज्ञायां भृतृवृजिधारि
१०५ सहितपिदमः॥ भृतम्भृतिम्पोषम्पाः यथायोगं कर्मणि॥ एभ्यो वर्तते चोपपदे खच् स्यात् नाम्नि संज्ञायां॰ विश्वं बिभर्त्ती
ति विश्वंभरः॰ केटभजित॰ रमा विश्वंभरा॰ पाछिरा रथंतरं साम॰ रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रे स्वरसंस्कारावयुत्पा
दिसिद्धार्थं॰ न त्वत्रावयवार्थोनुगम्योस्ति॰ रथंतरमाजमार्गवसिष्ठ इत्यत्र हि रथंतरामित्यवग्रहः हलन्तेति॰ अंतोदा
त्तत्वं बाधीयते॰ अवं इत्येतत्तु अवग्रहो न स्यात्॰ न हि विषयस्य पाककराहस्यात्॰ पतिंवरा कन्या॰ शत्रुंजयो
हस्ती॰ युगंधरः पर्वतः॰ शत्रुंसहः॰ शत्रुंतपः॰ अरिंदमः॰ अंतर्भावितण्यर्थोत्र दमिः॥ संज्ञायां किं॰ कुटुंबं बिभर्ति
इति कुटुंबभारः॥ गमश्च॥ अस्मात् खच् स्यात् कर्मण्युपपदे संज्ञायां॰ सुतंगमः॥ छंदस्यत्र एव गमिनोक्तः॰ अ
न्तर्हत्वेगमेरेव अतद्वन्निर्देशात् स्यात्॰ पृतृप्रभृतीनां मा भूदिति॥ अंतात्यंताध्वदूरपारसर्वानंतेषु डः॥ संज्ञा
यामिति निवृत्तं॰ एभ्यस्स्व कर्मस्वपपदेषु गमेर्डः स्यात्॰ अंतगः॰ अत्यंतगः॰ अध्वगः॰ दूरगः॰ पार
गः॰ सर्वगः॰ अनंतगः॥ डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः॰ सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानं॰ सर्वत्रगः॰ पन्नं पतितं गच्छ
तीति पन्नगः॰ पन्नमिति क्रियाविशेषणं वद्यते॥ क्वांते॥ उरसो लोपश्च॰ उरसा गच्छतीत्युरगः॰ सुदुरोरधिकरणे॰ राम
सुखेनागच्छत्यत्रेति सुगः॰ दुर्गः॰ कर्मणि तु खलेव॰ सुगमः॰ दुर्गमः॥ निरो देशे॥ निर्गो देशः॰ अन्यत्रापि दृश्यत इ १०५

वक्तव्ये॰ ग्रामघ्नः गुरुतल्पगः॥ आशिषि हनः॥ कर्मण्युपपदे हंतेर्धातोर्डुः स्यात् आशिषि गम्यमानायां शत्रुं व
ध्यात् शत्रुहा आशिषि किं शत्रुघातः अत्र वार्त्तिकानि॥ दारावाहनोऽणंतस्य च टः संज्ञायां॥ दारावितिशब्दोप
न्नायां उपलिंगिना॰ दामशब्देउपपदे आङ् पूर्वाद्धंतेरण्प्रत्ययः तस्य च टकारादेशो वक्तव्य इत्यर्थः टविधानार्थमि
दं आणंतु कर्मण्यणित्येवसिद्धं॰ अंतग्रहणं स्पष्टार्थं अलोपस्येत्येवसिद्धे अन्यथा हि टः प्रत्ययः संभाव्ये
त॰ गोधाकालकादार्वाघाटस्तेषु नस्यतीनां॰ चारौ वा॥ चारुशब्दे उपपदेऽपि गुर्क्कं वा वक्तव्यमित्यर्थः॥ चाबा
घातः॥ वा चोघातः॥ कर्मणि समि च॰ कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धंतेरणंतस्य च टो वा वक्तव्यः॥ वाणान्संहंति
तीति संघाटश्चणिसंघातः॥ पक्षसंघाटः पक्षसंघातः॥ अपे क्लेशतमसोः॥ अपपूर्वाद्धंतेर्डः स्यात् क्लेशतमसोः
कर्मणोरुपपदयोः॥ क्लेशापहः॰ पुत्रः॰ तमोपहः सूर्यः॥ अनाशिष्यर्थोऽयमारंभः॥ कुमारशीर्षयोर्णिनिः॥ एतयोः क
र्मणोरुपपदयोः हंतेर्णिनिः स्यात्॰ कुमारघाती॰ शीर्षघाती॰ सुप्यजातावित्येवमादिभिः सिद्धे ताच्छील्याद्यप
कार्थमारंभोऽपि किंच हो पिपथाम्पा हित्येवमर्थं॰ शिरसः शीर्षभावार्थं च वचनं॥ लक्षणे जायापत्योष्टक्॥ हं
तेर्डुतिः जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोर्लक्षणवति कर्त्तरि टक् प्रत्ययः स्यात् जायाघ्नो ब्राह्मणः पति
घ्नी वृषली॰ सुलक्षणाशरः॰ अशशुभ्रश्च सत्पयाताः नन्त्वकेवलः स्वत्वमेव सामर्थ्यान्न॰ केवले हि जस

शा॰वृ॰३ लक्षणोतिलकरोवा विशेषादौकर्तृत्वेन विवक्षिते॰ अत्र रक्षत्वे गोचमिद्धः पत्यघ्नः तस्माद्घ्नप्रति लक्षणादिजा
१०६ यामरणनिमित्तमस्तिमतीहंतीतिगौणोवादः एवंपतिघ्नीत्यत्रापि॰ ।अमनुष्यकर्तृकेच॥ मनुष्यभिन्न
कर्तृकेर्थे वर्तमानाद्धंतेः कर्मण्युपपदे टक्स्यात्‌ जायाघ्नः तिलकालकः पतिघ्नी पाणिरेखा॰ पित्त
घ्नं घृतं अमनुष्यकर्तृके किं इति किं आखुघातः शूद्रः यद्यपि अमनुष्यशब्दो रक्षःपिशाचादिषु रूढ
स्तथापितस्यानुरोधिनोव्याख्यानान्मनुष्यादन्यत्सर्वमेवाहानतु पूर्वसूत्रे लक्षणाय हणायथा
प्रत्ययार्थविशेषणं॰ तथा इहापि अमनुष्यग्रहणमस्तु॰ किं कर्तृग्रहणेनेति चेत्‌॰ मैवं॰ अमनुष्य इ
ति ह्यसमानेनोपपदत्वं विज्ञायेत॰ पूर्वसूत्रेतु उपपदान्तरमत्वा प्रत्ययार्थविशेषणानीति गृह्यत
इति विशेषम्पातः अथ कथं कृतघ्नो नास्ति निष्कृतिः बलभद्रः प्रलंबघ्नः शत्रुघ्न इत्यादि॰ मूलविभुजा
दित्वाद्द्रष्टव्याः कथं तर्हि चौरघातो नगरघातो हस्तीति॰ बाकुलकादणितिहरितिभाष्ये ॥ शक्तौहस्ति
कपाटयोः शक्तौ वाच्यमानायां हस्तिकपाटयोः कर्मणोरुपपदयोः हंतेर्हंतोष्टकस्यात्‌॰ मनुष्यक
र्तृकार्थ आरंभः हस्तिघ्नो मनुष्यः कपाटघ्नश्चौरः शक्ताविति किं विषेण हस्तिनं हंतीति हस्तिघातः एव
यद्यपीह शक्तिरस्ति अशक्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः तथापि शक्तिग्रहणसामर्थ्यात्प्रकर्षविज्ञानं ते ९६

न स्वबलेनैव हंतुं या शक्तिः सामर्थ्यं तेन। एवं चोदाहरणेपि हस्तिघ्नं हंतु माधावधीत सामर्थ्यातिशयमा
त्रात् हस्तिघ्नत्वाघ्नत्यते। कुशिरः पाट्यति कपाटं। कवाटमिति पाठे तु अट ते। पूर्वाद्यवत्। कर्ववोघ्न
इत्यत्र योगविभागात्कः। कचादेशः इति हरदत्तः। पाणिघताडघौ शिल्पिनि। एतौ निपात्येते शिल्पि
नि कर्त्तरि वाच्ये। पाणिताडइत्यनयोरुपपदयोर्हंतेर्टक् तोष्टक प्रत्ययः तस्मिंश्च टिलोपः घत्वं च नि
पात्यते। पाणिघः ताडघः शिल्पिनीति किं पाणिघातः ताडघातः। राजघ उपसंख्यानं राज्ञानं हंति
इति राजघः। आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नांधप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन्। आढ्यादिषु
द्याद्येषु अच्व्यंतेषु सुप्सूपपदेषु कृञो धातोः ख्युन्प्रत्ययः करणे वैकल्पिकत्वात् हि विधाय अ
थो आद्यो द्यः च्व्यंता अच्व्यंता अभूततद्भावेऽच्व्यंताः परस्मैपदे अनाढ्यमाढ्यं कुर्वंत्यनेन आढ्यंकरणं। सु
भगंकरणमित्यादि। च्व्यर्थेष्विति किं। आढ्यं तैलेन कुर्वंति। अभ्यंजयंतीत्यर्थः। अनेकार्थत्वाद्धातू
नां तेन न नात्र प्रागनाढ्यः सन्नाढ्यः क्रियत इति अभूततद्भावाभावः। अस्त्यत्वाभूततद्भावः तथा
पि प्रकृतेरविवक्षायां उत्तरत्राहृत्यं प्रकृतिविपरिणामिनीत्वेन यदा विवक्ष्यते यथा अपदा
ल तव पद्मो भवति इति न तत्र विप्रत्ययः तथा च न च वार्त्तिके प्रकृतिविवक्षाग्रहणं चेति अच्वावि ति

श।द३ किं श्याद्वीकरोत्यनेन· स्यादेतत्· करणाधिकरणयोश्चेति ल्युटा भवितव्यं· न च ल्युटः खुनश्चेह विशेषो
१०७ स्ति· उभयथापि हि श्याद्वीकरणमित्येव रूपं· खित्यनव्ययस्य अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् इति रूस्य मु
मावनव्ययस्य विधीयते· घोनतथाप्ये ऊर्यादिच्विडाचश्चेति निपातत्वात्· न च खलु निमित्त उपपद
मतिङिति नित्यसमासो लभ्यते ल्युटि तु नेति वाच्यं ल्युट्यपि गतिसमासस्य संभवात्· तस्यापि नित्य
समासत्वाविशेषात्· न च स्त्री प्रत्यये विशेषः उभयत्रापि ङीब्भवति· ल्युटि टिड्ढाणञ इति ङीबे
ण· खुनि तु नञ्त्ये न ख्युनेत उपसंख्यानेन· न च स्वरे विशेषः· ल्युटि हि लित्स्वरेण कृञ्जेञ्ला तत्कः ख्यु
न्यपि नित्स्वरेण तथैवेति· तस्माद्द्वावितिप्रश्नेमितिवेत्· सत्यं· अन्तरार्थेन द्रुक्रमिति प्राप्यकार:
एवं खआद्याकरणमित्यादिरूपं ल्युणा भवत्येवेति भावः इति कैयटः· यत्तु जयादित्येनोक्तं प्रतिषे
धसामर्थ्याल्लुट्खुनि असति ल्युडपि न भवति· तेन ल्युडपि अयमर्थः प्रतिषेध इति· तस्यायमा
शयः· केवलोत्तरार्थत्वेन बाधाविति प्राप्तात् इहकरणसामर्थ्यात्तु ल्युडपि न यथा इको विधि
भक्ताविति ग्रहणस्य ग्रणार्थत्वे सत्यपि इहकरणसामर्थ्यात् न लुमतेत्यस्य अनित्यत्वयाता राम
प्यनङ् इति अभिप्रायेण इहहकिं चित्तयोश्नीतिवदति· न थावग परार्थेन तापिकासमस्तकनत्व १०९

केवलोत्तरार्थत्वेनेति· भाष्यवार्त्तिकस्वरसेन तु केवलोत्तरार्थत्वं लभ्यते· अत एव द्विरो धात वृत्तिकृत्सूत
मपुष्कलमिति कैयटः· कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ· आढ्यादिषु च्व्यर्थेषु अच्व्यर्थेषु तेषु सर्वेषु उपपदेषु
भवतेर्धातोः कर्त्तरि खिष्णुच्खुकञौ स्तः· आढ्यंभविष्णुः आढ्यंभावुकः· सुभगंभविष्णुः सुभगंभा
वुकः इत्यादि· कर्तृग्रहणं करणानुवृत्तिभ्रमनिवृत्त्यर्थं· उत्तरार्थं च· खकारो मुमर्थः· ञकारो वृद्ध्यर्थः·
स्यादेतत्· खिष्णुच इकारो मास्तु· खष्णुरित्यस्तु वेदति वीच्यतां· नन्वागमार्थः· स्वरार्थश्चकारो नक
र्त्तव्यः· प्रत्ययस्वरेणैवाभिमतसिद्धेः· कथं तर्हि इकारादित्वमिति चेत्· इडागमेनेति गृहाण· न च एका
च उपदेशे इति इण्निषेधः· भवते रूढत्वाभावात्· अत्रो भाष्यवार्त्तिककारावाह· न जस्कस्वरसिध्यर्थमिकारा
दित्वमिष्णुच· इतिनजर इति पंचमीनिर्देशात्· खिष्णुजंतस्य स्वरसिध्यर्थमित्यर्थः· यद्ययमिकारा
दिर्न क्रियेत ततः स्वरूपे पि इ द्धिरूपोके स्थाद्यो वोट्यष्ठो इति सूत्रे अस्य ग्रहणं न स्यात् अस्य चकारानु
बंधाभावात्· अथोच्येत अयमपि चितस्वर एव भवति· एवमपि पालाशादित्वाद् च त्वसोत्वं योर इति इ
त्वा दिष्णुज इति रूपाभावा वा न ग्रहणं न स्यादेव नन्न इकारादित्वं क्रियते· अत्र इदं वक्तव्यं· मत्यपीकारादि
त्वे तदनुबंधकग्रहणे नातदनुबंधकस्येति परिभाषया अलंकृञादीष्णुच एव ग्रहणं न भाष्ये

शाद्द३ र्थं नास्य॰ अथो येन रु कारोच्चारणमात्रमर्थादस्यापि ग्रहणमिति॰ हंते वं॰ खस्मजयमस्तज्जत्रे टिकृते चकारानुकृ
१०८ ध सामर्थ्यादस्यापि ग्रहणान्नहि विनिकि मिकारेण॰ तस्मान्न विंत्यमेतत् यत्तु हरदत्तेन षत्वहासात्व योः करणा
स्पो विनतत्यासामर्थ्यायेणादिति रिक्ता। स्पर्शोनुदकेक्विना अनुदके स्विपेतनुप पदेस्पृशः क्विन् स्यात्॰
यद्यपि स्पृशः सकर्मकत्वात् कर्मण्युपपदउत्वेवप्राप्ते तथापि सर्वस्वत्वात्कर्तरीत्यनुदहन्तेः स्वपीत्येवोप
दं निर्णीयते॰ तथाहि कर्तेरिह्हरित्येव कर्त्तरि क्विनः सिद्धत्वात्कर्त्तर्तानुवृत्तिः कर्त्तृस्वयार्थः कर्मण्युप
पदेस्पृकः कर्त्ताकरणादौ वस्त्रपरस्त्वेवं कर्तृप्रचयः तथा वस्तुर्वेतेनुपपदे इति फलितं भवति॰ घृतेस्पृ
शतीति घृतस्पृक्॰ मंत्रेणस्पृशतीति मंत्रस्पृक्उतिप्रोक्तः वस्कतस्क सर्वस्वेकर्तृग्रहणं स्पष्टमेव॰ न हि
न नत्रैव करणानुवृत्तिनिराशार्थं॰ अस्वगितत्वादेवतन्निवृत्तेः नापीह कर्तृग्रपंचार्थं मंत्रस्पृगित्यादेर्ह्विक्वि
पापि सिद्धेः नचाक्विपि कृत्वेन स्यादिति वाच्यं॰ क्विनप्रत्ययो यस्मात्तस्यान्यत्रापि कुत्वमितिवक्ष्यमाण
त्वात्॰ अन्यथा स्पृगित्याद्यसिद्धेरिति अचचेयं॰ अनुदक इति किं॰ उदकस्पर्शः नचेह क्विपा उदकस्पृगि
ति रूपे इवारमितिवाच्यं॰ अनुदक इति पर्युदासमामर्थ्यान्नक्विपोप्यप्रवृत्तेः कथं तर्हि मंत्रस्पृगित्यादेः राम
क्विपासिद्धिरुदकेवेति उदके क्विपोऽप्रवृत्तावपि मंत्रादिकृपपदे तत्र बाधकाभावादिति रिक्ता क्वि १०८

नः ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः इकारो वेरपृक्तस्येति विशेषणार्थः नकारस्तु प्रत्ययपिनाफवान्तार्थः प
कादुष्पः क्विनो विधानात् तनत्वधात्तुस्वरेणो वसिद्धो यस्कृअने कावरधीणितितत्रांतोरीतस्य वद्धमाणाणा
तनथापि क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति विशेषणार्थः क्विप्रत्ययस्य तु व्यमाने हि सुदेशास्यात् कोः क्वियो वानिर्दे
शइतिनचक्के निर्देशे एकः पकारः क्विपलहावितिविशेषः कोपि निर्देशेपकारस्य अनविचेति द्विर्व
चनोपपन्नेः नचैवं क्विविपकारत्वयमितिवाच्यं म्रोन्हीतिसजोपपत्तेः व्यंजनमकारस्यएकस्य अने
कस्य वा रच्चारणोविशेषानुपलब्धाः ऋत्विक् दधृक् स्रग् दिक् उष्णिक् अंचु युजि क्रुंचां चा आद्याः पंच
क्विन्नन्तो निपात्यंतेः ननक्विन्पः क्विन्विधीयतेः तत्रापि निपातनेः महनिर्देशात् क्विविरलादृतोऽक
मस्ति न यथा अवेः ऋक् पर्यन्तात् मेएपेवशाः ऋत्वनमात्रे विधीयते तत्रापिनिपातनो महनिर्दे
शाः युजि क्रुंच्यिप्यो तु केवलाभ्यामेव युजेर्विधानसामर्थ्यांच न हिसोपपदात् जो क्विनि क्विपा
विशेषोस्ति कुत्वस्य चोः कुरित्यनेनैव सिद्धत्वात् अनुपपदेत्वयुजेः समासः तिनुमिन्ननकारस्य
कुत्वार्थं क्विनो विधानं भवति सार्थः कुंच्येर्नलोपाभावश्च निपात्यते ऋतौ यजति ऋत्विक् उ
दूकृत्वशरो उपपदे यजेः क्विन् जिधृषाः प्रागल्भ्ये अस्य क्विन् द्विर्वचनमंतोदात्तत्वं च निपात्य.

श२३ ते दधृक् स्रजेः कर्मणि क्विन् अमागमश्च निपात्यते । सृज्यन्ते इति स्रक् दिशेः कर्मणि क्विन् । दिश्य
१०९ ते इति दिक् । उत्पूर्वात् ष्णिहेः क्विन् उपसर्गान्तलोपः षस्य षत्वं च । उष्णिक् । प्राङ् । प्रत्यङ् । युङ् । युञ्जौ
युञ्जः । सोपपदात्तु समस्ते द्विषि ति किपि अश्वयुक् इति तु निपातनमादच्यात् सोपपदात् तु उप
दाद्युञ्जेः क्विन् भवतीत्युच्यते । न दामसत्सु द्विषे ति सूत्रे युजिग्रहणांश रूपम कर्त्तुं क्रुञ्च क्रुञ्चं च कौ ति
ल्पाल्पीभावयोः नोपधा विभो । नथा च निक्रुचिति रित्पत्र न लोपो दृश्यते । सन्निपातपरिभाषायां
फला निपातनवार्त्तिककारेण्याहुं उपधत्वम कित्वस्य निकुवि नइति । नकारस्य कथं क्रुरिति तुत्वेन ।
तस्यासिद्धत्वात् चौः कुरिति कुत्वं न । अकारोपगतानां तु क्रुञ्चौ क्रुञ्च इत्यादौ षा सं कुत्वं प्राङ् क्लीनिर
वना तवार्यते । प्राङि ति प्रत्याहारः समनशब्दादारभ्य महिङो ऽकारात । अत्र क्षे चित् कुं चिरे क एव धा
तुः नस्य ककारात्परो रेफो पि क्विन्प्रत्ययोगेन निपात्यते आ ऊ चौः कुरिति सूत्रे वामनकाशिकायां स्प
एमे न तन । तादृशः यादृशः कञो जकारो विशेषणार्थः । उकट्प्रत्ययान्ते ति त्यच्छ पाठे क्षु अनालोचने कि
त स्य श्य तीति तदृशः । तादृश्यदयः स्त्रूच्छिताः । ते च अध्यनाप्य व्ययवार्थे निस्स्पाद्यते । अत एव अना एम
लोचनरूपत्वेन दृश्यर्थाभावे हि अयं विधिः स्यादिति दृश्यार्थे अणे न भवतीतिभावः । भाष्ये तु कर्मक १०९

कर्त्तरि सुत्पत्तिर्दर्शिता॰ न मिवेद्ये पश्यंतिजना॰ सद्य्वाग्रे पश्यंति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थात् तत्र था हृक
हृञः इत्यार्थे तिङ्क्तिन प्रत्यया एवेत्यपि पक्षांतरे किंतु भाष्ये तत्र टि द्वा णाजि ति हृत्र्त्रे सुत्पादयिष्या
मः स मा नाम्पयो ष्येतिवक्तव्यं॰ स हृक् महृशः अन्या हृक् अन्यादृशः कर्तोपि वक्तव्यः तादृशः स मत्व
द्विषदुहदुहदयुजविदभिदछिदाजिनीराजामुपसर्गे विक्किप्। सपीतिवर्ज्जेते॰ कर्मग्रहणात्तु स्पृशो
नुदके उ स्पृनः प्रभृतिनानुवर्त्तते॰ तत्रत्यनुहतेन कर्त्त प्रत्ययार्थेन कर्तृग्रहणेन नत्रि वृत्ति रित्युक्त
कर्तृग्रहणाद्धत्याख्याने त्वस्मात्या नादेव कर्मग्रहणाभिवृत्तिरित्यपरदेन त॰ सहा हिम्पो धात्वभ्या
सपि उपसर्गेपि उपपदे क्विप् स्यात॰ उपसर्गग्रहणं ज्ञापनार्थं॰ सुपिस्थः इत्यतः प्रकृतस्य सुपग्रह
णास्य उपसर्गे न स्पृत्वमिति सुक्तं प्रात्वमिति युक्तंचेनत॰ विशेषणेत्रिधौ आस्रातस्य सामान्यश
वृस्य तदसिद्धिप्रात्त्वोवित्यात॰ तत्फलं तु स्पृशोनुदके क्विन् इत्यत्र उपसर्गस्या ग्रहणमिति केयत
यत्तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य नदः सुपिस्थ एवेत्यत्राप्युपसर्गे निरपात्व मुक्तं भाष्य पक्षत्पो तत्त
मदस्पोजनं॰ न त्रप्रत्यभाष्ये गदस्म हृत्वाय मत्र्त्रेति सूत्रादनुपसर्गग्रहणमनुवर्त्तते इति सिद्धांतितत्वा
त॰ चमत्कृत स्मृक्तेमृत्येनोक्तं फलं चिंत्यमेव॰ स्पृशो उपसर्गे क्विन भावेपि छियोर्वीरत्वात॰ न त्र च क्विन

शद्३ क्रियोः स्वरे रूपे वा विशेषस्य दुर्लभत्वात्· अथवा भृत्यभिधानेय इ· लुगं तस्य नेकाच्कत्वेन स्वरे विषे
११· षीव गौनीयइत्यां स्त्री नावत्· ईक्षः सुविषत्· पूर्वे परादिति षत्वं· तत्र छंदसीति षत्वे ते· नेतभावाद्यो
सुविषात्विं वभवति॥ तथा च माघः मनः सुधनक्ष मसोन्मुखीयतेति· अरितेयादिविषद्रूपस्य
त्युस्तुषामाद्दिपाठात्स्य त्वमिति माघवः· उपनिषत्· सन्ति प्रतेरिति षत्वं· सुद् निष्ठिषामाद्दीवयाति स्व
नादात्स्विकस्य ग्रहणं· न तु स्तुवति सुष्तयोः अंगुष्ठः प्रष्ठः पितृष्विट्टः प्रष्टिट· मित्रध्रुक मध्रुक· गोधु
क्· प्रधुक् युजिरयोगे· युज समाधौ· द्वयोरपि ग्रहणं· अश्वयुक् पशुक् विदज्ञाने विदविचारणे वि
दसत्तायां द्वयाणामपि ग्रहणं तत्र लाभार्थस्य विदेः अकारस्येति बहितन्वात्· वेदवित्· प्रविनः काष्ठभि
त्· प्रमित्· रज्जुछिन्· पष्ठित्· शत्रुजित्· अजित्· सेनानीः ग्रामणीः उपसर्गात्समासे पीतिणत्वं· ग्रामणी
ग्रामण्यौ ग्रामण्यः अकृतापकात्ताणत्वं· सप्तग्रामणीरिति निर्दिष्टो रिपूर्वपदस्थात् त्रिमित्राद्यनात्स्पुनयतेने
कारस्य असंज्ञायामपि णत्वं स्यादपिति· नीरूपविषयं ज्ञापकं· तेन ग्रामं नायकः इत्यत्र कृदंतस्य णत्व
णत्वं न· ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् दयशब्दाद् पिण्त्वं· न च वृत्तमादिशादेश्यापि प्राप्नोतीति चेत्· इत्यस्य
ष्ठापनेरित्येके· अग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति वचनान्ज्ञापनमयिनुप पदइत्थमात्रविषयं नीरूपमा ११·

त्रविषयनान्तु वचनस्योपधवघेयाद्रूप्रमे·स्वराड्विराट्·सम्राट्·भोगजीनिमत्वं·इह युजि ग्रहणांशकय
मकत्वेमिनिश्चाल्लिदृश्कृणिनिसूत्रे एवावोचाम·अथ जयादिस्पेः अन्येभ्योपिदृश्यन्ते इति सामान्येन
क्विबस्पनेनस्पेयाये प्रपंचइति·न चैनेन दृष्टग्रहणंत·नस्पतांबीलिकत्वात्क्षितिचेत·सत्यं क्विप्वेति सूत्रापि
ह्यविवक्षित·नचापि हि विजयै·छंदसि आतोमनिनक्वनिश्चनिपश्च अन्येभ्योपिदृश्यन्ते तिइन्द्रसंनि
हितं न दृशि ग्रहणां अनुवर्त्स्य वचनपरिणामेन क्विप्यात्तु शक्यत इति आशयेन अन्यत्रा दृत नयादि
त्पग्रेश्यप्रभृतेः एतेनाहुः कथं निस्त्रे क्विपपिहः अन्येभ्योपिदृश्यन्तइनीति भाष्यं तन्त्वप्रशमि
ष्टेत्सुमयम प्रियाप्यो तेऽत्र वेदमवधेयं सूत्रस्य प्रपंचार्थत्वे स्थिरे सूविदंत्पत्तधातुविशेषप
ाग्रहेद्वलि ~ नोपपत्तौ निष्फलं सूचनिस्यत्यापिविस्तिषु क्विप्चेति क्विपोऽपुच्चोरत्वात्·न चेह
धातुविशेषग्रहणं नियमार्थं·तेन सूचपात्रिषु क्विप्चेति सूत्रेन प्रवर्त्तेत इति वाच्यं·प्रपंचार्थ
मिदंसूत्रमिति सूत्रोक्ति विरोधात्·किंच लुग्विकरणालुग्विकरणयोरिति परिभाषयाप्युवतिस्थ
वस्यारेवमहणंन्याय्यं·माहवयोमात्र पुरस्कारेव·अन्यत्राणाद्यो काकारवाड्यत्रस्तिरेः सा हव
चर्यमुपेसकथ्यविदंत्सकाविवसोऽक·कथं वा पुरंजेऽपि उभयग्रहणमवोचे·नाहि सुनाविर

श॰र॰३ दयो रात्रावपि वैषम्यमपि॰ तस्मादिहन्त्रिकृतां तदनुगामिनानन्योपाधात्तविशेषपरिग्रहेत्राभिनिवेशो नि
१११ र्मूलो निष्फलश्च॰ ननु अयं वत्वा कृत्वा सूत्रमर्थोऽत्र त्याख्यातं॰ तथा च सुप्युपग्रहणे उपसर्गे निहन्त्रिनत्राथेति
त॰ पाशापि॰ तत्फलस्य प्रागेवाशिथिलीकृतत्वात्॰ एवं वत्तिनि विधौ उपसर्गग्रहणमपि वक्तव्यमिति
दिक्॥ भज ण्विः॥ सुप्युपसर्गे च उपपदे भजेर्धातोश्छंदसि ण्विप्रत्ययः स्यात्॰ अर्द्धभाक् प्रभाक्॥ छंदसि-
सहः॥ सुपि उपपदे सहेर्धातोश्छंदसि ण्विप्रत्ययः स्यात्॰ उग्रं वनः पृतनाषाट् पालयध्वः॰ अमी
दमेकमेको अमित्रिषाट्॰ कथं तर्हि तुराषाहं पुरोधाय॰ धराषाट्पाहिमदर्थ्यायां वेत्यादि॰ छंदसी
त्युक्ते भाषायां ण्विप्रत्ययानुपपत्तेरिति चेत्॰ चित्यमिति हरदत्तः॥ सहतेरपि भवाद्योतनिष्ठत्त्वे वष
णात् पाञ्छतिर्यतिविद्भिर्विवोऽस्यतरइतिवा समाधेयं॥ वहश्च॥ वहतेर्धातोः सुप्युपसर्गे च उपप
देवं छंदसि विषये ण्विः स्यात्॰ दित्यवाङ्गमे दित्यौही च मे॰ योगविभाग उत्तरार्थः॥ कव्यपुरीषपुरीष्येषु
ञ्युट्॥ एषूपपदेषु छंदसि वहेर्ञ्युट् स्यात्॰ कव्यवाहनः॰ पितॄणां पुरीषवाहनः॰ पुरीष्यवाहनः॥ ह
व्येऽनंतःपादं॥ हव्यशब्दे उपपदे छंदसि वहेर्ञ्युट् स्यात् पादावंते अग्निश्च हव्यवाहनं॰ पादमध्ये त्वे एष
हव्येति छिरिच॰ हव्यवालग्निः॰ पितॄनां॥ जनसनखनक्रमगमो विट्॥ उपसर्गेऽपि च उपपदे १११

छंदसि विकल्पः स्यात्· चेरुक्तस्येत्यादौ सामान्यग्रहणाविघातार्थं कः॥ विड्वनोरित्यादौ विशिष
ष्टार्थं श्रु· जनजननं· जनीप्रादुर्भावे· द्वयोर्ग्रहणं· अज्ञा॥ जोजा॥ षणु दाने· षणु सम्भक्तौ· द्वयोरपि ग्रहणं· ग
षा इंदोन्त्यः· अप्सु सावा जसा जन इत्युपधे मिविषपत्वो इत्या इत्यादिजनत्· आद्दधिक्राः॥ शव सा पंच छूषी॥
अग्निमुषपपर्षिनादधिक्राः· ता॥ स्यो अग्रेगाः॥ उदाहरणे विड्वनोरनुनासिकस्यात् इति· आत्वं गोषाव
षा इत्यत्र सनीतेरन इति षत्वं· अग्रेगा इति समस्या अलुक्॥ अग्रेनत्रो छंदसीति निवृत्तं· अत्रापि वेस्व
पि उपपदे अदेर्विरस्यात्· आममति आपात् सस्यात्· अत्रे नेति· अन्नाद् भाषायां क्रमेणप्रणाः· छंदसि
तु अस्य शस्य ये न पचो यविस्तु छन्दः· तेन अन्नाद इत्यत्र अद इति अणुवग्रहः सिध्यति· क्व्यपेच· क्वपा
रे उपपदे अदे धातोर्विरस्यात्· क्रव्य अतिक्रव्यात्· पूर्वेणैव सिद्धे वचन पमरूपवाधनार्थं· तेन अ
णननभवति कथं तर्हि क्रव्यादः अय आशाइत्यमूः अत्र· हां क्रव्यविक्रत्त पक्व मांस शब्द उपपदे अ
ण· न स्य च पृषोदरादित्वात् क्रव्यभावइति अस्यार्थः क्रव्यं विकृत्तं न तु देववनाः विशेषनः क्रव्यं· एवं का
लेति समासः तस्य च क्रव शब्देन पुनः स एव समासः ततो मांस शब्देन पुन विशेषणसमासः तस्य
क्रव्यादेशः न चैवं क्रव्याद इति रूपस्याव जैनीयत्वात्तया किंवा सरूपवाधनार्थेनानेन वचनेन·

श२२३ वार्त्तिकविरोधश्च । यदाह । अदीनत्वेकं यथा युष्माकं वा सरूपनिवृत्त्यर्थमिति इति चेत् मैवं । अर्थभेदाद्
११२ भयसाधत्वोपपत्तेः । आममोममस्तु को हि क्रियात् । विशिष्टप्रक्रमस्तु क्रियादिति । दुहेकच्
। दुहेः स्वसुपपदे कप्रत्ययात् घश्चान्तादेशः । कामदुधा धेनुः ॥ मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥
श्वेतादिषूपपदेषु वहादिभ्यो धातुभ्यो ण्विन् प्रत्ययः स्यात् मन्त्रे धातूपपदसमुदायाश्च निपात्य
ते । अलाक्षणिककार्यार्थं प्रत्ययस्तु विधीयते । श्वेतशब्दे कर्त्तृवाचिन्युपपदे वहेर्धातोः कर्मणि का
रके ण्विन्प्रत्ययो भवति । श्वेताः एनं वहन्तीति श्वेतवाः इन्द्रः तेषु च तथा हेत्वक्थे कर्मणि करणे चोपपदे शा
सतेः प्रत्ययः नलोपश्च । उक्थानि उक्थैर्वा शंसतीति उक्थशाः यजमानः उक्थशासौ उक्थशासः
दाशृदाने । अस्य पास पूर्वस्य आदेर्त्वे कर्मणि च प्रत्ययः पुरः दाश्यते पुरोडाः शः श्वेतवाहादी
नोजस्पदस्येति वक्तव्यं । यत्र जस्तत्पद्त्वम विष्यतिनत्र ण्विनो यथा दोजस्प्रत्ययो वक्ष्यम
इत्यर्थः नतश्च श्वेतवाहा वित्या दो अपदान्त विषयए व स्वत्वे ण्विनिरूढा हार्यः । श्वेतवाहस्या
रितु साजस्य ण्विनोपवादेन आपसंख्यानिकेन जस प्रत्ययेनैव सिध्यतीत्यवधेयः हस्तो ण्विन्न एम
पक्रमाश्वेतवाहस्याघ्रदाहारणां तुजस्य विषये ण्विनो पिधा निःक्षितेत्येतावन्मात्राभिप्रायकं ११२

कृतपाकथं विज्ञेयं. न च उसं विना विश्रवयां श्रोतवा इत्यने नरूत्वं निपात्यतामिति वाच्यं. अविशेषेण निपा
तने श्रोतवाहाविल्यादावतिप्रसङ्गः. पदांतविषयत्वेपि श्रोतवोभ्यामित्यादावुत्वं न सिध्येत. तस्मात उस
वाच्य एव. न चैवं श्रोतवा इत्यादिनिपातनं व्यर्थमिति चेत् न. नेत्यसंबुध्यर्थत्वात्. एवं च उस्य शाइत्यपि
संबुध्यर्थं निपातनं कर्त्तव्यं. यदि मंत्रे दर्शनमस्तीति कैयटादयः. एवं स्थिते मंत्रमात्रविषयाणां एषां शब्दा
नां प्रक्रिया कौमुद्यां लौकिकेषु उदाहरणमनुचितं. वैदिकप्रक्रियायां तु युज्यते. उसंतत्वे नसांतप्राति
पदिकेष्वेव उस्याहन्तेर्मुचिता अपि तु अपदांतविषये हकारांतत्वादि कं पुरुकृत्पच्छायपंतत्तरस्य ध
हकेष्वस्का इति बोध्यं. श्रवेयजां ।। विनिः स्पान्मंत्रे. त्वं पत्ते वक्रणास्पा वयाअपि इति काशिका. रहस्यव
पा इति प्रतीकमुपादाय पूर्वसूत्रे विश्रोतवा इत्याद्य हि श्रपश्रवयां श्रोतवा. पुरोडाश्रेति निपातनात
रूत्वमिति हरदत्तः. एतच्च सर्वेषामादिकं णविनपवादो उसमिति भाष्यकैयटादौ स्वग्रंथे च वर्णितं तत्वा
तः. तस्मात् वत्फदात्र तंउसम एवोदाहरणं. सूत्रस्य तु अपदांतविषयसंज्ञांतामचेष्टणीयमिति दिक्
पूर्वसूत्र एव अश्रवयजिनं पठितं. अत्र एवहि श्रोतवा इत्यप्यनुवर्त्तेरन् यजि श्चावः पूर्व एव च अनुवर्त्तितके
वल एव तत्रपि ह्रातेअनुवर्त्तते. ।। विजुपे छंदसि ।। उपेत्य पदे यजे विंच स्यात्. छंदसि. उपयड्मिरूर्ध्वं वर्त्तनितिन

शाद३ इपपयजोरुपपदत्वं॰ मंत्र इत्यनुवृत्तेव भाषायामिह नोसत्यां छंदसो ग्रहणं ब्राह्मणार्थं ग्रहार्थे अवरसूत्र एव वि
११२ न ग्रहणे छंदो ग्रहणेव क्रियमाणे यद्यपि सर्वे विधिध्यातितथापि नियमार्थमिदं अपयतां छंदस्येव न भा
षायामिति वृत्तिकाराः॥ ननु हविषि ग्रहणादेव भाषायां न भविष्यतीति चेत्॰ सत्यं॰ नस्येवायं प्रपंच इति हर
दत्ताः॥ अतो मनिन्क्वनिप्वनिपश्च सुप्युपसर्गे च उपपदे आकारांतेभ्यो धातुभ्यश्छंदसि विषये मनिन्त्रा
दयस्त्रयः प्रत्ययाः॥ स्युः॥ चकाराद्विच् समुदायाः॥ अश्व इव तिष्ठतीति अश्वत्थामा पृषोदरादित्वाकारस्य
थकारः॥ सुधीवः॥ सुपीवा॰ पीवा॰ भूमाश्वादि ह्रस्वत्वं॰ भूरिदावा॰ घृतपावा॰ विच् कीलालपाः
अन्येभ्योपि दृश्यंते॥ छंदसीति निवृत्तं॰ अपि शब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः॥ अनाकारांतेभ्योपि विधानं
भ्यो मनिन्क्वनिप्वनिपो विच् एते प्रत्ययाः स्युः॥ उपपदे सत्यसति च॰ सुशर्मा॰ प्रातरित्वा॰ विजावा॰ रे
ऊष्मिपर्णा न वेः॥ क्विप् च॰ धातोः क्विप् स्यात् कर्तरि॰ उखास्रत्॰ पर्णध्वत्॰ वाहाद्भ्रश्यति वाहभ्राट्॰ ह
नौत्ववहाभ्राडिति पाठः॥ तत्र वहात् भ्रश्यतीति विग्रहः॥ अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः॥ इति हरदत्ताः॥ स्था
स्थः क च॰ तिष्ठतेः सुपि उपपदे कः स्यात् क्विप् च॰ सूत्रे केत्यविभक्तिको निर्देशः॥ शंस्थः॥ शंस्थाः॥ इह सुपि स्थ इति यो
तिकः आप्तः॥ तिष्ठतेरनेनेति विपर्ययार्थं तथा शमिस्त्यस्य कर्मण्येव आतोनुपसर्गे इति कः॥ आप्तः॥ क्विप् च ११२

वेति क्विबपि॰ न च विशेषविहितेन कप्रत्ययेन क्विपो बाधः शंक्यः वासरूपइत्युक्तेः न दिव्छ्छक्ता क्विपोः
पर्यायेणाने न तु भयबाधेन शामिधानोः संज्ञायामित्यत्र वासः समहिधातुग्रहणसामर्थ्यात् हन्जो हि
त्वादिषु टंथा बाधनेत थातिष्ठतेः कः क्विपाव पि बाधेत॰ अत स्तम प्येवं बाधितुं कः क्विपा विहृपुन
र्विधीयंते॰ ननु शेस्का इत्यत्र क्विपि लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन घुमास्थेति इत्वं स्यादिति चेन्न॰ स्थानिवद्भा
वस्यानल्विधाविति निषेधात् प्रत्ययलोपे इति सूत्रं नियमार्थमिति सिद्धांतात्॰ यत्विह कैयटेनो
क्तं ईत्वमवकारादाविति वचनात् भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वा प्रत्ययलक्षणेनेत्वाभाव इति॰ त
त्त्विंध्यर्थं प्रत्ययलोपइति सूत्रमिति पूर्वपक्षमभिप्रेत्य तत्रापि अवकारादाविति वचनस्वीकारे
सुधीवेति नासिध्येत्परितोषेणोक्तेति पक्षस्वीकार इति बोध्यं॰ स्यादेतत्॰ शामिधानोरित्यस्या
नंतरमेव वक्ष्यं कचेति सूत्रमतो वकारेणात्र चमसंबंधिना॰ तत्र सवर्णे दीर्घे शाक इति प्रतिपत्ति
र्वचनत्सगौपवादयोः समानदेशनया संदर्भे शुद्धिरपि लभ्यते ईत्वाभावार्थं वचनयत्नीयमिति॰
मैवं॰ अशंस्का इत्यत्र अचकोघ शब्दात् क्विष्फलतरप सोतोदान्त्वापत्तेः॰ इह इ हरणगति कारक पूर्वं
स्यापीति शेस्का इत्य स्याजंतत्वात् क्विवंतेन नेञ् समासे तु नञ्पूर्वपदप्रकृतिस्वरएव सिध्यति॰

शाद्‌ ३ १२५ प्यजातौणिनिस्ताछील्ये। अजातिवाचिनि सुबंते उपपदे ताछील्ये द्योत्ये धातोः कर्त्तरि णिनिः स्यात् उष्णभो
जी। शीतभोजी। अजातावितिकिं। ब्राह्मणानामंत्रयिता। ताछील्यस्य विवक्षितत्वात् तद्रत्र न लोकेति
षष्ठीप्रतिषेधः। ताछील्ये किं। उष्णंभुंक्ते कदाचित्। अत्रमाभूत्। सुपीति वर्त्तमाने पुनः सुप्ग्रहणं किमर्थं अ
नुपसर्ग इत्येवं तन्माभूत्। इदं तु सुपाम्राग्रेयथा स्यात्। उत्प्रतारिणः प्रत्यासारिण इति। अस्याभाशयः सत्र
छिषेति सूत्रेस्तु पिसुबुङ्त्पनः सुपीत्यनुवर्त्तते। नचैवमुपसर्गे तत्परे। उपसर्गे पीति पृथग्युक्तैः तदिहानुवर्त्तमान
मथाधिकारात् उपसर्गेनापरमेव स्यात्। न चैवमुपसर्गे पीत्यंशो पीहानुवर्त्यितुं शक्यः केवलमंजबाधना
र्थत्वेन निर्णीनेऽस्मिः कचेति पूर्वसूत्रे उपसर्गे पीत्यंशस्य फलाभावेनाविछिन्नत्वादिति। यद्यपिग्वत्तरार्थ
नयापूर्ववत्रापि अनुवृत्तिरिति वाच्यं कथ्युतिन्यायेनैव संबंधः निवासस्तु पूग्रहणस्येव शब्दाधिकार
रनिवासत्वं छिषेति सूत्रेवर्णितं रीत्यानत्वानावश्यकं निवासस्तु वच्यं। तथापि सूत्रकाराशयवर्णन
मात्रमेतत्। निष्कर्षस्तु माभूदिह सुप्ग्रहणं अनुहत्यैव निर्वाहात्। सर्वथापि सूत्राद् उपपदे णिनिः
नन्वत्र उपसर्ग एवेति सिद्धांतः तथा च प्रयुज्यते सच्चम्भूवौ यज्ञौ विनौ। न्यषिभिक्षो घोष्ठ तुयापिवर्गः। आएप
रिष्टपर्यं परितो विसारिणः। पनत्सु धौधामविसारिसर्वतः विसारिभिः सौधमिवाशजालैः प्रभावि १२५

पातिनपनमात्मनः। नवंचनीयाः। अमवीनुनी विधिः। इत्यादिः। यत्तु इहवतिष्ठती त्युक्तं स्वपीति वर्जमाने पुनः
स्तुप्रग्रहणाद् उपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति। तत्र। भाष्यविरोधात्। भ्राहृतप्रयोगविरोधाच्च। नचैतत्प्रयोगाभाव
रूपकादित्वात् निनाकथंचित्रिवर्त्याद् इति वाच्यं। पृथक्कृते बाधकाभावात्। यदपि हरिशिक्षालोक्तं। उत्पत्ति
स्थानमादि। मन्ने रूपसंख्यानमिति। तदपि न। भाष्येतादृशवार्त्तिकाभावात्। एतेन उत्पत्तिस्थानमिति निरुक्ती
कमुपादाय मुविल्पस्य उपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वात् स्यमाम इतिवृत्तमहारक्षोविश्वस्तुक्तः। भाष्यविरोधा
त्। आहमिकमकलग्रंथविरोधाच्च। तथा चकृत्यवइति सूत्रे ऽप्रमानानीयानीत्रि स्त्रादेशाः प्रयोज
यंनीतिएतद्व्याख्या नगतत्वेनयहणाव्याख्याचम रेसूत्र ज्ञानोणिनिः आयस्य के चेति व्याख्यानं।
स्तुस्प्रज्ञाताविल्पस्य उपसर्गे ऽप्रवृत्त्यभावे ऽप्रसंगा भमे वनन्प्पा नक्रत्प यदुत्पत्त्व उपसर्गादित्पत्तुवर्ती
पदवि अनुगादिन भगित्पत्र अस्मादेवानिपातनात् णत्वनिरिति विभाषितणस्तस्य इत्पत्र वर्षवत्
णिनिरिति तदर्थेनेन अपास्तं। यदपि माधवेनोक्तं। अस्मादेव विभाषितणइति निर्देशात् अणसंनि
योगेनैव णिनिरित्युक्तानि विहश्रुपदमंजर्यां विभाषीति पृथक्त्वयोगः पृथक्प्रयोगमसहम्मा
नेनैव समासकारणा विग्रहादित्यात णिनिरित्युक्ता अतएव निपातनात् तदुत्युक्तं नियामं च प्रत्ययस्य

श२३ सनियोगेनैवेति सिद्धांतितं · तदपि न · विमारिशीलमस्य इत्यत्र मतुप इति किं विमारी देवदत्त इति कृत्सुदाहृता
११५ व्रतिहेतुनामसहविरोधात् · भावाविरोधस्त्वस्त्येव · एतेन नञुपसर्गनिहत्यर्थे मितिनिवृत्तिहेतुवचनं केवलोपसर्ग
निहत्यर्थे मिति प्रसादकारीत्यत्र परिप्रयुक्ताः · तस्य प्रपदार्थटीकायां व्याख्यास्या ३ · प्रसंगात् तदा सारि
तपः इति वत्साधरित्युक्तं तद विरुद्धाह तत्प्रसादकारवाकाके वलोपसर्गस्य अमहायपातयात्रनेकोपसर्गो
तिनिर्भर्त्स्येवेति एवमर्थं गृहीत्वा रंभसारेवोक्तमिति सर्वविद्भाष्यतन्वते हृपेहसमेवेति दिक् · अत्रवृत्ति
कं त्विच्छिद्यो साधुकारिषुपर्सं व्याख्यानं अन्नाब्धीमार्थमिदं · एतद्वता पक्वसिद्धं · परयमाके रितिसूत्रेन
ब्धी लक्षणमभिधाय साधुकारिषु हर्णाकरीतिन ह्रापयति साधुकारिति अत्रता बीप्सायितितिनिर्भवतीति साधु
कारी। साधुदायी · ब्रह्मवादिवदनुपमव्याख्यानं · ब्रह्मवादिनो वदंति · चयवेदः इदमपि वार्तिकमता बीप्सा
र्थमिति केयरहारदत्तो · यत्तु महत्वार्तिके ब्रह्मवादिशब्दस्पत बीनधर्मे न साधुकारिपरा तद्व्याख्या
नञ्तेनतस्यायमाशयः स्वधर्मे नाता वितिसूत्रेण ताबीप्से समनंतरोक्तवार्तिकेन साधुकारिणि निः
आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरिति आवश्यके णिनिस्कृतन्धमेपयेवस्थ्यति · न छिद्दस्राके रितिसूत्रस्य एप
व्यापारोऽस्तीति दिक् । कर्तृपुयमाने कर्तृवाचिनितु यमा नञुपपदेधातोर्णिनिः स्यात् · नञुपपद स्फकत्वेऽब्रस ११५

त्ययार्थस्य कर्तुरुपमाने· उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी· ध्वांक्षरावी· अताछील्यार्थं जात्यर्थं च वचनं· कर्तरि
ति किं अपूपान्भक्षयति माषान्· उपमाने किं उष्ट्रः क्रोशति। व्रते॥ सुप्युपपदे धातोर्णिनिः स्यात्
व्रते गम्यमाने· समुदायोपाधिरयं· धात्वुपपदसमुदायश्चेद्व्रतं गम्यते इत्यर्थः। स्थंडिलशायी·
अश्राद्धभोजी· यद्यपि विधिनियमः संभवति· स्थंडिले शेत एव अश्राद्धं भुंक्त एवेति वा· स्थंडिल एवेति
शेते अश्राद्धमेव भुंक्ते इति च तथापि अद्यैव प्रत्ययो न संभवति पुनरुक्तेः· शास्त्रसिद्धो नियमो हि व्रतं न
व शायितव्यमेव भोक्तव्यमेवेत्येवं रूपं शास्त्रमस्ति· अस्ति तु स्थंडिल एव शयीत न त्वन्य श्राद्धमेव भोक्त
व्यमिति· तस्मात्तत्रैव प्रत्ययः· अताछील्यार्थमजात्यर्थं वारंभः॥ बहुलमाभीक्ष्ण्ये। सुप्युपपदे धातो
र्बहुलं णिनिः स्यात् पौनःपुन्ये द्योत्ये· क्षीरपायिणः उशीनराः। मनः॥ सुप्युपपदे मन्यतेर्णिनिः स्या
त्· दर्शनीयमानी बहुनयदर्शनादि हदेवादिकस्यैव ग्रहणं न तु नानात्रिकस्य· तेन अहारस्त्वेवावि
नैव भवति॥ आत्ममाने खश्च। मननं मानः· आत्मशब्दः स्वपरः· कर्मणि ताछिष्यो समासः· प्रत्ययार्थ
स्यैव न संनिहितः कर्तास्य पदार्थः· आत्मकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेर्धातोः सुप्युपपदे खश् णिनिः
स्यात्· चात् खश्च· यद्यपि वासरूपविधिना सिद्धो सौ तथाप्याविछेदाय समुच्चीयते तेन करणीयजन

शब्दकौ० त्यादौ ।। निर्देश अनुवर्त्तते । न तु खश दर्शनायमात्मानं मन्यते दर्शनीयमानी: पंडितंमन्यः पंडित
११६ यानात्मन्यमाना इति किं । दर्शनीयमानी देवदत्तो यज्ञदत्तस्य । खशः खकारो मुमर्थः दर्शनीयं
मन्या कुमारीत्यादौ ह्रस्वार्थो शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । दिवादित्वात् श्यपनस्य लक्ष्मनिशिशि
विविकरणत्वात् सार्वधातुकत्वं न बाधन्त इति खश एव भवति । ननु तित्त्वं इति भाष्यकैयटपद
मंजर्यादिषु स्थितं एवं च मतिशिष्टो विधिकरणत्वात् शेनमासार्वधातुकत्वं न बाधन्त इति यदत्तव
तत्रपावाग्रे थे सूक्तं तत्र लादेशत्वमविवक्षितं निमित्तवधेयं । अत एव दिवादिभ्यः श्यन्नित्यत्र शपनिनित्तव
रणात्रा कदाचनत्वमित्यविवं परः कैयटग्रंथश्चाप्यानतः ननु स्वध्येय इति पचितमस्माभिः स्थानिव
त्सूत्रे ।।। इति शब्दकौस्तुभे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकं ।।।। भूते ।। अधिकारो
यं । वर्तमाने लङिति यावत् ।। करणे यजः ।। करणोपपदे भूतार्थवृत्तेर्यजेर्णिनिः स्यात् कर्त्तरि
सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । स्यादेतत् अग्निष्टोमयाजीत्यादौ यागस्य मानाधिकरणोपपदे कथं
णिनिरिति चेत् । अत्र काशिका अग्निष्टोमः फलभावनायां करणमिति तत्र यमाशयः अस्ति हि स एम
र्वधातूनां धातुत्वेन व्यापारो भावनापरपर्यायेश शक्तिः पचियजित्यादि विशेषरूपेण पाकयागादि ईई

विशेषितिमूत्वादिसूत्रएवोक्तं॰ नत्रयागस्यसमानप्रकृत्युपात्तभावनांप्रतिकरणत्वेकटोपिकर्मेतिवा
येनस्योतिष्टोमोपिकरणमेवअग्निष्टोमादिशब्दस्यद्यपिसंख्यावचनात्तथापिनुइतिलक्षणायाया
णसामानाधिकरण्येएवेतिरुक्तं इहचइहकेहाइष्ट्ये अग्निष्टोमशब्दः कर्मनामधेयमिति॰ दीक्षणीया
विरुद्धवमानीयोतोज्योतिष्टोमाख्योयागएवस्वर्गभावनेतिहि विधीयमानस्यव्यापारःसामान्यरूपो
विशेषरूपश्च॰ नत्रसामान्यरूपःआत्मनेतरःश्रोहासमीत्परूपोऽवश्युनिरूपःकृतिविषयत्वादिपदाभिलप्यः
नात्वयस्कदीक्षणीयाविरुद्धवमानीयातपश्चिद्धएवैत्पादिष्वबद्धन॰ एतद्वयद्यपिमीमांसाविरुद्धं॰ अ
ग्निष्टोमशब्दस्यसंख्यावाचित्वात्॰ नचसंख्वैवेहकर्मशब्दार्थोविवक्षितः तत्कथमग्निष्टोमस्यप्रतिपत्ति
कारणत्वंनहितद्वनत्रकारणंभवतिइतिर्यणविरोधात्दीक्षणीयादेरूपाश्चिनीयायाःज्योतिष्टो
मांगत्वेपिज्योतिमाख्ययागशरीरप्रवेशात्॰ दीक्षणीयादीनांयात्यन्तोपवर्गोनविरोधाद्यदेवतोद्देशेन
द्रव्यत्यागरूपाणांतेषामान्तरत्वात्॰ पशयोहिवात्योनतुयागोपिइतिस्यएमेघ॰ नणापिगोणापालन
णायाकथंचिन्मीमांसिद्धांनाविरोधेनहृदयस्थग्रंथोव्याख्येयइतिरिक्तं॰ कर्मणोहून्नः कर्मण्युपपदे
भूतार्थाइतिनिःस्यात् इदंकर्मयहात्मसहेचेतियावद्वस्तुवर्त्तेने॰ पितृघातीमातृलघाती॰ अत्रकाशि

श.ट.३ काकुत्स्थिनप्रहणां कर्त्तर्यपि इह मा भूत् वीरं हतवानिति·यद्यपि इ ईमाष्ठे नास्ति तथा विशक्तिस्वाभाव्याद्धाम्प
१२१ नेइतिभावः। ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विपा ब्रह्मादिषु कर्तृसुगपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप्स्यात·क्विप चेत्पनेनसिद्धेनि
यमार्थेमिदं·नियमश्चेह चतुर्विधोपीच्यतइति काशिकात स्पायमाशयः इहसूत्रे कृतत्वात् तपूर्वब्रह्मादि
य उद्देश्याः ततोनेतरं·प्रकृतित्वात हनिः·ततः परिशेषान्भूतइति·क्विप्तु सर्वावाने निर्दिष्टत्वात्।विधेयत्वा
रूतदेवं न्यायवचनव्यक्तिः ब्रह्मादिषुउपपदेषु हन्तेर्भूते क्विविति·एवं स्थिते य एवकारस्ततोन्यत्रनियमइति
न्यायेनानियमोन्यत्र भवन अनंतरंभवतिततश्च ब्रह्माद्युपेतस्य ब्रह्मादीनेवस्वदनंतरं निर्दिष्टत्वात्तदुपप
र्थान रंपर्वध निवृत्तिफलोनियमोभवति·ब्रह्मादिषुहन्तेरेव भूतइति तुत्र नतान्यावि शेषे विधायस्पा
इ परनियमः ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतएवक्विविति तुत्र्यानंतर्हिक्विप्यधात्वोरविशिष्टेविधायप्पात्स्वपयुनि
वेतिचऊवचनव्यक्तोकालनियमः सोयंप्रकृत्यपुरवत्प्रत्ययकालनियमानाविधेकाश्चिगत्यमाराणविशेष
न्यात्तुचतुर्विधस्यापि इहग्रहणां·तत्र ब्रह्मादिष्वेवहन्तेरितिवदन्तिनियमेभूतइत्या श्रयणात्कालात
रे उपपदांतरेपिभवत्येव पुरुषहंतिहनिष्यतीतिवापुरुषहा·हरिह्वायोरिहयोगविकरणाः ब्रह्मादि एप
षुहंतेरेवेति उपपदनियमेविभूतेइत्याश्रय श्रयणात्कालांतरेधात्वंतरादपिभवत्येव वृत्रं जयतिजेष्य १२८

वाग्रवृत्तीदिति· भूत एव क्विप् इति प्रत्ययनियमेपि ब्रह्मादिष्वित्युक्तेः पुरुषहा ब्रह्महेति प्राप्नोत्· भूते
क्विबेवेति कालनियमेपि उपपदांतरे भूतेपि प्रत्ययांतरं भवत्येव· पितृव्यं हतवान् पितृव्यघातीति· ब्रह्मोपप
दे क्विप्प्रत्ययो नियमेन व्यावर्त्तते· निष्ठा तु भवत्येव· ब्रह्म हतवानिति· भाष्यकारस्तु प्रकृतिकालनियमा
वेवाशिश्रियत्· नन्वायमाशङ्क्य धातुकालौ हि ते हस्तत्रेऽश्रूतौ किंतु प्रकारान्तरेणान्तेघस्य श्रमायो
न उपस्थितौ· अनतस्तयोरेव उपस्थितेर्धोत्याप्यः न तु उपपदप्रत्यययोः श्रुत्युपस्थापितत्वात्· एवंत्वायो
पवृभेन भाष्येणास्य ह विरोधात्· गतिमतनुपेक्ष्यमेवेति कैयटे स्थितं· यत्तु हरदत्तेनोक्तं धातूपपद
विषयनियम इत्यं भाष्ये प्रदर्शितमिति· तत्र धातुकालविषयमिति विवक्षायां उपपदप्रत्ययहत्योर्घामाद्दि
कमित्यवधेयं·॥ बहुलं छंदसि॥ पूर्वेणानियमादप्राप्तः क्विप् प्रत्ययनिपत्यते· उपपदांतरेपि हतेर्बहुलं
क्विप् स्यात्· यो मातृहा पितृहा· छंदसि त्रि· पितृघातः॥ सुकर्मपापमंत्रपुण्येषु कृञः॥ सोकर्मादिषु
च कर्मस्वुपपदेषु कृञः क्विप् स्यात्· त्रिविधोत्र नियमः धातुनियमं वर्जयित्वेति वृत्तिः॥ सुकृत्
कर्मकृत्· पापकृत्· मंत्रकृत्· पुण्यकृत्· कालनियमात्कर्मस्कृतवानित्यत्र अण्न भवति उपपदनि
यमात्· मंत्रमधीतवान्मंत्राध्याय इत्यणेव भवति नाक्विप्· प्रत्ययनियमात् मंत्रं करोति करिष्यतीति

शःर३ वज्ञायामपीव भवति न क्विप्· धातोरनियतत्वा स्म्यासिन्नखुपपदे क्विपवेति क्विप् भवत्येव शास्त्र
११८ कृत·भाष्यकृत॥ सोमे सुञः। सोमे कर्मण्युपपदे सुनोतेः क्विप् स्यात्· सोमसुत्· बहुविधोनियपश्
निःकृतिः॥ कर्मण्यग्न्याख्यायां। कर्मण्युपपदे चिनोतेर्धातोः कर्मण्येव कारके क्विप् स्यात्· अग्न्याख्यायां
पश्येन इव चीयते श्येनचित्· अग्निशब्दश्चाहवनीयधारणार्थं इष्टकानिर्मितस्थलविशेषे वेदे रूढः प्र
युज्यते· एवं विज्ञानाग्निं चिनोति· अग्निं चेष्यमाणादिति तत्र पुत्वोन धन्योवास्तु इहतु अग्न्याख्याग्रहणा
ल्लोकप्रसिद्धवह्नेर्न ज्वलन एव गृह्येत· समासाद्धि स्थलविशेष एवच प्रत्ययतामित्येतदर्थमाख्याग्रहणं·
एवं च धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन स्थलविशेषे गम्यमानेऽयं प्रत्यय इति स्थिते। कर्मणीनिविक्रि
यः। कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरिनिः स्यात्· अत्र वार्त्तिकं कर्मणि कुत्सितग्रहणमिति· एतच्च प्रः·
कर्मग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते यत्कर्म क्रियया सम्बध्यमानं कर्तुः कुत्सां वहति तत्रेत्यर्थः। सोमाख्यस्थवि
क्रीयमाणाः शास्त्रे प्रतिषेधात्कुत्स्या वृत्ताः सोमविक्रयी· घृतविक्रयी· तैलविक्रयी· कुत्सितग्रहणा
त्तनेह धान्यविक्रायः॥ दृशेः क्वनिप्। कर्मण्युपपदे भूतार्थाद्दृशेः क्वनिप् स्यात्· अन्येष्वपि दृश्यते इति एम
तिसिद्धेः नियमार्थो निर्देशः क्वनिवेव यथा स्यात् तान्सहानिर्देशनमिनादिसोपपदं वक्ष्यमाणादिमार्धेक्सिनि· ११८

निपातनमवत्येवपरलोके हृष्टवानिति· एवं व्रतिते विघ्न हृष्टश्रु नयनावयनां व्ययमेचेत्पा सौविश्रुं पश्चपनीतिवर्त्त
मानविग्रहेपिन्न तु ति: प्रत्ययोत्तर निष्ठात्पर्थस्त्वपि निष्ठासि कारादिभिर्व्यो व्योतत्वात्· कोलोत्तर निष्ठत्प
र्थस्पच अभिषुक्के रत्तु कृत्वादिति रिकू॥ राजनि युधि कृञः॥ राजशब्देकर्मवाचिनि उपपदे युध्यतेः कृ
रोतेष्व कं निपात्यात्· युध्यतेरकर्मकत्वेपि अन्तर्भावितण्यर्थत्वात्सकर्मकत्वं राजानं योधितवान् राज
युध्वा· राजकृत्वा· सहे च॥ कर्मणीति निवृत्तं· असत्त्ववचनत्वेनइह अन्वयपातत्तत्तस्यानुपयोगात्· स
हशब्दे उपपदे युधेः कृञश्च क्वनिप् स्यात्· सहयुध्वा सहकृत्वा दृशेः क्वनिविनिव तदूर्ध्वमपिस्वरूपं नि
यमार्थमिति निपात्यते· वास्तकृतस्कन्दशि ग्रहणेन निर्वाहस्य आगतिकगतित्वात्तत्कृत्यं त्रिविधाचीइत्य
पि स्वरचं· धावां प्रंथस्क्त रहउदासीन एवेति बोध्यं॥ सप्तम्यां जनेर्डः॥ सप्तम्यन्ते उपपदे जनेर्डः स्यात्·
सामिजं सं तुरजः वाजिशाला तुमंडुरा· आयोः संज्ञा छंदसो र्वहुलमिति ङसः॥ पंचम्यामजातौ॥ जातिश
ह्ववर्जिते पंचम्यंते उपपदे जनेर्डः स्यात्· बुद्धिजः संस्कारजः गुणाशरीयं· यद्यपि बुद्धिर्जं जोनिरिति
वह्ववं नथा पितृगतोगंस्यं नेउपपदे जनेर्डः स्यात्· बुद्धिजाः संस्कारजगुणाश शरीयं यद्यपि बुद्धिर्जना
तिरिनिवह्ववं तथा· पिगुरागातजात्पनभ्युपगमने नेवा मतांतरेन्नु अन्येष्वपीति अनेनापि डः स

श०द०३ प्रकृतस्सूत्रोपाहरणात्तत्र अहं पूर्वं इंद्रियं शरीरं जनिष्यादिवोध्ये ॥ उपसर्गे च संज्ञायां ॥ जनेर्डःस्या
११८ त्। प्रजा स्यात्संततौ जनैः ॥ अनौ कर्मणि ॥ अनुपूर्वादनुजानाते कर्मण्युपपदे जनेर्डःस्यात्। पु
मांसमनुरूपमनुजाता पुमनुजा। इह जनिः सकर्मकः ॥ अन्येष्वपि दृश्यते ॥ उपदान्तरेष्वपि जनेर्डःस्यात्।
अब्जाः द्विजाः ब्राह्मणाजाः ॥ अपिः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः। तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि यथा
र्दनिर्भवति परिखा। खाता परिखा तु खाः क्रोडादिगणो निपातनात् डसीन लोप इति वर्द्धमानः पृथु
अनात्मनाद्येति शकारात् अस्मत्रापि दृश्यपनरं तुपसंख्यानं। तत्र तत्र कालेविनापि यथास्यादिति
वमर्थं वस्तुनस्तु प्रकृतसूत्रस्य पक्षस्य अपि ग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् तन्न वार्त्तिकमने
नैव गतार्थं विभावितं चेदं रकोगुणाहृहीति सूत्रेण नेर्डः प्रकृत्यस्य गमेरप्यपेडो चक्रमद्द इति वस्त्रा
माष्यकारेण एवं च प्रकृतसूत्रस्य अन्येष्वपि दृश्यत इति वार्त्तिकं गतार्थं। निष्ठा धातोर्निष्ठा स्यात्।
तयोरेव निष्ठाः कर्मणि ॥ क्तक्तवतू निष्ठा ॥ एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः कृतः कृतवान् आदिकर्मणि निष्ठा वे
क्तव्या कृतः कटं कर्त्तुमारब्धः प्रकृतः पर्थःम्याप्यत्वादाद्य पुचर्गाते उपसंख्यानप्रत्याख्यानमेतत्। राम
आदिष्टनीयः क्रियाणां अयमर्थः नस्मिन्नेव अवयवे म सूत्रस्य पारे पातमिदं प्रत्ययइतिभाव। ११८

अतएवलुङादयो विप्रयुज्यंते॰ अकं कसमूहं सनथाभूनः इतिभेदं समूहि षुसमाप्यतेन तोभेदे
कालभेदस्यसमभवति॥ स्तुयमोइं त्विपा॥ स्तुनोतेर्यजेश्चइड्॰निषेधात्॰स्तुत्वा॰स्तुत्वानौ॰स्तुत्वानः॰यष्ट्वा
नौ॰यष्ट्वानः इं इं स्तुस्तुगतौ॰स्तुप्रसवैश्वर्ये सौरित्यनयोर्ग्रहणं निरनुबंधकयोर्ग्रहणाद्धासं॰अनभिधानां
धानादुभयपदिनाशा इच्चर्यादानभवति उकारस्तुस्तुनोतेर्गुणप्रतिषेधार्थः यकारस्वरार्थस्तुगता
वित्तः॥ जीर्यतेरतृन्॥ स्पष्टं॰जारन्॰जरंतौ॰जरंतः॰वारूपेणानिष्ठाः जीर्णो जीर्णाजरन्नित्यमाः कंदसिलि
ट्॥ स्पष्टं॥ अर्हेध्यानाद्पृथिवीआततानः ननुलेटसिलुङ्॰लङ्॰लिटइति प्रिङ्हमिति वेत्॰धातुसंबंध
वे अप्ययइति अधिकृत्यतद्विधेः इदंत्वविशेषेणोति भेदात लिङ्कारटकारानुबंधौ॥ लिङ्कानन्नमा
॥लिङ्प्यासप्यामयेपामित्पाश्चौ विशेषणार्थौ वा टकारष्टेरेनार्थौ पिलिङ्कानत्वा॥ छंदस्युभ॰ वं
दसिलिट॥ छंदनचक्तत्वाल्तः पोगाविभागस्तदर्थः वावड नपुंसकार्थौ कृतव प्रित्कारांस्वरार्थौ॰
छंदसोरुकारगणित्वार्थौ जस्त्रिवा॥ नित्पाद्वावागिदस्याभिति मुमन्॰उपेयुषीत्पारौ गतिवत्सोतिङी
षावसोः संप्रसारणमित्यत्रोपामास्यवहणाति पिउकारस्यप्रयोजनं अथकिमर्थं किकारणं
हं जातसस्त्रजानन्निपानरस्यादो संप्रसारणगुणनिषेधः एत्वाभ्यासलोपश्च असंयोगात् लिटः

श॰टू॰ कित्वादेव सिद्धं. अस्तु तर्हि संयोगांतार्थं. वषवंधेन हृत्रस्यय द्धानस्योर्दसी. त्वमर्णावान्दवद्धवानां अरंमगाः. अ
१२० अनिदितामितिनलोपः. अभ्यासथकारस्य हलादिशेषेण निवृत्तिः॥ याभ्या. छांदसमेतात्र भवतिः. रलोजशरशीतिजस्त्वं द
कारः. एवमंजे. आजिवान्. उपधालोपः. मैवं छांदसो हिकानचक्रसः॥ लिडेव छंदसि सार्वधातुकमपि भवति छंदस्युभय
थेति वचनात् तत्र सार्वधातुकमपि दितिङि. त्वं. नवसंयोगांते युकित्वे ङि. त्वयोर्विशेषोस्ति. तस्मात्तदर्थमनयोः॥ कित्वमि
ति चेत्. अत्राहुः. असंयोगात्तामिति अकारोतानांमतिपेधविषये गुण आरभ्यते स यथेह भवति परितस्तरे. तेरतुः. तेरुरि
ति. एवमिहापि स्यात्तयतः सुचावर्हिः तिकिरणः॥ तथा तितीर्वानिति. तद्वाहत्वेपकित्करणं. नचैवं आरिवान् सर्वोश्र्न
णान्याहरूपी. स्मआपि गुणो न स्यादिति वाच्यं. अकारांतरप्रश्लेषेण अधातो पुनर्विधानादिति दिक्. पन्नु केचित्तु कित्करणं
सामर्थ्यात् भाषायामपि क्वसुकानचौस्तः इत्याहुः. तेझाप्यविहद्धं. भाषायां सदेत्यादि विहद्धं चेत्युपेक्ष्यं॥ भाषायां सदवसः श्रु
वः॥ एभ्यो भूतसामान्ये लिट् स्याद्वा. तस्य च नित्यं क्वसुः स्यात्. पक्षे यथाप्राप्तमन्ययोः. सेदिवान्. असदत्. असदीत्. समाद. ऊ राम
षिवान्. अवात्सीत्. अवसत्. उवास. शुश्रुवान्. अश्रोषीत्. अशृणोत्. शुश्राव. लङ्. लिङ्विषयेपि भवति परस्मादु १२०
तुहत्वे॥ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च॥ उपेत्य विवक्षिते. व्याख्यानात्. ईयिवासमतिस्त्रिधः. इति दर्शनाच्च. इणानञ्पूर्वा

इश्नातेरनुपूर्वाद्वचेश्चभूतसामान्येवालिटतस्यचनित्यंकानवक्सपूर्वेनुगृह्यः॥ अगात इयाय॥ अनाश्वान॥ इहइडभावोपिनि
पात्यते॥ नाशीत॥ नाश्नाते॥ नाश॥ वचेः कर्त्तरिण्वकानचनेतुभावकर्मणोः॥ निपातनसामर्थ्यात॥ अनूवाचुश॥ अनूवब्रवीत॥ अनुउ
वाच॥ अथेरमबथेयं॥ भाषायांसदवसेत्तिसत्रेणवक्सुग्राह्यः॥ उपापिवानितितुननिपातः॥ द्वितीयात्प्रागेवपरत्वाद्दिट्॥ नवएवं
विद्वानित्सारावपिदृष्टप्रसंगः॥ तत्रद्वित्वस्यनित्यत्वात॥ इणाक्सइडपिनित्यः॥ द्वयोर्नित्ययोः परत्वादिट्॥ नचकृ
तेद्वित्वेअनेकाच्त्वादिणिनिलम्यमइतिवाच्यं॥ ईयन्त्वरित्याद्याविवक्षवर्णादीर्घेमत्येकाच्त्वात॥ इणाक्सइड
पिनित्यः॥ नचयणोकृतेपिव्यवस्थानिवृद्धावेनएकादेशःस्यादितिवाच्यं॥ पूर्वमात्रस्यविधौस्थानिवद्भावःन
पूर्वपरविधौविधिग्रहणात्सामर्थ्यादित्युक्तत्वादितिदिक्॥ लुङ्॥ भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ्स्यात॥ अभू
त॥ वसेर्लुङ्रात्रिशेषेजागरणसंततावितिवाच्यं॥ रात्रेश्चतुर्थेयामेदेपरवासंत्वसुप्तस्तदाअनद्य
ननत्वातलङिप्राप्तेतत्रिक्षुदयेलुङ्॥ पर्वान्याप्यते॥ कथमवात्सुपिसंभारमुत्रावासं॥ जागरणसंततावितिकि
॥ यत्रास्तुप्त्वाप्रबुध्यप्रसुप्तेतदाऽलङोनिवृत्तिर्माभूत॥ अमुत्रावासमिति॥ अनद्यतनेलङ्॥ नास्तिअ
नद्यतनोयस्मिन्भूतेतद्वृत्तेर्धातोर्लङ्॥ अभवत॥ वहुव्रीहिग्रहणाद्यत्तोनातनेहन्यत्रअद्यश्वोवाअभुड्क्ष्महि॥ प
रोक्षेविलोकविज्ञातेसंभावितत्रयोक्तुकर्त्तृदर्शनेलङ्वक्तव्यः॥ लिटोपवादः॥ अरुणद्यवनःसाके

शब्द३ नंतोकविज्ञातइतिर्किं·चकार कलं देवदत्तः समाविवेत्पाहि किं कृतं·कंसं जघान·नात्र इदानीं नपश्य
१२१ यो रुद्दर्शनं संभाव्यते विरातीनत्वात् यस्तु कुस्मावनारम मकाले प्रयोक्ता स लङं प्रयुक्तवानेव·।अ
।हनकंसमिति।।अभिज्ञावचने लृट् ३।२।११२ स्मृतिबोधके उपपदे लृट्·विषये लृट्स्यात्·अभिजानासि स्मर
सि बुध्यसे चेतयसे वा कृष्ण गोकुले वत्स्यामः।।न यदि।।यद्युक्ते योगे पूर्वं प्राप्तो निषिध्यते अभिजानासि कृष्ण
का इत्यपामवसाम।विभाषा साकांक्षे·उभयत्र विभाषेयं·यद्युक्ते योगे पूर्वेण प्राप्ते निषेधात् प्राप्ते अप्राप्ते च नित्ये
प्राप्ते अभिजानासि देवदत्त प्रयोगे वत्स्यामः तत्र माघं मास्यामः अवसाम भक्षयामेति वा·एवं यद्युक्ते
प्रयोगे विबोध्यं·इह वा सम्भ्रात यो लक्ष्यलक्षणाभावस्य विवक्षितत्वात् साकांक्षता बोध्या।परोक्षे
लिट्।।भूतानद्यतनपरोक्षार्थधातोर्लिट् स्यात्·बभूव·अथ कथं बभूव तन्नृपो विबुधसखः परंतप इति भट्टिः।
अभूद्भूमिः प्रतिपक्षजन्मनामिति माघश्चेति चेत्·अत्राह·चस्तु नो लिड्विषयस्यापि कृतत्वस्याभान्यां
शमात्रविवक्षायां लङ्·अत्यन्तापह्नवे लिड्वक्तव्यः·नाहं कलिंगान् जगाम·अपरोक्षार्थमुपसंख्यानं·
कलिंगाख्ये कुत्सिते देशो विशेषेण च या विशंकिता नापि कस्मिन्नपि योगे ह्येतेन नावस्थानमात्रं निषिध्यते किन्तु एम
न तत्र योजकं गमनमपीति सोयमत्यन्तापह्नवः।।हशश्वतो लङ्·च।लिड्विषये लङ्·चात् लिट्·इति १२१

चकार वा । शश्वत्करोति चकार वा । प्रश्ने चासन्नकाले ॥ पृच्छ्यते इति प्रश्नः कर्मणि नङ् । पंचवर्षाभ्यं
तरमासन्नकालं । प्रश्नविषयीभूतामत्र कालस्यानद्यतनपरोक्षत्वाद्धातोर्लङ्लिटौ स्तः । अगच्छत् किं
देवदत्तः जगाम किं । लट्स्मे लिटोऽपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः । इयाज किलेत्यर्थः ॥ अपरोक्षे चास्मिन् लट्स्या
त् । लटोऽपवादः । एवं स्म पिताब्रवीति । ननौ पृष्टप्रतिवचने लङ् ॥ अकार्षीः किं ननु करोमि नाका
र्षमहं ननु करोमि अकार्षं वा । पुल्लिङ् चास्मै । अनद्यतनग्रहणमिह मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते । स्मवर्जितेषु
राशये भूतानद्यतने लुङ् । जयौ वास्तः । नयोर्भावे यथाप्राप्तं । वसंतीह पुरा छात्राः । अवात्सुः । अवस
न् । अवसुर्वा । अस्मिन् किं । ननु स्म पुराधीयते । नज्ञाख्यानां विशेषहस्ते गृहीत्वेत्यर्थः ॥ वर्तमाने लट् ॥
वर्तमानार्थाद्धातोर्लट् स्यात् । पचति । अधिश्रयणादिरधःश्रयणान्त एकफलावच्छिन्नो विक्लित्त
रूपो व्यापारकलापः पचेरर्थः । तस्य च वर्तमानत्वं आरब्धापरिसमाप्तत्वं । नच लये वीत्यंत्यादे
नत्वं आत्मास्ति पर्वताः आरम्भाभावात् तत्कथं लट् । आत्माधारत्वमेव एवाग्र आसीत् तस्य वोभूत प्र
त्ययः । आत्माभाविकल्पे विभविष्यतीत्यादि भविष्यत्प्रत्यया स्थकस्थमि निचेतए कस्मा अपि प्रा
त्ममत्तायास्तत्क्रियोपहितायाः औपाधिकं भेदं पुरस्कृत्य सर्वं निर्वाह्यं ॥ ॥ इति कौस्तुभे हि

शद्व३ तृतीयाध्याये द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकं ।।।। लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ।। द्वि
१२२ तीयाद्यंतेन समानाधिकरणे लटिस्मतितस्य लटः स्थाने शतृशानचौ स्तः पचंतं पश्य पचमानं पश्य
पचता पाचमानेन कृतं । अप्रथमेति किं तो पाठाप्यथीः कर्तृकर्मणोः प्रथमा तेन सामानाधिकरण्ये
नास्येव तथापि कृदन्तो पाठाप्यगोः सामानाधिकरण्ये दर्शना तत्कृतं स्थानि तयाप्रक्रियावस्थायां
कल्पमानो लकारः प्रकृत्यर्थं प्रति प्रधानभूतं कर्तृकर्माणौ अभिधानः कल्प्यते लकारवान्पाश
स्यातिङः कृतो र विशेषेपि गुणप्रधानभावेन वेलक्षण्यमस्तीति फलितोर्थः ।। अप्रथमेत्यादि किं
देवदत्तः पचति । कथं तर्हि सन्ब्राह्मणः स्यादि । अत्रा लटः शतृशानचावितियोगो विभज्यते न
चौ विभाषेत्यतो विभाषानुवर्तते व्यवस्थितविभाषा चेयं तेन यथादर्शनं प्रयोगो व्यवतिष्ठते
अप्रथमेत्यादि तु योगांतरं विषयविशेषे शतृशानचोर्नित्यतायाः स्पष्टीकरणाय । एवं संबो
धनेपि त्वाद्यपि वोध्यं मा स्याकोशः इति वक्तव्यं मा जीवन्मापचमानः मा इ लुगिप्रयोगे
न एवं लट् । संबोधने च ।। हे पचन् हे पचमान । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । लक्षणे विक्रियायाः फलमा एप
धनेन च क्रियाया लक्षणे हेतौ व धात्वर्थस्माल्लटः शतृशानचौ स्तः शयाना भुंजते पवनाः इह १२२

शयनं भुजिक्रियायाः परिवायकं अर्जयन वसतिः अन्नेनैवास्य फलं विद्वानमुच्यते त्तानेमो ह्समाधने
इहान्नत्रणाला दिकं बौ तेलङ्यर्थस्य कर्तारि रिवोनि बोध्यं परिवायकशयनाश्रयत्वं न ह्यू पाने काश्रयनि
बावरोमानामुजि क्रियाफलीभूता त्रेनाश्रयकर्तृकोवासः जनकत्तानाश्रयनिष्ठो मोक्षश्चवाक्यार्थ इति
दिक्॥ नौ समः॥ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः संज्ञात्वं इह शाः शागशुणोत्पादयः तो यहणा सामथ्यो दिहशत्व
शानचोगुर्वी मात्रे ग्रहते अन्यथा यहृत यो वर्तमानार्थ योरेव संज्ञा स्यात् तृतु उद्देशोयोक्तनमा
तृ नेन तद्वोगेपुराणयुणोनिनश्चवर्जति ब्रूतः महे तिसूत्रेतृत लृदृशौ स्तस्संव पास्यात् यथात्रमीविष्ट
विद्यो क्षिहोः क्रियन्तामिस्तु कोमिहिशश्चेन तदाकारता मात्रेलक्ष्यते मुख्यार्थस्या बाधानत थेहापिद्रति
दिक्॥ पूङ्यजोः शानन्॥ पवमानः यजमानः स्तुएते नशानन्वादयः किं त्वजाद्यवि तस्वतंत्राः अ
नवादेशाः नाद्यः सोमं पवमान इत्यादौ कृद्योगलक्षणा षष्ठीप्राप्ते नदीत्यनेन लोके निनिषेधो स्ति
अत्रलादेशत्वात् नहि द्वितीयाभावक्रमेणाः विप्रसंगात् पवमानः स्यन्तलाबीसाहोयानशोलमा
वधा नकस्य एपतेश्च आत्मनेपदसंज्ञासंगेनपरस्मैपदिभ्यश्चानशोऽच सति प्रसंगाविति चेत् अ
त्राहुः स्पतंत्राएवैतो नलोके तिसूत्रेन्यत्रेति प्रत्याहाराशातृशब्देन तन्नोन कारे णोस्यर्क्क अनोनष

का०३२ शीलाद्वीस्पवयोवचशक्तिषु चानश। ताच्छील्यादिषु द्योत्येषु कर्त्तरि चानश स्यात्। भुंज्यमानाः। शिखंडं व-
१२३ हमानः। निघ्नानः॥ इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि॥ इङ्धाञोः शत्रप्रत्ययः स्यात्। अनायासेन क्रियां निर्व-
र्त्तयति कर्त्तरि। अधीयन् पारायणं। धारयन् उपनिषदं। अकृच्छ्रिणि किं। कृच्छ्रेण अधीते। धारयति
वा। द्विषोऽमित्रे॥ शत्रौ कर्त्तरि द्विषो धातोः शतृप्रत्ययः स्यात्। द्विषन् शत्रुः। अमित्रे किं। द्वेष्टि पतिं भार्या॥ सुञो
यज्ञसंयोगे॥ सुनोतेः शता स्यात् यज्ञाधिकारिणि कर्त्तरि। नाश्च सुन्वतो मम सुन्वा। सर्वे सुन्वंतः। यज्ञे य-
जमानाः। अभिषुण्वंतः। संयोगे इति किं। अयजमानेषु ऋत्विक्षु मा भूत्। अर्हः प्रशंसायां॥ पूजामर्हन्। प्रशं-
सायां किं। अर्हति वधं चोरः॥ आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु॥ प्रागेतस्मात् निवक्ष्यमाणां क्विपमभिव्या-
प्य तच्छीलादिषु इत्यधिक्रियते। प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुर्विशेषणं चैतत्। शीलादीनां त्रयाणां विशेषणानाम-
र्थे यदि तन्निर्दिष्टेभ्यः तद्व्यवहारः प्रकृतिभूतधात्वर्थो निर्दिश्यते॥ तृन्॥ धातोस्तृन् स्यात् तच्छीलादिषु कर्त्त-
षु। पाता। स्वतमितो अस्मत्सोमं। वोढारः। हविः। कर्त्ता कटं। तृन्विधौ ऋत्विक्षु चानुपसर्गस्येति वक्त-
व्यं। अनात्रा स्याद्यर्थश्चारंभः। होता। पोता। अनुपसर्गस्येति किं। उद्गाता। प्रतिहर्त्ता। अत्र तृन्नवौ एवं
तृजादिभ्यः सत्तायां चानिराविष्टु णादिस्तु त्रेणात्र जेव भवति। नयतेश्चोशंसी निपात्यं तरं। स्वरे विशेषः। इति १२३

सति मात्रे भवतीति कृत्वोनाविति निगतः प्रकृतिस्वरः स्यात् तद्वदितल्कृत्स्वरो भवति। दृनलोपाविति णत्वादि
सूत्रस्यैव विषयव्यवस्थार्थमिदं। अनुपसर्गात्प्रस्तह्न सोपसर्गात्प्रस्तृत जनितेति। न यते। पुंकुचः। अत्र यं गोऽन्ने
वो धः। नेष्टा। नेषति। प्रकृत्युत्तरमिति वा। त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च। त्वष्टा। अत्र अति
त्त्वमित्युक्तं वत्समासः सर्वोपसंख्यानशेषो बोध्यः। त्विषेः स्तत एव अनिट्त्वात् नेनपोना द्वन्द्वे निसिद्धं
क्षरे श्रयुक्ते। धातुष्वप्रदिष्टो विज्ञहितिः अत एवाचक्यात्वाकार्यः आत्मनेपदे वायं जज्ञातानां वा बहनं वा द्व
न्द्वं तद्विति वदुक्तं ब्राह्मणप्रयोगात्। शनेमिपाहकोव द्वदानामिति मंत्राच्च। ज्ञाता प्यात्मारथोद्गाश्चेि लानि
यायां वधू इन्द्रजेत्यमरः। अलेः कृ अनिराकृ जप जनीत्पवीत्पतोन्मदः कृ प्रथ ततयमेतद् वधु सहचारेष्ठ
व। अलंकरिष्णु। निराकरिष्णुः इत्यादि। इष्ट्पवत्पात्यः त्रयः। उत्पूर्वोत्पात्सा। तत्रकृदः। पचपनमद्दृ
स्येव वक्तव्ये प्रत्येकमुत्पूर्वपाठः उपसर्गोनानिहत्यर्थः। नेनसमुत्पतिष्णुरित्यादि न भवतीत्याहुः। प
चेरलंतरं पतिनिमांतः पच्चने। उत्पतिष्णुसहिष्णुश्च चेरन्तः। वेरुक्षणाविति भट्टिः एतनामुत्पतिष्णवः
निरघु का स्के केचित्तु नस्था नेवांतपठित्वा पदगता वस्मात्प्रत्ययमाङः। गो ष्लुंद सि। दस्मुवस्पातु। वी
रुधः पारावि धमवा अयामन्वेत्यायः ध्रुवश्च। ब्रवमीत्येव। भवि इष्युयोगविभागवत्तरार्थः कथं तर्हि जा

श॰वृ॰३ स्यमोरयम विष्णुर्वैष्णवमिति माघः विभवेत्यत्र विभवइत्यादिरिचनि रेकुशाः कयइति ह्रस्वः चकारात्र
१२४ नुक्तसमुच्चयार्थः तेन धातिस्मुरिति काशिका· एवं च हृतिस्मुरित्यत्रापि केषांचिन्प्रयोगः समाञ्जते किं
नु चकारस्यान्वाचयार्थत्वेनाप्येतो नोक्तं अतो चह वो नपुंसकत्वेति लाजित्स्थ शुकसः वाड्वोपि गिर
ये· कृत्वेनमांहितिकृत्वर्त्वे नवो धः· यद्वायत्र ऋच्येतन त्रिति चेनिष्टत्वेऽत्र गोचामसास्कः जिष्णुः स्थास्नुः
भूष्णुः इत्येषां रचस्पुपसंख्यानं· इत्तवः पशवः त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः त्रस्नुः गृध्नुः धृष्णुः क्षिप्णुः शामि
त्यष्टाभ्यो घिनुण् शमादिभ्योष्टाभ्यो घिनुण्स्यात् न· घकारः कुत्वार्थः उकारः उगितश्चेति ङीब
विकल्पार्थः शमिनीनताः शमिनीतमानच्चैवं शमिनो शमिनस्यपुत्र उगिदचामितितुम प्रसंगः सुम
विधौ फलयहणास्यत्र उपकर्षणात्· इहच फलं नत्वाभावादिति भाष्ये स्थितं· णकारस्तु ऋकारस्तु वार
णार्थः नानुबंध इत्याह· शामिनितनतदो यद्वपैतिनि तमेवक्तः स्वत्वमिष्यतइतिनस्पाशायोन्यासकृ
नोक्तः नरेतत्सर्वं भाष्ये विरोधात् उपमाणामिति धामानीति काः शमी· तमी दमी· श्रमी· भ्रमी क्षमी· क्ल
मी· इहसप्रमुखेदात्तोपदेशस्येनिच्छ हि निषेधः प्रमादीकथेनहिं उन्मादीति· अलंकृतादिना उत्पर राम
वौ हि शेष विहितस्य मुवएवोचितत्वादिति निवृत्तचास्वरूपस्याप्येन घिनुणाविभाविष्यति· ननुना त्रीलिके १२४

युवासरूपन्यायेनास्त्रीतिन्नाबधिष्यतइतिचेतन॰ तस्य अतिसप्ततायाअपित्ताबपिप्रमाणत्वेनसर्वत्रोष
चात् संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्वि
षद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च। संपर्की अनुरोधी आयामी आ
यासी॰ परिसारी॰ संसर्गी॰ परिदेवी॰ संज्वारी॰ परिक्षेपी॰ परिराटी॰ परिवादी॰ परिदाही॰ परिमोही॰ दोषी॰ द्वे
षी॰ द्रोही॰ दोही॰ योगी॰ आक्रीडी॰ विवेकी॰ त्यागी॰ रागी॰ रागी भागी॰ अतिचारी॰ अपचारी॰ आमोषी॰ अभ्या
घाती॰ येत्र संपूर्वोक्तेषां द्वंद्वं कृत्वा समएषा इति वक्तव्ये॰ एषमाङ॰ पूर्वाणां परिपूर्वाणां च। एवं सिद्धेष्व
पि कंपाटः उपसर्गांतरविशिष्टेमाभूदित्येवमर्थं॰ वौ कषलसकत्थस्रंभः कषहिंसायां॰ विकाषी॰ वि
विलासी॰ विकत्थी॰ विस्रंभी। अपे च लषः। चाहे॰ अपलाषी॰ विलाषी। प्रे लपसृद्रुमथवदवसः॰ प्रलापी॰
प्रसारी॰ प्रद्रावी॰ प्रमाथी॰ प्रवादी॰ वसनिवासे॰ प्रवासी॰ अभ्यासात् अर्थस्य तन्न स्यात् तेनु घिनुणः अनात
निंदहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ्। अत्र नशप ते शपंतस्य भा
विनाशिलोपे नानिर्देशः अकारस्य उच्चारणार्थः के चित्तु विनाशी तिपंतमेव पठंति॰ अत्र सूयति॰ कं
ड्वादिपठितः समाहारद्वंद्वः व्यत्ययेन पुंस्त्वं पंचम्यर्थे प्रथमा॰ निंदकः त्वादि॰ स्पादेनत॰ अस्य यभित्रा

नामिहयग्रहणं व्यर्थं । तथुलेव सिद्धेः अग्रहयतेस्तु एवुलि प्रत्यया तत्सर्वमुदात्तं । बुजित्वान्नित्यादिरिति स्वरो वि

शेषः इतरेषां तु एका चत्वा तत स्वरे भूदः नवन्दना एवु लो वाधः वामहूपन्या य स्य जागरूकत्वादिति वे
तः सत्वं । नाछालि केषु वासरूपन्यायेन एवु जल्ज्यादयो न भवंतीति ज्ञापनार्थमेतत् । देविक्रुशोश्चो
पसर्गे । आदेवकः परिक्रोशकः उपसर्गे किं देवपिता क्रोष्टा । दीव्यते र्हेतुमणिजन्तस्य दिव क्रुजन
इत्यस्य चुरादिणं तस्य चय ग्रहणमित्याहुः । चलनशब्दार्थो दकर्मकाघचाहू तां चीपनां शब्द शब्दे
चुरादि । शब्दनः खवणः अकर्मका त किं । पठिता विद्या । अनुदात्तेतश्च हलादेः । अकर्मकाघ निवर्त्ते
तिः वर्त्तनः वर्द्धनः अनुदात्तेतः किं भविता हलादेः किं । एधिता । आहियग्रहणं किं हनं ताद्दित्यर्थो माधू
तत्तथा हि मतिएधितेत्यादो अतिप्रसंगः जुगुप्सनो मीमांसनः इत्यत्र त्वा निश्चुप्सा तः गुपादिषु अनुवं
धः समुदायस्य विशेषकः इत्युक्तत्वाहल्लाह अनुस न्नेत्वं । ननु आद्ये धात्वके विवक्षिते अतो लोपे सति
हलंतत्वमस्त्येव । न तथ्याव त्यी जाभान्तत्वं दंतविधिवाधेह लादेरित्येवा र्थोल्वितिचेत । मेवं आर्द्धधा
तुके परलोपाभ्युपगमात । अनवरस्मिवश्चादियहणं ना पकं अत एव परनिमित्तत्वा द्दल्लोपस्य छा एम
निवत्वे वस्य तीत्यादौ नवद्वि । नपदां तेति सू चेरोयहणमपी ह लिंगमित्युक्तं । यन्तुअ वोयदिति

स्त्रे रित्स्यं · धित्सुमित्यादौ अज्झंतग्रहणं पूर्वोक्तस्यापि प्रत्ययार्थमज्ग्रहणमित्युक्तं · न सार्वधातुकस्य इत्यस्य वि
षयसप्तमीमित्युपेत्य · चस्फुनस्फुन्त चाज्ग्रहणाय्यर्थमेवेति दिक् · अकर्मकाच्चेति व्यसितां वस्तुं तु चंक
म्य रंरम्यस्य गृधि ज्वल शुच लष पत पदः । तुउ नित्योत्त्रोधातु ।। मरुवनः चंक्रमणः सरणः गर्द्धनः ज्वल
नः शोचनः जषणः पतनः पदनः ननु पादिग्रहणं व्यर्थं पूर्वेण सिद्धेर्युचः सिद्धत्वादिति चेत् · सकर्म
कार्थमिति निबन्धकाराः भाष्ये तु अनभिधानादेव सकर्मकात्तेभाविष्यति इत्युपमिप्रत्ययादिग्रहणं ताप
नार्थमित्युक्तं तथाहि लषपतेति सूत्रेण परेकुक्त्र विशेषविहितः युचं वाधेत · वासरूपन्यायेन
न युज पीनिचेत् · नास्त्रीलिंकेषु परामृत्वा सरूपविधिर्नास्तीति ज्ञापनार्थमिदमिति · तेन अलंकृ
रिष्णस्य न्यायि कं चेदमिति सूरदीप्रेत्युपरय रसतेः क्रुधमंडार्थेभ्यश्च · क्रोधनः रोषणः मंडनः भूषणः यका
रांताशातोयुच न क्रूपिता · स्मायिता · सूददीपदीक्षश्च · युचन · सूदिता · दीपिता · दीक्षिता · ननुदीपे
ग्रहणं व्यर्थं · नमिकंपी ति रपोवसु चोवाधानः · नास्त्रीलिंकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति पादिग्रह
णेन सा सिद्धत्वादिति चेत् · सत्यं सत्यं · न स्पश्ज्ञनित्यत्वमनेन ज्ञाप्यते · तेन कम्राकमना इहेयुजं
पारेवसमावेशो ज्ञाप्यत इति भाष्यस्वारस्यं · यदाह · भवति सुचोरेणासमावेश इति निबन्धकाराः स्मृत

प्रा॰ वृ॰ ३ उपलक्षणमिदं मन्यते॰ तेनैवोकञपीति निघिनुणो विषये पिश्चनुदाशलक्षणा युवभवति विक
१२६ स्थनउ इति पथ्या॰। लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ्॥ अभिलाषुकः पातुकः पा
दुकः स्थायुकः भावुकः॥ इत्यादि। जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन्॥ जल्पाकी॥ भिक्षाकः इत्यादि॥ प्र
जोरिनिः प्रजवी॥ जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च॥ जयी॰ दरी॰ क्षयी॰ विश्रयी॰ वमी॰ व्य
थ भय संचलनयोः नञ्पूर्वः सूत्रे निपातनादेव नञो धात्वनाश्रयमामः॥ ततो नलोपः ततः प्रत्ययः अ
व्यथी॰ परिभवी॰ प्रसवी॥ दहिदिहिलपेति निवाभ्यगत्योः पूर्वेराणोऽन्तेऽर्थ घतेनि रत्नुवंधकत्वात्॰ हि
षु हिंसायां॰ षूङ्॰ प्राणिगर्भविमोचने॰ षूङ्प्राणिप्रसवे॰ एतेन गृह्यते॰ सानुबंधकत्वात्॰ प्रजोर
पि अत्रैव ग्रहणं कृत्वा स्वरभेदः॰ चकारश्च ब्रस्तु स्यजनः॥ स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आ
लुच्॥ स्पृह ईप्सायां॰ गृह ग्रहणे॰ पदगतौ॰ एतेचुरादावदंताः॥ अयामेनेति अयादेशः॥ स्पृहयालुः॰ गृ
हयालुः पतयालुः दयालुः निद्रालुः तत्पूर्वको द्राः॰ अतएव मासः॥ नसो नात्वं च निपात्यते॰ तंद्रालुः
श्रद्धालुः श्रद्धालुः शीङो वाच्यः॥ शयालुः कथं कृपालुः स्पर्धालुरिति॰ कृपां स्पर्धां च लातीति हम
विग्रहे आतोऽनुपसर्गे कः॥ दाधेट्सिशदसदो रुः॥ दारुः धारुः सेरुः शद्रुः सद्रुः॥ सृघस्यदः क्मरच्॥ घस्मि १२६

प्रकृतेन तरं· सृमरः घस्मरः अद्मरः भंजभासमिदो घुरच्· भंगुरं· भासुरं· मेदुरं॥ विदिभिदिच्छिदेः कुरच्
वेत्तेरेव ग्रहणं· व्याख्यानात्· विदुरः भिदुरं· छिदुरं· भंजेर्भिदिच्छिदिभ्यां च कर्मकर्त्तरि प्रत्ययाविति वार्त्ति
कात्॥ न त्वेतद्भाष्ये दृष्टं· तथा च माघः· शुद्धे कर्त्तरि प्रायुंक्त प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सरच्छिदुरयादुरयाचि
तमंगनाइति कथं तर्हि समुग्धकान्तास्तनसंगभंगुरैरिति माघः इति चेत्तन हि वयं कर्मकर्त्तरि नेति ब्रू
मः· तस्यापि विकल्पे तथा तत्र प्रत्ययस्य प्रत्यूहात्· किं तु शुद्धेपि कर्त्तरि स्थास्नुं भंगुरं भवत्येवेति· स्यादे
तत्· प्रकृतस्यैव घुरचो ङित्वमतिदिश्यतां विदिभिदिच्छिदो ङिदिति किं प्रत्ययान्तरेणेति चेत्· अत्र
केचिदाहुः· आतिदेशिकं ङित्त्वमनित्यमिति ज्ञापनायेदं· तेन धविद्वं· मिह्रं धू विधूनने कुटादिः स्त्र
स्यादिः· त्वाभावाद्गुणाइति· अन्येतु धुविक्षामित्येव रक्षंति·॥ इणनशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप्॥ इत्वरः नश्वरः
जित्वरः सृत्वरः पित्त्वात्तुकि ङीप् इत्वरी॥ गत्वरश्च॥ गमेरनुनासिकलोपो विनिपात्यते· जागुरूकानां
गरिति पूर्वस्य नेजागरुकः स्येवन्तुनानि पालितं गत्व लिवेजकरत्यस्य स्थुहहत्तये॥ यजजपदशां
यङः॥ दंशभावि विनानलोपेन निर्देशोत्र वचनार्थः॥ यायजूकः जंजपूकः दंदशूकः॥ नमिकंपि
स्म्यजसकमहिंसदीपो रः॥ नम्रः कंप्रः स्मेरः· जसु मोक्षणे न नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्त्तते· नतो

श॰दू॰३ तोनिपातननात्मासेकृतेरः अजस्रं कथमजस्रा अथयस्परइति अजस्य धारणात् रजस्या ॥ प्रनाशोभभिद्र
१२७ ग ॥ मत्र प्रत्ययोगरत्यते नतु पर्णदाने घाणासेम क्ता वि तिधात्वर्थीशोदि युतिगीष्ठ शद्रस्य पायात्र
श्राङः शास्त्वाछायामित्यधेगृह्यते न तु शोभमक्तता विति आङ्मपेहनि हृशातगि कीर्षुः आशास्तः
पिस्तुः ॥ विठुरिक्छः ॥ विरज्जाने रुषुरक्षायो आभ्यामुप्रत्ययः विरेने मुद्गयोः छत्वे चानिपात्यते किंडुश
व्रस्कमवर्गीयारिः ॥ विद्रिश्रवयवे अस्मान्मृगयादित्वात् कुप्रत्ययो बाध्यः ॥ कथाळेवाति ॥ उः स्पात्म
देवपुं विदथे देव युभिः किं ध्यां कुरुइतिव्याख्यानात्कंडौ टियगं तात् पिपमस्पपानौ शकुनेसुराणे
ना णपर्वां ॥ गिर शोवस्तेन समपर्वमसपर्यवः अथ कथं मेनः श्राणिचाख्यानि ग्रहो तिन्यनप्रय
वइतिमह पादाः मृगयाद्दि युरुण्यवइति हरदत्तः ॥ आङ्गम इत्वनंतः किं किनो लिङ्चाभ्राकाले तेभ्यः
स्मकारो तेम्य गमादिभ्यश्च किकिनौ लिं छंदसिनो चलिङ्वनः आदिनिनायं तकारः कस्माद्धिका
रात्त दौर्गविनिवर्त्तनेनना स्यानपरस्ये नये चविर्वैश्रपापिः सोमं ददिर्गाः नतरिः नगारित्तपि प्र श॰प
पूर्वाम्रष रत्नं नघ्रिर्ह्रिमापित्रिमं नम्पिः स्वरूपावाधेनष्ठ निश्श प्रवृत्तेऽस्मिन्वाल्पो नयप्रपिअर्धं १२७
योगाल्लिङिति किंकल मानएतयापिष्मद्बस्तना मितिप्रति पद्रनपपिग्रहणं निषेधुं किं किनौ ॥

कित्करणं॰ नु न न्त्व॰ एतयोर्गुणाभावार्थं त्विषा त्वेवहु तंछंदसीति उन्वेतन्तु रि रित्यारि शिद्धं॰ छंदसि पर्वे
भ्यः किकिनौ वाच्यौ॰ नेमिः॰ नेमि रित्यादिः भाषायां धातुभ्यः तनिनामिभ्यो वाच्यो॰ दधिः चक्रिः ममिः
न छिः नेमिः इस्काशिकायां धात्वर्थनो वराणि रपि च पठ्यते तस्मिः सासहिः॰ वावहिः॰ चाचलिः॰ पापा
तिः इत्यादिति वार्त्तिकं सहिवहिचलिपतिभ्यो यङ॰ न्तेभ्यः किकिनौ निपात्यते॰ नीवेचीत्यादिना पतेरप्या
मप्पनी कृषामः॰ न रभाव च्छन्दत्र भाषायामित्यपेक्षित इति हरदत्तन्याय मकारादयो॥ न तु वार्त्तिक
दृष्टेवि भाषायामिति निष्फलं॰ अहिं मे ह्या मा महिरिति ल्कीन्य इति श्रीहर्षादिप्रयोगाणां निर्वाहः
फलमिति चेत् न॰ छंदसीत्यस्यात्र न तु वृत्तिमात्रे तत्रिवीहात्॰ यत्तु न भाषायामित्यनुवृत्तौ वेद
एषां किकिनौ नेतिलभ्येत॰ नह्या सुकंत्र वा हृत्युपं ह्रन नास्तु मा स हिं... वक्तिषाविचाचलिरि
त्यादिप्रयोगाविरोधादिति चेत्र स्पष्टं छंदसीत्यस्या मं चूहस्फोरणमात्रे फलं॰ स्वपितत्पोर्न नि ई॰ त्व
प्सरः॰ नद्मरः॥ घ बधी ति काशिका॰ घस्मरः॥॥ शॄवन्द्योरारुः। शरारुः वन्दारुः॥ भियः क्रुक्लुकनौ।
भीरुः भीलुकः॥ क्रुकन्नपि वक्तव्यः भीरुकः॥ स्थेशभासपिसकसो वरच्॥ स्थावरः ईश्वरः भा
स्वरः॥ पेस्वरः कस्वरः॥ यश्च यङः॥ यायावरः॥ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः॥

शब्द३ क्विप्याच्छेति षत्वं॰ विभ्राड्विभ्राजौ भाः भासौ॰ राड्राजौ परतिवड्वोपः॥ धूः धुरौ॰ विधक्कर्पूरः॰ हशिग्रहणाः
१२८ त्नवनेदीर्घः॰ ह्रुञ्जवौ॰ नुवः यावत्क्तताऋन्पे प्योपि इष्यते॥ हशिग्रहणं शिधर्यंतत्रायसे ग्रहार्थं॰ नद्येवा शि
ककारः स्फ्रीघकारः आहहिवविप्रच्छ्यायतन्कृ कटप्रजुश्रीणांदीर्घश्च घङ्तिग मिजुहो नानी हेव
वहणानेडूस्वश्च॰ ध्यायतः संप्रसारणं वेति वस्त्रीतिवा कः शरपा रुच्छ्रध्वस्वः कट घ्रः स्रूः श्रीः वविप्र
च्छ्योः संप्रसारणं तु॰ नदीर्घ वचनसामर्थ्यादयः आह हशिग्रहणादेवविवि प्रच्छ्योः संप्रसारणं
नेति॰ घ्रूतिग मीतिवानिकेन्यकारेण दीर्घः स्त्युचीपते सवञ्जहेनेरे वदीर्घः स्तुप स्थितेनावादं
नविधिविज्ञानात॰ स्फ्रन॰ घ्रतिषाप्यो शिति अयुन्याससंप्रसारणं॰ नगनाञ्जुङ्ः॥ नञि ह्रस्वमा
मसंदैवतुर्लेभा॰ अत्यामसामाषा हस्विवएवतत्रघं अतएव आपमिक्तमानेति॰ सत्यं॰ हशिग्र
हणादेव अभ्यासमन्तेति हारदत्तः वस्कनस्कलिविधानो इत्यतो धातो इत्यनुवृत्त्या धातोरिति
हितेऽभ्यासमंज्ञा एवं वनकोविशेषइत्यवधेयं॰ हरदत्तः सांते तैर्दीर्घनैर्वाभ्याय नीतिधीः इ
ह सुधी इत्यनयोः कृणात्वस्पकन्तेन विवक्षायां प्रत्यय इति हारदत्तः॥ ध्रुवः संज्ञा तयोः भव एप
नेक्षिपृप्सातसंज्ञायां अन्तरेव गम्यमाने॰ भित्वा भूत्वा मकस्थित॰ धनिकाधमर्णयोरन्तरापसि १२८

ष्ठति विश्वासार्थे स प्रतिभूः यस्त्वयामयोरंतरेति ष्ठति तत्र न द्वषि ग्रहणस्य अनुवृत्तेः ।। विप्रसंभ्यो
ड्वसंज्ञायां ।। एभ्यो भुवो डुः स्यान्न तु संज्ञायां· विभुः सर्वगतः प्रभुः स्वामी संभुर्जनिता न्यसंज्ञायां किंवि
भुर्नाम कश्चित्· मितद्र्वादिष्वनुपसंख्यानं· मितं द्रवतीति मितद्रुः शतद्रुः शंभुः अंतर्भावितण्यर्थो त्र भवतिः स्व
भावयतीत्यर्थात्· धः कर्मणि ष्ट्रन· धयते र्दधातेश्च कर्मणि कारके ष्ट्रन्स्यात् धीयते पीयते
· धात्रा स्तनदायिनी धीयते धौ यते मेघरूपा सृष्टिरिति धात्री· दामनीशसयुयुजस्तुतुद
सिसिचमिहपतदशनहः करणे ।। एभ्यः करणे ष्ट्रन स्यात् चात्पनेति तिदात्रं· नेत्रं· शस्त्रं· यात्रं योत्रं
स्तोत्रं तोत्रं· सेत्रं· सेक्त्रं· मेढ्रं· पत्रं· नजादित्वा दंष्ट्रा तद्दा· दंष्ट्रा नलोपेन निर्देशो ज्ञापकः क्वचिदसिद्धत्व
पि नलोपः इति तेन नस्तु ष्टिदशना· । हलसूकरयोः पुवः ।। पूञः ष्ट्रनोः करणे ष्ट्रन स्यात् हलसूकरयो
रवयवश्चेत्स्याः । पोत्रं· हलस्य सूकरस्य च मुखं· अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ।। करणे इत्येव अरि
त्रं· लवित्रं· धवित्रं· सवित्रं· खनित्रं सहित्रं· चरित्रं· । पुवः संज्ञायां ।। पुवः· पूञ स्यात् करणे इत्रः संज्ञायां प
वित्रं· येनाज्यमुत्पूयते तत्पवित्रं· जपादिषु अनामिकायुल्यावेष्टनं चाकर्तरि चर्षिदेवतयोः । कर्त

शरु३
१२९

रिकारणो व पुव इत्य चस्मात् यथा मेरुप्रमे बंधात् नस्य पोक रणो देवतायां वकर्त्तरी तिकाशिका· कर्त्तरिकृद्दिति
सूत्रस्थभाष्य कैयटयोक्तयथा मे रुप्रेने तिगम्यते· अविमंत्र: नडुक्त्यविणो तिदर्शनात्· पूयते अनेनेति
पवित्रं· पावमामास्विचनायांतु अग्नि: पवित्रं समापुनातु जीतक्त: जीतो धातोर्वर्तमाने क्त: स्यात्· अने
नेन विशेषविधिना जीतेक्तस्य भूतविषयता बाध्यते· एवमुत्तरसूत्रे बोध्यं· निष्ठायां· शुद्ध: मति बुद्धिरज्ञा
र्थेभ्यश्च मतिरिच्छा· ननेवबुद्धि: न स्या: पूजापान्तत्वात् राज्ञां मत: इष्ट: बुद्धो विदित: पूजितो अर्चित: इत्यादि:
कथं तर्हि जनैरविदित विभो भवानीपतिरिति निपातनादिति तेनेत्यधिकारे उपज्ञात इति सूत्रेण त्वां त्तज्ञाना
नार्थेभ्यो भूते पि क्त: १६ जितोय: स्तुपास्तुरैरित्यादिस्तु चिंत्यमिति हरदत्त: सामान्यापेक्षं ज्ञापकमित्यप
न्यासात्स्य: घकारो अनुक्तसमुच्चयार्थ: तथा च भाष्ये· शीलितो रक्षित: क्षांत: आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि द्रष्टव्य
रुषितक्षोभावभिव्याहृत इत्यपि· दृष्टत्वेष्टो तथा कांत: न यो भो मस्यनोद्यतो कष्टं भविष्यती त्याद्युदाहृ
ता: पूर्ववत् तत्रस्थता· इति रुषरोषेन्त्र्य भवतीति इड्विकल्प: कष्टशब्दो भविष्यत्काले अभूता· पूर्ववत् गम
मानत्स्यार्थे न म्रियंते इति अमृता:॥ इति श्रीशारदाकौमुद्यां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे तृतीयाह्निकं १२९

शाटी३ तीयपादः समाप्तः॥॥२श्रीकृष्ण॥ ॥ संवत १७४५ ॥ श्रीराम॥ ॥
१३

राम
१३